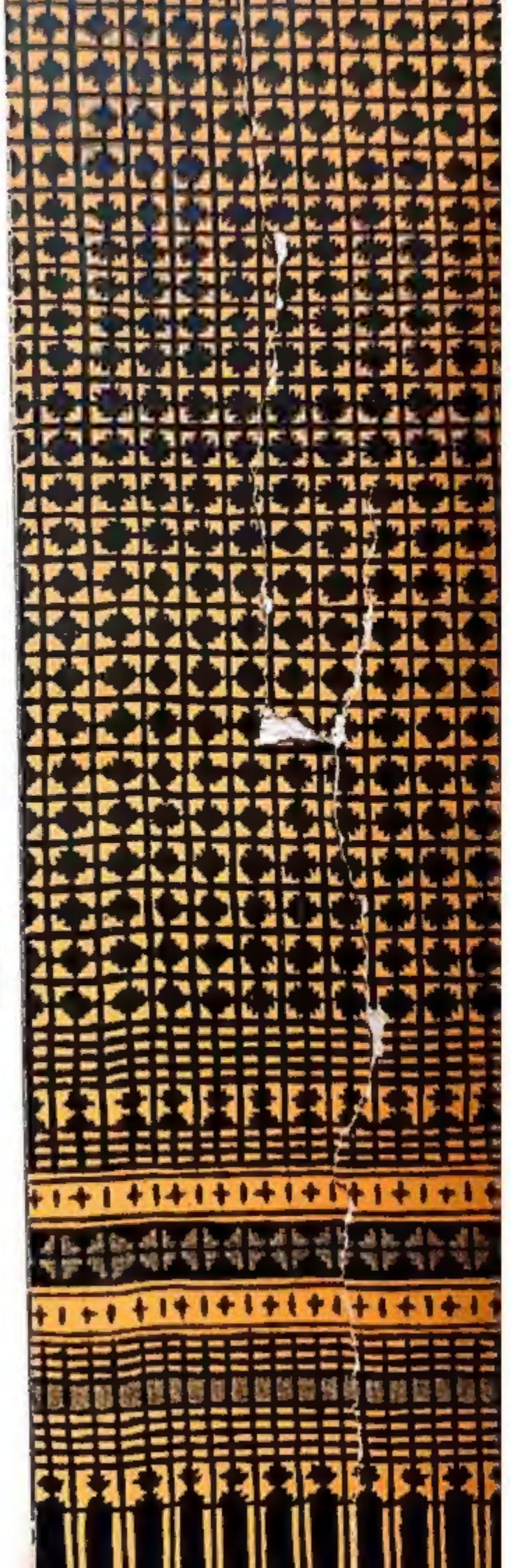

جلد ۱۵، نمبر ۴۳
ع ۱۹۶۶

تاریخ

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

مدا حیات شاہ لعلیہ جو مقبرہ، پٹ شریف.

تاريخي شين جي حفاظت

فيلڊ مارشل محمد ايوب خان، صدر مملڪت پاڪستان جي اڀيل

قديم ۽ نادر چيزون، قلمي نسخا، دستاويز، فن ۽ تاريخي اهميت واريون شيون، هڪ زندهه قوم لاءِ، اهم ۽ ثقافتي سرمايي جي حيثيت رکڻ ٿيون. اهڙن نادر چيزن سان، ملڪ ۽ قوم جي تاريخ، زندگي، تهذيب ۽ ثقافت جو ڀرپور اظهار ٿئي ٿو. هو ته تاريخ ۽ ان جي تحقيق توڙي ڇنڊڇاڻ جي پس منظر ۽ تسلسل جي باري ۾، اهي تاريخي نادر چيزون ضايعات جو درجو رکڻ ٿيون. ان لاءِ، اهڙين چيزن جي حفاظت ڪرڻ، نهايت ضروري آهي، جيئن پنهنجي ماضيءَ جي باري ۾ اسان جو علم، وسيع ٿيندو رهي.

بدقسمتي اها آهي ته اسان جا 'تاريخي يادگار' پوري ملڪ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ ٽوپل پکڙيل آهن. انهن مان تمام ٿورو حصو اهڙو آهي جو عجائب-گهرن ۽ ڪتب خانن ۾ محفوظ آهي. اهو تصور آسانيءَ سان قائم رکي سگهجي ٿو ته اهڙي تاريخي عجائبات جو وڏو حصو، قديم خاندانن، توڙي ماڻهن وٽ، ذاتي ڪوششن سان گڏ ٿيل آهي، ۽ اهو انهن وٽ موجود آهي، تنهنڪري، لازمي طرح سان اهو تاريخي سامان، عوام، توڙي عالمن ۽ محققن ۽ تاريخ جي ڄاڻن جي ڏسڻ، مطالع ڪرڻ، ۽ پهچ کان ٻاهر آهي.

منهنجو خيال آهي ته ان قسم جا تاريخي يادگار، احتياط سان محفوظ ڪيا وڃن. جيئن محقق ۽ ڄاڻو توڙي عوام، انهن کي سولائيءَ سان ڏسي سگهي. ان طرح سان ئي، هو روحاني ۽ ذهني فيض حاصل ڪري سگهندا.

اهڙن قلمي نسخن ۽ تاريخي يادگارن جي حفاظت، توڙي انهن کي منظر عام تي آڻڻ، پنهنجي جاءِ تي هڪ مشڪل ۽ فني ڪم آهي. ان سلسلي ۾ تجربي، مشق، مهارت ۽ فني ڄاڻ سان گڏ، مناسب ۽ ضروري ساز-سامان جي به ضرورت ٿئي ٿي.

ان ٻالڻن ۾ انفرادي ۽ ذاتي طرح سان اهڙن تاريخي يادگارن جي مالڪن وٽ اهڙيون ئي سهولتون ممڪن آهي ته گهٽ هجن، جن جي هوندي، اهي 'يادگار' حفاظت سان به سنڀالي سگهجن ۽ پهرين استعمال لاءِ به ڪم آڻي سگهجن.

ان سلسلي ۾ مان، اهڙن تاريخي يادگارن جي مالڪن کي، درخواست ڪريان ٿو ته اهي صاحب رضاڪارانه طرح سان خدمت جي جذبي کي اڳيان رکندي، اهڙين تاريخي ۽ دستاويزي چيزن کي، "قومي عجائب گهر" لاءِ حفاظت توڙي نمائش خاطر، اداري نموني ۾ پيش ڪن. يقين آهي ته "قومي عجائب گهر" ۾ سندن چيزن جي حفاظت به ٿي سگهندي ۽ انهن جي استعمال لاءِ به سهولت پيدا ٿي سگهندي. منهنجي خيال ۾، ان صورت ۾ ئي مالڪن توڙي عوام کي ڪجهڙو صلو ملي سگهي ٿو.

پوءِ ته انهن شين سان جي تعارفي تختيون لڳايون وينديون، انهن تي سندن مالڪن جا نالا، ٿوري سندن خاندان جا تاريخي ۽ تهذيبي ڪارناما پڻ مناسب نموني ۾ لکايا ويندا. منهنجي اها اڀل آهي ته جن ماڻهن يا خاندانن وٽ، ان قسم جا "تاريخي يادگار" هجن، قلمي نسخا هجن، علمي بياض ۽ مسودا هجن، يا فنڪارانه قديم چيزون هجن، اهي مهرباني ڪري "وزارت تعليمات، حڪومت پاڪستان، اسلام آباد" سان ڪرڻ لاءِ اها وزارت، حڪومت جي ٻارن، اهڙين شين کي حاصل ڪرڻ لاءِ مناسب انتظام ڪندي.

ان سلسلي ۾ مالڪن کي اها به سهولت ڏني ويندي ته اکر کين دستاويزن، مسودن، بياضن ۽ قلمي چيزن جو فوٽو يا مائڪرو فلم جي ضرورت ٿيندي، ته پوءِ ان قسم جو انتظام پڻ ڪيو ويندو.

تاريخي نوادرات جي حفاظت

جناب مخدوم محمد زسان صاحب 'طالب الموليٰ' - قديمهء پاڪستان - ميمبر

قومي اسيمبلي ۽ چئرمين سنڌي ادبي بورڊ جي اپيل

پبلڪ مارشل، محمد ايوب خان، صدر مملڪت پاڪستان جي اپيل، "تاريخي شين جي حفاظت" متعلق، سڀني اخبارن ۾ شايع ٿي چڪي آهي.

صدر مملڪت جي اها اپيل، ان سلسلي ۾ نهايت مفيد ڪارائتي ۽ اهميت واري آهي. اسان جو وطن عزيز 'وادي سنڌ' پنهنجي قدامت ۽ عظمت جي لحاظ سان، دنيا جي سڀني تهذيبن توڙي قديم تاريخي علمي ۽ فني خطن ۾، فقط قدامت ۽ عظمت جي لحاظ سان برڪت رهندي آئي آهي، پر ان سان گڏ، 'نوادرات' ۽ تاريخي سازو سامان جي خيال کان به وڌيڪ سرمايدار ۽ شاهوڪار آهي.

وادي سنڌ، جي هر ڪنڊ ڪڙڇ ۾، اسان جي بزرگن ۽ عالمن، فنڪارن ۽ نقاشن، مصورن ۽ شاعرن جون تاريخي چيزون، نوادرات، علمي پيائڻ ۽ علمي دفتر موجود آهن. انهن پرائيڻ پيائڻ ۾، سير و سوانح، قرآن ۽ حديث، فقه ۽ تصوف، شاعري ۽ فن، فتاوىٰ ۽ اخلاقيات، تاريخ ۽ جاگرافي، تي ڪافي اهم نوادرات موجود آهن؛ جن ۾ن دور جي وڌيل برعنائين ۽ مهانگائيءَ وارين حالتن ۾، "حفاظت ۽ نمائش" جي اسباب ۽ سامان کان محروم آهن. سنڌ ۾ تيرهن سؤ سالن جي عرصي ۾، هزارين يگانہ روزگار، عالم ۽ اديب، فقيہ ۽ محدث، مؤرخ ۽ شاعر، صاحب طريقت ۽ اهل دل بزرگ گذريا آهن، جن پنهنجي ساري عمر تعاضف، تدريس ۽ اصلاح امت سان گڏ، تصنيف ۽ تاليف ۾ گذاري آهي.

ان سلسلي ۾، چوٽيارون، نصريهون، ٺٽو، سيوهڻ، بونڪ، لواري شريف، هالا، ٺٽي، لڙڪاڻي، اگهر ڪوٽ، بکر، روھڙي، اروڙ، جهوڪ شريف، گمبٽ، ڪهڙا، قديم علمي مرڪز رهندا آيا آهن. انهن علمي مرڪزن ۾، وڏا وڏا مفسر، محدث، مفتي، صاحب طريقت، مؤرخ ۽ شاعر پيدا ٿيا، جن جا مسودا ۽ پيائڻ، سندن اولاد ۾ اڄ به موجود آهن. سنڌ جي انهن قديم بزرگن جي پيائڻ ۾ هر موضوع تي مواد موجود آهي.

اسان جي ذاتي تجربي ۽ مشاهدي موجب، جتي جتي به اهڙن قديم علمي مرڪزن کي ڏسڻ جو موقعو ملو آهي، اتي ڪتب خانن جا ڪيٽلانا نهايت پوسيده ۽ ڪيرم خورده نموني ۾

مليا آهن. انهن کي ڇنڊي ٿوڪي، صاف ڪري، مٽيءَ ۽ ڪچري ٿان بهاني، سٺي ۽ ندي ترتيب سان رکن وارو ڪوبه معقول انتظام نظر نه آيو آهي.

ڪيترين جاين تي، اهو ٻڌي اهايت صدمو پهتو ته بزرگن ۽ عالمن جي اولاد جي بهتوڃهيءَ ۽ بهرواعيءَ جي ڪري، قديم علمي نوادرات، ٿوڙي ڇٽيل ۽ الجھيل بياضن ۽ مسودن کي، ڳوٺيون ڀري، درياءَ ۾ اڇلايو ويو آهي ۽ ڪيترن هنڌن تي اهي نوادرات، نهايت بوسيده ۽ ڪيرم خورده ٿي ويل هئا، جن کي سڙي سڙي، ڪوهن ۾ اڇلايو ويو، يا ٻاهر ڏئي ڇڏيو ويو.

اها به حقيقت آهي ته اهڙن لادر ۽ تاريخي ڇيڙن ۽ علمي بياضن کي، جي اڃا قديمي صورت ۾ آهن، تن کي سنڀالي ۽ سٺي سان رکڻ لاءِ، مناسب انتظام جي ضرورت آهي. ڪتابن جي حفاظت لاءِ، وسيع ۽ ڪشاده، نوادار ۽ روشنيءَ وارين جاين سان گڏ، ڪيڙن مارڻ وارين دوائن جي به اشد ضرورت ٿئي ٿي. ان طرح بوسيده ڪتابن جي ڇنڊڻوڪ سان گڏ، انهن جي جلدبنديءَ جي ضرورت به وقت بوقت رهي ٿي. ظاهر آهي ته هن وقت به سنڌ جي پسمانده ماڻهن ۾، جتي پنهنجي گذران ۽ ٻارن جي تعليم جو مسئلو ٿي وڏو سوال بنجي چڪو آهي، اتي اهڙين نادر ڇيڙن ۽ بياضن کي سنڀالڻ جو ته ڪو سوال ئي نٿو اٿي سگهي!

اسان هڪ شهر چوٽياريون جي ڀرسان، هڪ ننڍڙي ڳوٺ ۾ ڏٺو ته اتي گهرن ۾ وڏا وڏا ضخيم ۽ مجلد ڪتاب، به به چار-چار ڪري، رتن ۽ نوڙين ۾ ٻڌي، گهر جا ماڻهو منجيءَ ۽ منڊليءَ طور استعمال ڪري رهيا هئا. اها نهايت ڏک جي ڳالهه آهي!

منهنجي استدعا آهي ته سنڌ جي جن علمي خاندانن وٽ پنهنجن بزرگن جي مسودن ۽ بياضن جا اهڙا نادر ۽ غيرمطبوع نسخا آهن، جي زماني جي دست-برد کان اڃا زندهه رهندا ٿا اچن، پر بوسيده ۽ پراڻا ٿي چڪا آهن، جن جي سنڀال يا ڇهائڻ جي سلسلي ۾ سندن سنڀاليندڙ ناڪام ٿي چڪا آهن، سي اڳتي هلي، درياءَ ۾ لوڙهن، يا ساڙي ڇڏڻ جي بدران، ”قومي عجائب گهر“ کي سپرد ڪن.

ائين ڪرڻ سان هڪ ته نوادرات جي حفاظت ۽ نمائش جو انتظام ٿي سگهندو، ٻيو ته اهي لادر نسخا، نئين حياتي حاصل ڪري، سندن بزرگن ۽ سلف صالحن جو تاريخي يادگار ٿي، هميشه لاءِ زندهه رهندا.

ان سهولت مان به فائدو وٺڻ گهرجي، جنهن لاءِ چيو ويو آهي ته انهن ”نوادرات“ تي سندن مالڪن ۽ بزرگن جي ڪاڌنادن ۽ حالات کي ٻن تختين جي صورت ۾ لکڻو ويٺو، يا تقاضا ڪرڻ تي، ڪن ڇيڙن جو ”ٿوڙو ۽ مائڪرو فلم“ ڏيڻ جو پڻ انتظام ڪيل آهي.

ان سلسلي ۾، ”وزارت تعليمات، حڪومت پاڪستان، اسلام آباد“ سان لکيڙهه ڪرڻ گهرجي.

مجلد

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماہي علمي ۽ ادبي رسالو

نمبر ۳ ۴ ۵

فهرست

جلد ۱۰

"گزارش" - ادارو.

علمي، ادبي، تاريخي ۽ تحقيقي مقالا

۱. معاشري جي اصلاح - فيلڊ مارشل
جا غير متبادل اصول محمد ايوب خان ۹
۲. اسلامي تعليم ڇا ڪي
چئجي - علام آء. آء. قاضي ۱۴
۳. چار نظام الدين سمو - پير حسام الدين
راشدي ۲۸
۴. اسلامي تصوف جي
سنڌ ۾ ابتدا - لطف الله بدوي ۳۶
۵. سنڌي علماء ۽ سندن
عربي تصنيفات - محمد دوم امير احمد
عباسي ۴۳
۶. بلوچ قوم ۽ ان جي
تاريخ جو سوال - نواب جان علي خان
لقاري ۵۰
۷. ابونصر فارابي - راج محمد هلي ۶۶
۸. خيام جي رباعين جا - الياس عشقي
منظوم ترجمو: سنڌيڪار: "اختر" مرزا ۷۴
۹. رسم الخط جي تاريخ - پروفيسر واء. ايس.
طاھر علي ۹۹
۱۰. سنڌي (صوتيات) - خواجا غلام علي
الانا ۱۰۴
۱۱. قديم سنڌي شعر - محرم خان امير. اي
۽ شاعري ۱۱۶
۱۲. آکا - فضل الاهي انصاري ۱۴۵
۱۳. "مهران" جا موتي - ادارو ۱۵۳
۱۴. سنڌي نثر مان مثالي
ٽڪرا ۱۵۷
۱۵. علمي خط ۱۵۹
۱۶. ڀڳت ڏن جا ڀڳت ۱۶۴
۱۷. "ادبياتي" ۱۶۹
۱۸. علمي ادبي ۽ ثقافتي
سرگرميون ۱۸۲

ايڊيٽر: غلام محمد گهاري

موراج

۳۰ سول لائينس، حيدرآباد، سنڌ.

ملن جو هنڌ :

۱. سنڌي ادبي بورڊ جو بئڪ اسٽال، ۳- سول لائينس، حيدرآباد (سنڌ).
۲. سنڌ جا سڀئي وڏا ڪٽنب فروش.

في ڪاپي ۲-۵۰

۱۰۰۰ روپيا

اشتهار في صفحو ۱۰۰ روپيا

Printed and Published by Shaikh Ali Mohammad, Member Sindhi Adabi Board,
at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, Tilak Incline, and Book stall,
3- Civil lines, Hyderabad Sind

ڏيارش

نیشنل بوڪ سينٽر ۽ سنڌي ڪتاب

پاڪستان سرڪار، ملڪ جي علمي ۽ ادبي، فني ۽ ثقافتي، ورثي ۽ ذخيري جي فروغ ۽ اشاعت جي سلسلي ۾، ڪافي امداد ۽ مصارف تي، ڪيئي مختار ۽ غير مختار ادارن جي تشڪيل ڪئي آهي. اهي ادارا گهڻو ڪري علائقائي ٻولين جي بنياد تي پيدا ڪيا ويا آهن، جيئن سنڌي ادبي بورڊ، پنجابي اڪيڊمي، پشتو اڪيڊمي ۽ بلوچ اڪيڊمي. ان طرح ديني ۽ مذهبي خيال کان، شاهد ولي الله اڪيڊمي ۽ اقبال اڪيڊمي وغيره موجود آهن.

انهن کان سواءِ اردو ۽ سنڌي ٻوليون، جيڪي ٻيءَ طرح سان، سرڪاري ۽ قومي زبانن جي حيثيت سان تسليم ٿيل آهن، تن جي ادب ۽ ثقافت جي اشاعت لاءِ به سرڪار پاران امداد تي، سنڌي اڪيڊمي، انجمن ترقي اردو، مجلس ترقي ادب ۽ راءِ ٿرس گلد جهڙا علمي ادارا ڪم ڪري رهيا آهن.

ان حقيقت کان ڪوبه سنجيدو ۽ پختڪار عالم ۽ فاضل انڪار ڪري نٿو سگهي ته 'سنڌي ادبي بورڊ' فرائڊليءَ سان ڪم ڪندي، پنهنجي علائقائي ادب ۽ زبان سان گڏ، ٻين عالمي زبانن عربي، فارسي، انگريزي ۽ اردو زبانن ۾ به معياري ۽ محققانه ڪتاب، علم ۽ فن جي هر موضوع تي شايع ڪيا آهن. 'بورڊ' جي ان هم ڪم ڪري علمي خدمت جو اعتراف پاڪستان سرڪار، ۽ ٻين عالمي ادارن پڻ ڪيو آهي.

اها به حقيقت آهي ته 'بورڊ' نه فقط سنڌي عالمن جا ڪلاسيڪي دور وارا عربي ۽ فارسي ڪتاب ڇپايا آهن؛ پر ان سان گڏ، اردو ۽ انگريزيءَ ۾، ڪيترا اوريجنل ڪتاب، مصنفن ۽ مترجمن کي ڪافي گهڻي معاوضي ادا ڪرڻ کان پوءِ شايع ڪيا آهن. اڄ جيڪڏهن ڪنهن سنڌي عالم ۽ اديب جو ڪو مسودو ۽ بيان، پنجابي، پشتو، بلوچي ۽ سنڌي ٻولين ۾ دستياب ٿي سگهي ته هوند، ان کي به 'بورڊ' شايع ڪندي دير نه ڪندو. بورڊ جي ان وسيع ۽ مخلصانه خدمت جي امتياؤ کي ڪڏهن به نظر انداز ڪري نٿو سگهجي.

ان سلسلي ۾، 'نیشنل بوڪ سينٽر' نالي پڻ هڪ ادارو، پاڪستان سرڪار جي امداد ۽ 'پوليسڪو' جي مالي ۽ اخلاقي حوصله افزائيءَ ۽ مدد سان نئون کليو آهي.

'نیشنل بوڪ سينٽر' جي تشڪيل ۽ تعمير، مقصد ۽ طريقن ڪار ۾، بنيادي طرح سان، هيٺيان اصول متعين ڪيا ويا آهن:

- پاڪستان جي مجموعي ٻولين جي ادب ۽ ڪتابن جي "نامو" تي ۽ دائر ۾ هٿيائون.
 - ڪتابن جي فني ۽ طباعتي حسن ۽ زيبائش ۽ بهار ۽ ٻيا ڪارڻ
 - ڪتابن جي ظاهري ۽ معنوي معيار کي جديد طباعتي اصولن موجب بلند ٿيڻ
 بلند تر ڪرڻ.

- ناشرن جي فني مسئلن ۽ مشڪلاتن کي حل ڪرڻ لاءِ، سرڪار ۽ ادارن جي وچ ۾
 ترجمانيءَ جا فرائض ادا ڪرڻ.

- ڪيس ۾ آيل ڪوريج جي تصويرن، يا ڪتابن ۾ اندر آهن فني ۽ تهذيبي نمائندگي
 ڪندڙ پيشگ کي برڪت ۽ ڇاڇڻ ۽ انهن جي معيار آهن، انهن ڪارڻ ۽ آئس ڏيڻ جي
 حوصله افزائي ڪرڻ.

- سال ۾ ... ڪا ڪا هڪ هزار تائين ناشرن، نوڙي نڪرڻ کي انعام ڏيڻ.

- ٻارڙن جي ڪتابن ۽ سلسلن کي انعام ڏيڻ.

مٿين بنيادي اصولن کي اڳيان رکي، اگر غور ڪري ڏسنداسون ته پوءِ واضح ٿيندو
 ته هي ادارو، پاڪستان جي سڀني سرڪاري ۽ قومي، توڙي علائقائي زبانن، سنڌي، سرائڪي،
 پنجابي، بلوچي، پشتو، اردو ۽ بنگلہ ته ڇا، هن عالمي زبان عربي، فارسي ۽ انگريزيءَ تائين
 وسيع تر دائرو عمل رکي ٿو.

سندس طريقو، ڪار ۽ مقصد جو بنياد، ڪنهن به "لساني" حدينديءَ تي نه آهي ان جي
 برعڪس هن اداري جو تعلق فقط "ڪتاب" سان آهي، پوءِ اهو ڪتاب اردو يا انگريزيءَ،
 پنجابي يا سنڌي، پشتو يا بلوچي، بنگلہ يا سرائڪي ۾ ڇو نه هجي

ان کان علاوه هن اداري جي بنيادي مقصد ۾ اهو به داخل ڪرڻ آهي ته زبـ
 نون سان گڏ، "ڪتاب" ڪهڙي "موضوع" تي آهي؟

ڪتاب - تاريخ ۽ تنقيد، شعر ۽ شاعري، قرآن ۽ حديث، سياست ۽ طبيعت، قصا ۽ ڪهاڻي،
 نقد ۽ تعديلات، جاگرافي ۽ ماڻهون، ڊرامي ۽ افسانن، علم ۽ منطق - بهرحال ڪهڙي به "زبان" ۾،
 ڪهڙي به "ن" تي ۽ ڪهڙي به "موضوع" تي هجي، "ڪتاب" جو هجي، ان جي ظاهري
 زيبائش ۽ طباعتي حسن کي برڪت، ان جي ناشر ۽ مصنف ۽ ان ۾ آيل ڪارڻ جي تصويرن
 ۽ هن جي حوصله افزائي ڪندي، سڀ "ادار" سان نوازيو آهي، ۽ ان سان گڏ ٻارن جي ادب
 لاءِ جدا ادارو ڏنو آهي. هن اهو آهي "نيشنل بوڪ سينٽر" جو بنيادي مقصد، جنهن جي لاءِ
 پاڪستان سرڪار به ٿيس ڪرائڻ ڏئي ٿي، ۽ ان سان گڏ پوليٽيڪو جهڙو عالمي ادارو به
 کيس امداد ڏئي ٿو

"نيشنل بوڪ سينٽر" جي بنيادي مقصد ۾ ڪار، طباعت موجود ڪار آهي. هن اداري
 جي تشڪيل جي ضرورت ته هن ٽن گهڻو اڳ محسوس ڪئي ٿي وئي، ڇا لاءِ ته ٻيا علائقائي

ادارا پنهنجي پنهنجي محدود حائن ۾، پنهنجي حال ۽ بساط آهر، پنهنجن مصنفن ۽ مترجمن، مصورن ۽ فنڪارن جي خدمت ڪندا آيا آهن. ضرورت اها هئي ته هڪ اهڙو ادارو هجي، جنهن ۾ پاڪستان جي سرڪاري ۽ قومي زبانن سان گڏ، انهن جي نائشن، الهن جي فنڪارن، انهن جي مصورن، ويندي ٻارڙن جي نمائندگي، تائين ڪو مجموعي طرح جو مضبوط نظام هجي، جنهن جي سادائي اجتماع ۾ سڀني ٻولين جا اديب، مصور ۽ نائشر گڏ ٿين، هڪٻئي سان مير ملاقات ڪن، هڪٻئي جي ضرورتن ۽ مسئلن کي سمجهن، هڪٻئي جي فن ۽ ادب متعلق تبادلہٴ خيالات ڪن. هڪٻئي جي فني تڪليفن ۽ مشڪلاتن کي اڳيان رکي، مجموعي حيثيت سان ڪو حل پيدا ڪن.

اگر مقصد فقط اهو هو. باقي ٻيو انعام ڏيڻ جو طريقو، محض حوصله افزائيءَ لاءِ هو. بهرحال اهو ادارو تازو قائم ٿيو آهي، ان کي پيدا ٿيڻ ۽ ڪم ڪندي ٻه-ٽي سال مٿي گذريا آهن.

پر-ٽن سالن جي گذريل دور ۾، ڇا وهيو واپس آهي، ان جي تفصيلي جائزي کي نظر انداز ڪندي، رڳو ايترو ظاهر ڪرڻ مناسب ٿا سمجهون ته منجهان کان وٺي اڄ تائين، ”نیشنل بوڪ سينٽر“ فقط ”اردو ۽ سنڌي“ زبانن جي مسئلن ۽ معاملن، ڪتابن ۽ لکڻين، نائشن ۽ مصورن جي حوصله افزائيءَ تائين محدود رهندو آيو آهي. شايد اداري جي اوائلي ڪارڪردگيءَ ۽ نير ڪم ڪار جي سلسلي ۾، ٻيون علائقائي زبانون توجهه جي لائق نه رهيون هجن. تاهه اسان ڪڏهن به نه ٻڌو آهي ته ان اداري ”اردو ۽ سنڌي“ کان سواءِ، ڪي ٻين ٻولين کي به شريڪ جي رسمي دعوتنامي کان سواءِ، عملي طور تي نوازيو آهي. اگر ائين ٿيو هجي ته اسان کي خبر اسان کي اڃا تائين ڪو پتو نه پيو آهي.

انهن ٻن سالن جي ان سفر جي، سرڪاري ۽ قومي زبانن تائين محدود رکڻ واريءَ پيٽيءَ هوندي، جڏهن ”سنڌي زبان“ جي سلسلي ۾، ان مذڪور ”سينٽر“ جي دفتر کي توجهه ڏياريو ويو، تڏهن فرائديءَ سان ٻڌايو ويو ته ”سنڌي ٻوليءَ جي ڪتابن جو مسئلو درخور آهي.“ آخر ان زير غور ٿي ۽ هڪ سال گذري ويو وري ائين سال ٿي، جڏهن ”سينٽر“ جي دفتر مان رسمي طرح سان ”سنڌي ڪتابن“ جي شرڪت جو دعوتنامو ۽ اطلاع پهتو، تڏهن ائين ٻهري به احترام ۽ ادب سان، اڳئين سال واري عرضداشت ڏانهن توجهه ڏياريو ويو. ان جو جواب لطيف حدن تائين ”سلي بهت“ ته ڏنو ويو، پر وري ”زير غور“ ٿي ڏياريو ويو.

ان ئي کين عرض ڪيو ويو ته، ”سنڌي ٻوليءَ جي ڪتابن جي شرڪت“ جو مسئلو، مهرباني ڪري سينٽر جي ”ٻوڙ“ تي رڌو وڃي، ۽ ان جي تفصيلي کان آگاهه ڪيو وڃي. ان تقابلي جو جواب به اهوئي ”سلي بهت“ ڏنو ويو ته ”تائين ڪيو ويندو“ ان کي به خبر سان سال گذري ويو!

تازو هن سال 'ڊسمبر' ۾ ٿيندڙ سالاني انعامي ميڙ جي سلسلي ۾، اهوئي دستوري ۽ رسمي اطلاع ۽ دعوتنامو سنڌي ڪتابن جي حوصله افزائيءَ متعلق پهتو ۽ ان سان گڏ اخبارن ۾ هيٺين لفظن ۾ خبرون شايع ٿيون. انهن جو عنوان آهي، "سنڌي ڪتابن سان ڀر-اڳياڻي!" (نواءِ سنڌ)۔ "نیشنل بوڪ سٽر، سنڌي ڪتابن کي عالم نه ڏيندو!" (عبرت)۔ "نیشنل بوڪ سينٽر آف پاڪستان، سنڌي ڪتابن کي انعام نه ڏيندو!" (خادم وطن ۽ هلال پاڪستان) اصل خبرن جو متن هيءُ آهي:

"معلوم ٿيو آهي ته حڪومت پاڪستان طرفان، ملڪ ۾ ڪتابن جي اشاعت کي فروغ ڏيارڻ لاءِ قائم ڪيل اداري، 'نیشنل بوڪ سينٽر آف پاڪستان ڪراچي' جي رڪنن فيصلو ڪيو آهي ته، انهيءَ اداري طرفان سال سال بهترين ڇپيل ڪتابن تي جيڪي انعام ڏنا ويندا آهن، 'تن ۾ سنڌي ڪتاب شامل نه ڪيا وڃن'.

باد رهي ته اداري کي سال به سال، حڪومت 'پاڪستان' ۽ 'يونيسڪو' طرفان امداد ڏني ويندي آهي، جنهن مان اهو ادارو، 'ڇپائيءَ ۽ گيت اپ' جي حوصلورتيءَ جي اعليٰ معيار وارن ڪتابن ۽ انهن جي ناشرن ۽ آرٽسٽن کي هر سال، هزار هزار ۽ پنجن پنجن سٽون رپين جا ڪيترائي انعام هب افزائيءَ خاطر ڏيندو آهي. پر هن ڪتابن لاءِ انهيءَ اداري جا جدا انعام مقرر ٿيل آهن. پر انهن ۾ پڻ انهيءَ اداري، سنڌي زبان ۽ ٻارن جي ڪتابن کي نظر انداز ڪري ڇڏيو آهي." (عبرت، نوائي سنڌ، خادم وطن، هلال پاڪستان۔ ۱۶، ۱۷ نومبر ۱۹۶۶ع)

مٿينءَ خبر جي متن ۾، صاف طرح سان، "سنڌي ڪتابن" جي شرڪت کان انڪار ڪيو ويو آهي. پوءِ اهي ڪتاب حوائن ۽ ٻڍن ۽ ٻارن جا هجن، توڙي ذاتي طرح سان يا ادارن طرفان شايع ٿيل هجن! ان خبر ۾ ڪو به ابهام ڪونه آهي، جنهن کي توضيح ۽ تاويل جو محتاج قرار ڏهڻي سگهجي!

اسان ان 'خبر' کي ٻڙهي 'حيران' آهيون ته آخر رڳو "سنڌي ڪتابن" جي عدم شرڪت جي واضح حڪمنامي ۽ اعلان ڪڍڻ ۾ ڪهڙي مصلحت آهي؟ ان ۾ ادب جي خدمت جو ڪهڙو معيار سمايل آهي؟ ان ۾ پاڪستان جي علائقائي ادب جي فروغ جي ڪهڙي صورت پوشيده آهي؟

ان منجهل مسئلي تي تحري ۽ جائزي لکندي، روبرو، 'عبرت' حيدرآباد ۽ روزانه 'هلال پاڪستان' حيدرآباد جي قائل صدر ايد پيرن، ايد پيرن، ايد پيرن لکي اصلاح ڏيندو آهي، ۽ سنڌي ڪتابن ۽ ناشرن جي حقن جي ترجماني ڪئي آهي

فاضل ايڊيٽر روزانه "عبرت" لکيو آهي:

”لڳڻل ٻوڪ سڀني طرفان، ’سنڌي زبان‘ جي ڪتابن تي اڻاس ۾ شامل نه ڪرڻ لاءِ ڪهڙا سبب آهن، ان تي معلوم ناهي مگر هڪ ملڪ ’علاقائي زبان‘ جي ڪتابن سان اهو ساوڪ ڪرڻ، ڪنهن به حالت ۾ درست نه آهي.

”اهي اندازو، ستر ڪتابن تي ڏنا وڃن ٿا، ۽ ٻهئي ڪتاب پاڪستان جي ڪنهن به زبان ۾ ناهي، اهڙي اندازو ڄاڻي آهي. خاص ڪري اهڙيءَ حالت ۾ حڪومت طرفان، مختلف علائقيائي زبانن جي ادارن تي هرسال وڌيڪ رڪنن بطور ڪرائڻ ڏنيون وڃن ٿيون.

”پيش ٻوڪ سينئر حود ڪتابن جي تحفظ ۽ همت افزائيءَ لاءِ ٺاهڻ ڪيا ويا هي اهڙيءَ حالت ۾ ٻوڪ سينئر تي لازم ٿي وڃي ٿو ته هو هر سي ڪتاب کي عام ڏئي، پوءِ اهو ڀلي ته ڪهڙي به ملڪي زبان ۾ هجي اهو ضروري نه هئڻ گهرجي ته اهي انعام صرف اردو ۽ بنگالي ڪتابن تي ڏنا وڃن. ’ٻوڪ سينئر‘ کي ’مرڪزي‘ رائٽرس گلب جو مثال وٺڻ گهرجي، جنهن طرفن تمام زيادتي هن پهرين ڪتابن تي انعام ڏنا ويندا آهن. اڃان نيشنل ٻوڪ سينئر جي احبابي وارن کي مشورو ڏينداسين ته هو انهيءَ فيصلي تي نظرثاني ڪن ۽ هر ڪتاب کي ڪتاب ڪري سمجهن، پوءِ اهو ڀلي ته ڪهڙي زبان ۾ هجي. ان کي سي ڪتاب ۽ هٿي گيٽ-آپ جي روشنيءَ ۾ اهڙا انعام ڏنا وڃن.“ (عبرت ۱۸ نومبر ۱۹۰۰ع)

ان مسئلي ۾ روزي ”حلال ٻاڪتان“ پيدراباد جي فاضل ايجيٽر لکيو آهي:

” هن اداري هي ڪيل تعليمي سان، هر ڪوئي منصوبو، پراجيڪٽ ۽ فرخ سان - هو - جو حق
 ڪندو نه ڏهن ’هويڪو‘، بعض ڪتابن جي جانيءَ ۽ گهٽ اپ جي حوصوزيءَ
 هي اعليٰ معيار تي ڪتابن جي بائون ۽ ارسنن تي انعام ڏئي ٿو، - هيءَ - جو عيت
 جي هي صلاحيتن جي حوصلا افزائي ڪري ٿو، جنهن جو - هيءَ - ڪي مندر - جو - هو - جي
 پوءِ اهي - دنيا جي هر ملڪ ۾ گهڻي ڏاڻا گهڻا ڪتاب شايع ٿين، ٿاڻ نه هيءَ عيت
 ۽ عيت جي اوڻهه ختم ٿي وڃي ۽ ماڻهو علم جي روشنيءَ ۾ - وڌي - ۽ - هيءَ -
 بهر - تعليمي بائون ۽ عيتن، تهذيب، اخلاق ۽ انسانيت جو - جو -
 فروغ ٿي، هيءَ - بائون ۽ عيتن - جو - هيءَ - عيت - جو -
 جو - عيت - جي - عيت - جو - عيت - جو - عيت - جو -
 ڏياريندي انهن عيتن ۽ عيتن - جو - عيت - جو - عيت - جو -
 موري ڪارروائي ڪري. ” (جلد ٻارهه - ان - جو - نومبر ۱۹۶۶ء)

مذہبی ہیں دوراً، انصاروں میں مہول انقلاب میں موجود ہے، اساتذہ میں یہ اصول طویل بحث کرنی کی سائب نہ تھا۔ مہولوں میں مذہب، حیوانیت اور بہت سائب و قدر

جي لائق آهي. ان سلسلي ۾ اخبارن ۾ ڪي مراسلا به شايع ٿيا آهن. هڪ مراسلنگار لکيو آهي ته:

”مان سمجهان ٿو ته اردو وارن کي ڪتابن جي حوصورتِيءَ جي معاملي ۾ ڪا به ڪان زياده ڪٽريءَ جو احساس آهي. ٽائپ جي مقبول ٿي هڻڻ ڪري هنن جا ليٽو ۾ ڇپيل ڪتاب بدزيبا ۽ بدنما ٿين ٿا، پر سنڌي ٽائپ سهڻي ۽ من-موهندڙ آهي. ڪم از ڪم پاڪستان جي ڪا به ٻولي، ان ڏس ۾، سنڌيءَ جو مقابلو ڪري نه ٿي سگهي. ادبي بورڊ جا ڪتاب، دنيا جي ڪنهن به ٻوليءَ جي ڪتابن جي ڀيٽ ۾ اڻي سگهجن ٿا.“

ممڪن آهي ته ’اي روشني طبع تو برمن بلاشيدي‘ جي مصداق، اهو قياس به درست هجي ۽ اهوئي سبب هجي. اکر ائين ئي آهي ته پوءِ اهو نهايت نامناسب سبب چئبو.

جيئن خود نيشنل بوڪ سينٽر وارن وٽان ڪا تفصيلي راه ٻڌا ٿئي، تيستائين ائين چئي سگهجي ٿو ته ڪنهن به واجبي ۽ معقول سبب کان سواءِ ساري علائقي ادب ۽ سنڌي ادب ۽ زبان جي ادارن ۽ سڀني ناشرن ۽ مصورن کي نظرانداز ڪيو ويو آهي. سنڌي زبان ۾، سنڌي ادبي بورڊ کان سواءِ، ٻيا به ڪي ادارا آهن، جي وٽندڙ ۽ سهڻا ڪتاب ڇپائي چڪا آهن. ان طرح ذاتي ۽ انفرادي طور تي به ڪيترا اهل ذوق مولف اهڙا سهڻا ۽ دلڪش ڪتاب شايع ڪري چڪا آهن، جن کي مقابلي ۾ اڻي سگهجي ها!

پر جي سرڪاري ۽ قومي زبان جي خيال سان، ٻين علائقي زبانن جي خيال کان علاوه، علائقي سنڌيءَ ٻوليءَ جي روزافزون ڇپائيءَ جي ترقي ۽ معيار سان برميچي نه ٿو سگهجي، ۽ هوءَ به سنڌي ادبي بورڊ جي حسن زيبائش ۽ دلڪشيءَ سان نه ڪنهن کي نه رس آهي ۽ نه مقابلي جي همت آهي، پوءِ به مصلحت جي تقاضا اها هئي ته چند ڇڏائڻ لاه اهو فيصلو ڪيو وڃي ها ته سرڪاري ۽ نيم سرڪاري ادارا، هن مقابلي ۾ حصو وٺي نه ٿا سگهن، باقي ڪم سرمايهه ناشر يا ذاتي ذوق وارا پبلشر، حصو وٺي سگهن ٿا. ان صالح امير ۽ محبت انگيز، اعتدال واريءَ راه کي اورانگهي، انتها پسنديءَ فيصلي کي اڳيان رکي، ٻين علائقي زبانن سان گڏ، سنڌي ادب ۽ زبان جي سڀني ناشرن، ادارن ۽ فنڪارن کي نظرانداز ڪرڻ، مصلحت ۽ عاديت جي خلاف آهي.

اهو ياد رهي ته هي سوال، رڳو سنڌي ادبي بورڊ جو نه آهي. هن فيصلي ته مورڳو هميشه لاه علائقي ادب، بالخصوص سنڌي ڪتابن جي شرڪت جي گنجائش ئي ختم ڪري ڇڏي آهي!

بهرحال ڪهڙا به سبب هجن، اهو فيصلو ڪڏهن به تعميري ۽ صحيح نٿو چئي سگهجي.

اهڙي فيصلي تي، اڃا تائين طرفدارن غم ۽ فحشي جو جهڪو اظهار ڪيو ويو آهي، ان کي نظر انداز ڪرڻ، نيشنل بوڪ سينٽر جي وري پي غلطي ٿيندي. مناسب آئين آهي ته بوڪ سينٽر وارا بزرگ ان فيصلي تي نظر نالي ڪرڻ جي مهرباني ڪن. اسان ته ائين چوڻدا آهيون:

گڏم، جفا، وفا ناهي، جو حرم ڪو اهل-حرم سڃاتو هجي،
 وه جو بت ڪڍهه مين بهان ڪرون، تو ڪهه ڪجهه بت بهي هري هري! (انبال)

تاريخي شين جي حفاظت

صدر مملڪت فيلڊ مارشل محمد ايوب خان جي تاريخي شين جي حفاظت متعلق هڪ اهڙي بيان آهي: جنهن ۾ چيل آهي ته ملڪ ۾ جي به تاريخي نوادرات ٽڙيل پکڙيل موجود آهن، اهي ”قومي عجائب گھر“ اسلام آباد ۾، عجائن ۽ حفاظت لاءِ رکيا وڃن. ان سلسلي ۾، اهر ۽ تاريخي دستاويز، عهد ناما، حڪمنامو، عالمن ۽ محققن جا پيغام ۽ مسودا، ۽ ٻيا تاريخي يادگار گڏ ڪرڻ آهن. اها حقيقت آهي ته اهڙا تاريخي نوادرا، جن حائدين وٽ موجود آهن، اهي انهن کي سڀ کان قاصر آهن، ٻيو ته انهن مان استعادي جي ڪنجائش به گهٽ آهي. نتيجو اهو ٿو نڪري جو حفاظت ۽ نگرانيءَ جي نه هئڻ ڪري، اهي پوسيده ۽ ڪرم خوردو سودا گري-جهري مٽي ٿي وڃن ٿا ۽ ڪنهن به ڪم جا نٿا رهڻا پٽن آهن ته انهن جي نگراني حڪومت ۽ ان جا وسيع اخراجات تي برداشت ڪري سگهن ٿا. ان سلسلي ۾ مالڪن لاءِ اها سهولت به رکي وڃي آهي ته ڪن سندن طلب تي، فوٽو ۽ مائڪرو فلم به سرڪاري خرچ تي ڏنا ويندا.

تاريخي نوادرا جي حفاظت ۽ اهميت متعلق صدر مملڪت چيو آهي:

”قديم ۽ نادر چيزون، قلمي نسخا، دستاويز، فن ۽ تاريخ سان تعلق رکندڙ اهميت واريون شيون، هڪ زندو قوم لاءِ، اهر ۽ ثقافتي سرمائي جي حيثيت رکن ٿيون. اهڙين نادر چيزن مان ملڪ ۽ قوم جي تاريخ، زندگي، تهذيب ۽ ثقافت جو پرور اظهار ٿئي ٿو. ٻيو ته ان جي تحفيون، پوڙي ڇنڊڇاڻ جي پس منظر ۽ سلسل جي باري ۾، اهي تاريخي نوادرا چيزون سماعت جو درجو رکن ٿيون. ان لاءِ اهڙين چيزن جي حساب ڪرڻ گهربل ضروري آهي، جيئن پنهنجي ماضيءَ جي باري ۾ اسان جو علم وسيع ٿيندو رهي.“

نوادرات جي سڃاڻپ پنهنجي مٽي هڪ ئي ڪم به آهي، ان لاءِ صدر مملڪت جو چوڻ آهي:

”اهڙن قلمي نسخن ۽ تاريخي يادگارن جي حفاظت، پوڙي اهر کي منظر عام تي آڻڻ، پنهنجي جاءِ تي هڪ نمونو ۽ قلمي دستاويز آهي ان سلسلي ۾، جهري، مٽي، ڪارٽون ۽ ٻيا شين سان گڏ، مناسب ۽ ضروري ساز-سامان جي به ضرورت آهي.“

صدر مملڪت جي اهل، جي تائيد ڪندي، جناب محترم محمد رحمان صاحب ”طالب الموليٰ“، چيئر قومي اسيمبلي ۽ چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ، فرمايو آهي:

”سند ۾ اباامن کان، بنگال روزگار، عالم ۽ ادیب، فقه ۽ محدث، مورخ ۽ شاعر، صاحب طریقت ۽ اهل دل بزرگ گذریا آهن. جن پنهنجي ساري عمر، تعليم تدريس ۽ اصلاح امت سان گڏ، تصنيف ۽ تالیف ۽ گذاري آهي. ان سلسلي ۾ چوڻياريون نصراور، شو، سوھڻ، پورڪ، لواري شريف، هالا، ٺٽي، ڀٽائي، اگهر ڪوٽ، بکر، روهڙي، اردو، جهوڪ شريف، کهڙا ۽ گمبٽ قديم علمي مرڪز رهندا آيا آهن انهن جا مسودا ۽ بياض سندن اولاد ۾ اڄ به موجود آهن. اسان جي داني تحري ۽ مشاهدي موجب، جتي به اهڙن قديم علمي مرڪزن کي ڏسڻ جو موقعو ملو آهي، اتي ڪتبخانن جا ڪتبخانا، نهايت پوسيده ۽ ڪيرم حورده نموني ۾ مليا آهن. انهن کي چنڊي ٽوڪي، صاف ڪري، مٽيءَ ۽ ڪچري کان بچائي، سڀني ۽ فني ترتيب سان رکڻ وارو ڪوبه معقول انتظام نظر نه آيو آهي.“

ان سلسلي ۾ سنڌ جي نوادرات جي مالڪن ۽ عالمن کي گذارش آهي ته هو ان تاريخي سرمايي جي حفاظت جي ڪم ۾ سرڪاري انتظام سان تعاون ڪن ۽ صدرمملڪت جي پيشڪش تي عملي طرح سان قدم وڌائين.

ورسيون

دستور موجب هن سال مختلف هٿن تي، سنڌي ادب جي مشهور عالمن ۽ فاضلن جي ياد کي نازي رکڻ جي سلسلي ۾، جن عالمن جون ورسيون ملهائون ويون آهن، تن ۾ شمس العلماء مرزا قليچ بيگ، شمس العلماء علامه ڊاڪٽر دائود پوٽو، مولانا دين محمد وفائي، حڪيم فتح محمد سهواڻي، مرحوم نور محمد وڪيل، ميران محمد شاھ، مرحوم، آغا تاج محمد مرحوم، عثمان علي انصاري مرحوم ۽ احسان بدوي ۽ جهاننداس پاتيا جا نالا ڏگر جي قابل آهن. مٿين بزرگن جي ادبي، علمي ۽ تعليمي خدمتن جو اعتراف ڪرڻ، هر طبقه خيال وارن لاءِ فرض جي حيثيت رکي ٿو. انهن پنهنجي ساري حياتي، علم ۽ تعليم جي خدمت ڪندي، سڃاڻي گذاري آهي. اڄ اسان وٽ اهي ڪنهن آهن، پر سندن ڪتابن ۽ تحريرن، مقالن ۽ شعر و شاعريءَ جو وڏو ذخيرو موجود آهي. جنهن تي اسان جي ادب ۽ ٻوليءَ کي فخر حاصل آهي. اسان جي نون نسلن تي اهو واجب آهي ته هو، انهن جي پوري تصنيفات کي گڏ ڪن، وڙهن ۽ انهن جي اسلوب ۽ معيار تي لکڻ جي ڪوشش ڪن، ۽ پوءِ اڳتي هلي، سنڌي ادب ۾ جديد اهاو ڪن. اڄ اسان ته اهو آهي ته چند بحث وارن کان سواءِ، ڪيترن عالمن جا ائڇيڊل مسودا به اڃا تائين قلمي صورت ۾ رهيا هئا آهن. ڪهڙو نه چڱو ٿئي جو انهن جا لائق ٻوليءَ ۽ شاگرد، انهن جي مواد کي سهڙي ۽ ترتيب ڏئي، پاڻ پڙهين. پوءِ نه به سنڌي ادبي بورڊ کي ٿي ڏين.

ان سلسلي ۾، اهي لائق ۽ حليل القدر، محب وطن ۽ آزاديءَ جا علمبردار به قابل ذڪر آهن، جن جي علمي ۽ عملي ڪوششن ۽ قرباني، هند-پاڪ کي آزادي وٺي ڏني.

هن سال اسان وٽ قائد اعظم، مولانا محمد علي جوهر، مولانا شوڪت علي، امام انقلاب مولانا عبيدالله سنڌي، حسرت موهاني، علامه اقبال، بهادر يار جنگ ۽ علامه شرقيءَ جون پڻ ورسون ملهائون ويون آهن. ملڪ جي مشهور اردو ۽ انگريزي سنڌي ۽ گجراتي اخبارن خاص نمبر شايع ڪيا آهن، جن ۾ ملڪ جي حاڪمن، صدر مملڪت، گورنر، وزيرن، اديبن ۽ شاعرن پاران، تهنت ۽ اعتراف جا پيغام شايع ٿيا آهن.

ان طرح نشتر، خواجہ ناظم الدين، مولوي فضل حق ۽ مولوي تيمزالدين ۽ هروديءَ جي سياسي خدمتن جو اعتراف پڻ ڪيو ويو ۽ هر هٿ ورسون ملهائون ويون آهن.

اديبن ۽ دانشورن مان مرحوم جسٽس ڪيائيءَ جي جرات آسيز ۽ حق گو شخصيت کي به نه وساريو ويو آهي. سندن حالات ۽ تقريرن جي انتخاب تي مشتمل اخبارن جا ڪيئي خاص نمبر شايع ٿيا آهن. اسان پنهنجي پاران انهن سڀني جي ياد ڪري، ايندڙ نسلن جي ذهني ۽ فڪري، اصلاحي ۽ انقلابي تشڪيل ۽ تعمير لاءِ ضروري ٿا سمجهون.

آخر ۾ اها صلاح ٿا ڏيون ته اهڙن جايل المقدور عالمن ۽ محققن جي علمي ۽ وطني ڪمن ۽ ڪارنامن تي، هڪ معياري ۽ محققانه سلسلو هڻڻ گهرجي، جنهن جي مطالع سان انهن جي سرت ۽ حالات سان گڏ عملي جدوجهد جي تاريخ سرت ٿي سگهي. اهو سلسلو سڀني زبانن ۾ هڻڻ گهرجي. اهو ڪم انفرادي طرح سان، يا ڪنهن اداري جي ڪوشش سان پايدءِ تڪميل تي پهچي سگهي ٿو. ”نام نهڪو رفتگان شايع ۾ ڪس“ تي عمل ڪرڻ جي اهائي صورت آهي.

مهراڻ جو مواد

مهراڻ ۲-۱۹۶۶ع، گذيل هر چو، علمي، ادبي، تاريخي ۽ تحقيقي مقالات تي مشتمل پهرين ڪڍي، دلي مسرت ٿي حاصل ٿئي، چالاءِ جو سارو مواد نهايت معياري ۽ تحقيقي آهي. مهراڻ سان تعاون ڪندڙ اهل قلم، جنهن تحقيق ۽ ڪاوش سان مطالع ۽ ڇنڊڇاڻ ڪن ٿا، تنهن کي اڳيان رکي ائين چوڻ ۾ حق بجانب آهيون ته ان قسم جا شاهڪار اسان جي سنڌي عالمن جا مروهون ست آهن. ٻين زبانن جي رسالن ۾ به اهڙو مواد مشڪل سان ڳهجي ٿو.

سڀ کان اول صدر مملڪت پاڪستان فيلڊ مارشل محمد ايوب خان جي هڪ فڪر انگريز تقرير، ”معاشرتي جي اصلاح جا غير متبادل اصول“ آيل آهي. ان تقرير ۾ صدر مملڪت موجوده نظامي نظام سان گڏ روايت جي اهميت ۽ افاديت، متعلق جو ڪجهه چيو آهي، اهو اصلاح پسند ۽ ترقي پسند حلقن لاءِ مسرت انگيز آهي. ان سان گڏ، اسان جي قداس پسند ۽ روايت پرست دوستن لاءِ دعوت، فڪر پڻ آهي.

هڪ هنڌ چيو ويو آهي:

”تعليم جو نظام اهڙو هڻڻ گهرجي، جنهن جي تحصيل کان پوءِ انسان ۾ غور ۽ فڪر ڪرڻ جي صلاحيت پيدا ٿئي. هو پنهنجي دور جي معاشي ۽ اقتصادي، سائنسي ۽

علمي پيچيدگين کي جديد علم ۽ فن جي روشنيءَ ۾ معشري جي تقاضائن آهر حل ڪري سگهي.“

صدر ممڪت جو ائين چوڻ سورهن آنا درست آهي. آخر اهو علم ۽ فن ڪهڙي ڪم هو، جنهن جي حاصل ڪرڻ کان پوءِ شاگرد ۾ عور ۽ فڪر جي صلاحيت ٿي پيدا ٿي، ۽ هو پنهنجي دور جي مسئلن کي جديد تقاضائن جي روشنيءَ ۾ نه سمجهي سگهي ۽ نه حل ٿي ڪري سگهي. سڄي ڳالهه ته اها آهي ته اسان جي تعليمي نظام جي بنيادي فروگداشت اهائي آهي. روايت جي حيثيت متعلق چيو ويو آهي:

”اهڙن باشعور فردن لاءِ مقدس روايتن جا حوالا پيش ڪرڻ، ڪافي نه ٿيندا نه فقط مذهب، پر ان جي فلسفي ۽ حڪم کي پيش ڪرڻ جي اصولن ۾ تبديلي آڻي ٿي. انهن کي پيش ڪرڻ لاءِ اهڙي زبان استعمال ڪرڻي پوندي جا سوچيندڙ ۽ ذهن انسان سمجهي سگهن. قديم روايتون بيشڪ احترام جي لائق آهن، اهي بيشڪ پنهنجي ماحول ۽ ان جي تقاضائن لاءِ ڪنهن حد تائين مفيد سڄي سگهن ٿيون. پر اهو مناسب ڪيئن آهي ته هن ايتري دور ۾، انهن روايتن تي ڳڻد ٻڌي ويهي رهجي. زمانو ڪڏهن به اسان جو انتظار نٿو ڪري، هو اسان کي هوڏي ڇڏي پنهنجي تيز رفتار ڊوڙ سان اڳتي وڌي ويندو.“

ان کان پوءِ حضرت علامه آءِ. آءِ. قاضي صاحب جن جي تقرير، ”اسلامي تعليم ڇا ڪي ڇنڇي“ آيل آهي، ان ۾ مذهب جي فڪري ارتقا سان ڪڏهن جديد مسئلن جي چنڊ ڇاڻ ڪيل آهي. هڪ هنڌ فرمائن ٿا:

”دنيا جي ٻين مذهبن جي پٺت ۾ قرآن جي اها نهايت ئي غير معمولي خصوصيت آهي، جو ان، انهن سڀني ماڻهن لاءِ، جن هي ڄاڻڻ گهريو ٿي ته مذهب جو مقصد ڇا آهي، هي لازمي قرار ڏنو ته اهي ٻين مذهبي ڪتابن ۽ پيغمبرن جو مطالعو ڪن. بلڪ هن ڳالهه تي زور ڏنو ته نه رڳو انسانذات جو، بلڪ هوري ڪتاب جو ڪهڙن بدراڻ هڪ ئي خدا آهي. انهيءَ تي جهيڙو فساد ٻارائي ڳالهه آهي. دين جي مدي ۾ زوري ڪم نٿي اچي سگهي، پر امن ۽ غير معاندانه بقاء باهمي ئي زندگيءَ جو واحد طريقو آهي. ڏنو ويو آهي ته سڀني مذهب ۽ فلسفا هڪ ئي سلسلي جون مختلف ڪڙيون آهن. اهڙيءَ طرح ورهاڱو ختم ٿي ويو ۽ اتحاد ۽ توازن پيدا ٿي ويو. اهائي پهاڙي هئي، جا قدرت، انسانذات لاءِ مقرر ڪئي هئي، تنهنڪري اسلام توحيد جو قائل آهي.“

ان کان پوءِ تاريخي ۽ تحقيقي مقالن ۾ ”چار نظام الدين سمو“، جناب پير حسام الدين راشدي، اسلامي تصوف سنڌ ۾، لطف الله بدوي، ’سنڌي علماء ۽ سندن عربي تصنيفات‘، مولانا محمد سوم امير احمد، ’هاوچ قوم جي تاريخ جو سوال‘، نواب جان علي خان لغاري، ’ابونصر قازاني‘ راج محمد پلي، شامڪار جي حيثيت رکڻ ٿا. انهن مختلف تحقيقي مقالن ۾، جنهن تحقيق ۽ ڪاوش کان ڪم

ورتو ويو آهي، اها قدر جي لائق آهي. هر مقالو پنهنجي افاديت جي لحاظ سان معلومات افزاڻي آهي ۽ فڪر انگيز به آهي.

سنڌي ادب، لسانيات ۽ شاعريءَ تي چئن مقالن کان سواءِ، حڪمت-مشهور فلسفي ۽ شاعر، عمرخايم جي فن ۽ رباعين تي، هڪ تحقيقي مقالو جناب الياس عسڪريءَ جو لکيل ۽ اختر مرزا جو ترجمو ڪيل ڏنل آهي. ان مقالي ۾ عربي، اردو، هندي ۽ فارسي، رباعي گو شاعرن، بالخصوص خيام جي ترجمن جو، مرحوم مرزا قليچ بيگ جي سنڌي ترجمي سان تقابلي مطالعو پيش ڪري، واضح ڪيو ويو آهي ته مرزا صاحب مرحوم جو سنڌي ترجمو، ٻين سڀني ترجمن کان وڌيڪ فنڪارانه، حاذب نظر ۽ اصليت کي قريب آهي. ايتريقدر جو ان تي ترجمي جو خيال ئي ڏوٿي، جن ته ڪي اصلي رباعيون چيون ويون آهن. ان مان نه فقط سنڌي زبان جي وسعت ۽ اعلايت جو پتو پوي ٿو، پر ان سان گڏ، حضرت مرزا صاحب مرحوم جي فصل ۽ ڪمال جو اعتراف به ڪرڻو پوي ٿو.

’لسانيات‘ جي مختلف مسئلن مان ’سنڌي‘ پروفيسر الاا هولڪيل آهي. اهوئي لساني مسئلو آهي، جنهن ۾ صرفي ۽ نحوي تبديل جي اصولن جي روشنيءَ ۾، حرفن جي صوتي اثرات ۽ تبديلين کي، مثالن سان بحث ڪري، سنڌي ٻوليءَ جي هڪ بنيادي خصوصيت کي نمايان ڪيو ويو آهي. اهو ايتريقدر ته بنيادي اصول آهي، جو ان کي مغرب جي محققن به ’سنڌي‘ ڪري قبول ڪيو آهي، هو پنهنجي ٻولين ۾ به ان طرح سان تحقيق ۽ چنڊچاڻ ڪري چڪا آهن. اهڙي فني مسئلي کي ٺاهڻ تي، الاا صاحب مبارڪ جو مستحق آهي.

’رسم الخط جي تاريخ‘ جناب واه. ايس. طاهر عليءَ جي وسيع مطالع جو شاهڪار آهي. ان ۾ رسم الخط جي اوائلي پيدائش کان وٺي، موجوده دور تائين مختلف دورن ۾ ڪيل ارتقا، ان جي ردوبدل، ان ۾ پيدا ڪيل اضافن ۽ اصلاح جي پوري چنڊچاڻ ڪئي وئي آهي. ان طرح ان فن جي ڄاڻن جي ڪمزور غلطي ۾ به اصلاح ڪئي وئي آهي.

’قديم سنڌي شعر و شاعريءَ‘ تي محترم محرم خان، نهايت شرح ۽ بسط سان تفصيلي ۽ تحقيقي بحث ڪيو آهي. هن علمي بحث ۾ قديم مصنفون، نڪار، اسلام جي دور کان گهڻو اڳ کان وٺي، سنڌي دورن جي ڄاڻي ٺاهي، سنڌي شاعريءَ جو حائر و تاريخي ۽ منظر سميت پيش ڪيو آهي. ايتري طويل طويل دور ۾، سنڌي شاعريءَ جا جي اوائلي ۽ انوکڙا نمونا پيدا ٿيا هوندا، ان متماي به مثالن سان بحث پيش ڪرڻ جي دلدار ڪوشش ڪئي وئي آهي. بحث جو آغاز، راه گهراڻي جي ابتدا، يعني پنهنجي سدي عيسويءَ کان ڪري، عرب حڪومت (۷۱۲ع) کان هلندي، سومرن جي دور جي پڄڻ صدين جي حائري وٺندي، لڳ ڀڳ هڪ هزار سالن جو تاريخي جائزو ورتو ويو آهي. ان بحث ۾ تاريخي خيال کان، مختلف حڪومتن ۽ حاڪمن جي حسب نسب تي به ڪافي لکيو ويو آهي. ان سلسلي ۾ ان دور ۾ پيدا ٿيل

شاعريء جي مختلف صنفن جي هيئت ۽ فن تي به بحث ڪيو ويو آهي. ان سان گڏ مثال طور هر هڪ بحث ۾، پراڻي شاعريءَ جا اٺوڪا ۽ اوائلي نمونا، شاعرن ۽ سگهڙن جي تعارف سميت پڻ ڏنا ويا آهن. سڄي ڳالھ اها آهي ته هن قسم جا مفصل ۽ جامع مقالا، ’سنڌ جي ادبي تاريخ‘ جي مطالع جي سلسلي ۾ وڏي اهميت ۽ الادب وڌائڻ ٿا. اسان محترم محرم خان جي هن علمي پيشڪش تي خوشيءَ جو اظهار ڪريون ٿا، اميد ته هن سلسلي جون باقي علمي ۽ تاريخي ڪڙيون به ’مهراڻ‘ جي واسطي سان شايع ٿينديون.

آخر ۾ ’اڪا‘ جي عنوان هيٺ جناب فضل الاهي انصاريءَ، سيشن جج جو مڪرانگير ۽ دلنشين پيراني ۾، منتخب عنوانن تي مشتمل مضمون آيل آهي. اهو اسلوب بيان، خليل جبران ۽ ٽيگور جي رنگ وانگر آهي. هن ۾ جا اصليت ۽ جاذبيت آهي، ان کي هڪ وڏي اضافو ڇڻي سگهجي ٿو. هي خيالات وسيع مطالع ۽ فڪر جي پيداوار آهن.

علمي مقالن کان پوءِ ’مهراڻ جا موتي‘، ’سنڌي نثر مان مثالي نڪر‘، ’علمي ۽ ادبي خطا‘، ’پڙهندڙن جا پيغام‘، ’ادبي آئي ويا‘ ۽ ’علمي ادبي ۽ ثقافتي سرگرميون‘ وارا سڀ دستوري ڪالمر پيش ڪيا ويا آهن. ان سلسلي ۾، ’تاريخي شين جي حفاظت‘ متعلق به اهيون پڻ ڏني چڪا آهيون. اميد آهي ته اسان جي ڪاوش ۽ انتخاب کي نه فقط ’مهراڻ‘ جا خريدار ۽ ادب نواز دوست پسند ڪندا، پر ان سان گڏ پنهنجي دلي تعاون سان به ’مهراڻ‘ کي نوازيڻدا رهندا. هن پرچي جي مواد جي انتخاب ۽ ترتيب لاءِ محترم جويي صاحب (اعززي سيڪريٽري)، محترم شيخ علي محمد صاحب، ميمبر سنڌي ادبي بورڊ، ان جي طباعتي حسن ۽ زيبائش لاءِ محترم ربائي اسسٽنٽ سيڪريٽري ۽ مسٽر علي بخش احمدڙي جو شڪر گذار آهيون. جن جي تعاون سان هي معياري پرچو تڪميل تي پهتو آهي.

شمشيرالحيدري ايڊيٽر ”نئين زندگي“

سنڌي ادب سان واسطيدار اديبن ۽ علمي حلقن لاءِ، هيءَ خبر مسرت جو سبب ثابت ٿي آهي ته سنڌي ادبي بورڊ جي لائق ڪارڪن، رسالي ’مهراڻ‘ جي اسسٽنٽ ايڊيٽر، ’سنڌي ادبي سنگت، سنڌ‘ جي اڳئين جنرل سيڪريٽري، محترم حيدري صاحب کي، رسالي ’نئين زندگي‘ جو ايڊيٽر مقرر ڪيو ويو آهي.

حيدريءَ، سنڌي ادبي بورڊ ۾، ڏهن سالن جي عرصي ۾ ’مهراڻ‘ ۽ ڪتابن جي طباعت، مواد جي ترتيب ۽ اصلاح جي فن ۽ ڪم ڪار ۾ جيڪا مهارت ۽ ڄاڻ سڃاڻ حاصل ڪئي آهي، اها حصن جي لائق آهي.

اميد ته حيدريءَ، هڪ صاحب، طرز شاعر، اهل علم ۽ فڪر جي حيثيت سان، نئين زندگيءَ کي معياري ۽ مثالي پرچو ڪري، مولانا عبدالواحد سنڌيءَ جهڙي گهڻه مشق ۽ تجربڪار ايڊيٽر جو سچو حاشين ثابت ٿيندو، جو وٽائڙڊ ٿي چڪو آهي. اسان کيس هن نئين عهدي تي نالز ٿيڻ تي، دلي مبارڪ ٿا پيش ڪريون. — غ. م. م.

معاشري جي اصلاح جا غير متبديل اصول

ريڪراچي جي سينٽ پيٽرڪ اسڪول جي ۱۵ سال جي هڪ علمي ۽ تعليمي تقريبن (۳۰ جولاءِ ۱۹۶۱ع) تي صدر محترم جا تقرير ڪئي هئي، اها پنهنجي افاديت جي لحاظ سان هڪ قوم جي باشعور طبقن لاءِ، نوجوان جي لائق آهي: ان موقعي تي اسڪول جي پرنسپال پنهنجي تقرير ۾ چيو هو ته ”اسان کي پنهنجي روايت جي پابندي شدت سان ڪرڻ جيڪڏهن“ صدر صاحب روايت ۽ انهن جي اهميت ۽ افاديت متعلق جوابي تقرير ۾ جو ڪجهه فرمايو آهي، ان جو سرڪاري خيال اهو آهي ته ”تعليم جو نظام اهڙو هئڻ گهرجي، جنهن جي تحصيل ڪن ڀوءِ انسان ۾ غور ۽ فڪر ڪرڻ جي صلاحيت پيدا ٿئي. هو پنهنجي دؤر جي مذهبي ۽ اقتصادي، سائنسي ۽ علمي پوڄيدگين کي جديد علم ۽ فن جي روشنيءَ ۾، معاشري جي تقاضائن آهر، حل ڪري سگهي. اهڙن باشعور فردن جي لاءِ، مقدس روايتن جا حوالا پيش ڪرڻ ڪافي نه ٿيندا. نه فقط مذهب پر ان جي فلسفي ۽ حڪمت کي پيش ڪرڻ جي اصولن ۾ تبديلي آڻي پوندي. انهن کي پيش ڪرڻ لاءِ، اهڙي زبان استعمال ڪرڻي پوندي، جا سوچيندڙ ۽ ذهين انسان سمجهي سگهن. قديم روايتون بيشڪ احترام ڪرڻ جي لائق آهن، اهي بيشڪ پنهنجي پنهنجي خاص ماحول ۽ ان جي تقاضائن لاءِ ڪهن حد تائين مفيد مڃي سگهجن ٿيون؛ پر هو مناسب ڪين آهي ته هن ايتسي دؤر ۾ به انهن روايتن تي گهڻي پڙهي ويهي رهجي. زمانو ڪڏهن به اسان جو انتظار نٿو ڪري، هو اسان کي پوئتي ڇڏي، پنهنجي تيز رفتار دؤر سان اڳتي وڌي ويندو. سوچڻ گهرجي ته اڄ جي نسباني، ذهني ۽ روحاني تقاضائن جي تسڪين لاءِ ڇا ڇا ڪرڻ گهرجي؟“ ان طرح اهڙا ٻيا به ڪيئي مسئلا بحث ۾ آندا ويا آهن. صدر محترم انهن سوالن جا جواب به ڏنا آهن، ان ڪري اها تقرير هن دؤر جي مسئلن ۽ مشڪلاتن کي سمجهڻ لاءِ نه فقط مفيد ڇڏي سگهجي ٿي، پر ان سان گڏ اهو ڪن مسئلن جي حل سوچڻ جي سلسلي ۾ فڪر وارن صلاحيتن کي ڪنهن سرڪاري اصول ڏانهن وڪڻڻ وڌائڻ جي ڀلي ترقيت ڏئي ٿي. ان خيال سان هيءَ تقرير ”بهراني“ ۾ پيش ڪري رهيا آهيون. — غ. م. گ.

السلام عليڪم:

واجب الاحترام پرنسپال صاحب پنهنجي تقرير ۾ هڪ اهڙو اصولي بحث آندو آهي، جنهن جي متعلق ڪجهه گذارش ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان.

پرنسپل صاحب چيو آهي: "ان ٽي روايات (Traditions) جو تمام گهڻو احترام ڪرڻ گهرجي. مستقبل جي خاطر، پنهنجي ماضيءَ کي نظر انداز نه ڪرڻ گهرجي. اڄڪلهه اهو خيال عام طرح سان پيدا ٿي چڪو آهي، جو ساڻهو زماني جي تقاضائن جي بيان ڪندي، پنهنجي ماضيءَ جي توهين به ڪن ٿا ته ان سان گڏ ان تي مذاق ۽ مسخري به ڪن ٿا. حالات کين اها به خبر ڪانه ٿي رهي، ته هو مستقبل ۾ اخلاقي ۽ روحاني بنيادن جو مطلب ڪهڙو ٿا وٺن!"

هي هڪ توجهه طلب ۽ بنيادي مسئلو آهي، ۽ حقيقت ۾ وڏو سوال آهي، جو عام مذهبن لاءِ عمومي طرح سان ۽ عيسائيت ۽ اسلام لاءِ خصوصي طرح سان پيدا ٿي چڪو آهي. پاڪستان ۾ جنهن خصوصيت سان ان اهم مسئلي متعلق غور ۽ فڪر ٿي رهيو آهي، ان کان عام وارا دانشمند طبقا چڱيءَ طرح سان واقف آهن. هن ملڪ جي اڪثريت مسلمانن تي مشتمل آهي، ان ڪري اسان کي اسلام جي شاندار، زندهه جاويد ۽ متحرڪ اصولن کان استفادو ڪرڻ لازمي آهي.

اڄ کان گهڻو اڳ، جڏهن زندگي پنهنجي اصولن ۽ عملن جي لحاظ سان لڪا وڃي هئي ۽ نڪو منجهس انتهائي عنصر موجود هو، تڏهن ان جو بنياد، رڳو ماضي پرستيءَ ۽ روايات تي هو. ان دؤر جون تقاضائون به محدود هيون. انسان، شعوري ۽ عقلي، علمي ۽ سائنسي حرڪيت سان به ايترو خبردار ۽ باوقار ڪين هو، تنهنڪري 'جامد ۽ غير متحرڪ' زندگيءَ ۾ 'روايات' کي اهم ڪردار ادا ڪرڻو پيو. ان دؤر جو معاشره جڏهن ته بلڪل جامد ۽ بيحرڪ و حرڪت هو، تڏهن 'روايات' جي ڀروسي ۽ آسري تي هلڻ ئي سندس لاءِ مفيد سمجهيو ويو آهي.

اڄ به اهڙي دؤر جو تصور اڳيان رکي، اکين کي بند ڪري، قديم روايتن جي مصدق هلندو رهجي، ۽ زندگيءَ کي انهن پراڻن ۽ روايتي اصولن جي قالب ۾ پٽي ڇڏجي، سو بيشڪ انهن گذريل زندگيءَ وارين معاشرتي تقاضائن آهر، ان طرز عمل تي هلڻ کي، درست قرار ڏيندائون.

پر، هن دؤر جي علمي ۽ فڪري، سائنسي ۽ اقتصادي ترقيءَ ۽ ايجاد جي زماني ۾ جڏهن انسان بصيرت ۽ بصارت جو مالڪ بڻجي چڪو آهي، علم ۽ فن جي اهڙن مشڪل ۽ لاڳاپيل مسئلن کي منهن ڏئي سگهندو آهي، جي اڄ ڏاڍا هزار سوا سال اڳ ڪڏهن به پيدا ٿي نه سگهيا هئا. جڏهن اڄ هن جديد دؤر جون تقاضائون به بدلجي چڪيون آهن، هي اڻٽي دؤر ماضيءَ کان تمام گهڻو اڳتي وڌي چڪو آهي؛ اهڙي ماحول ۾ ماضيءَ جي روايات جي پرستش جي ڇا معنيٰ؟ اسان پنهنجي شاندار ماضيءَ جو احترام ڪري سگهون ٿا، ان سان عقيدت رکي سگهون ٿا، پر، هن دؤر جي مسئلن کي هن دؤر جي تقاضا آهر ئي حل ڪري سگهون ٿا.

انهن ڪرڻ سان نڪو ماضيءَ تي حرف اچي ٿو سگهي ۽ نڪو روايت جي تقدس ۽ احترام ۾ فرق اچي ٿو سگهي!

اڄ پوري السالذات، علم ۽ سائنس جي دنيا ۾ قدر وڌائي چڪي آهي. پاڪستان به ان ئي دؤر ۾ علمي ۽ فڪري راه تي هلي رهيو آهي. موجوده حالتن کي ڏسي، اهو اندازو لڳائي ٿو سگهجي ته ايندڙ ويهن-پنجويهن سالن ۾ پاڪستان علمي ۽ تعليمي معيار تي، هن دؤر جي تعليمي دنيا سان هر انگ ٿي ويندو ۽ نين حالتن ۽ نون مسئلن سان اسان کي منهن ڏيڻو پوندو. اگر هن دؤر جي تقاضا آهسان بروقت تياري نه ڪئي ته پوءِ اسان جو ڪهڙو حال ٿي سگهي ٿو، ان متعلق اوهان سڀني عالمن، شاگردن، استادن ۽ دانشورن کي سوچڻ گهرجي. هي دؤر ۾ اسان جون حالتون، گهڻو بدلجي چڪيون آهن. آيا اهو ٻيڻ گهران ٿو ته تعليم جي معنيٰ ڇا آهي؟ انسان ۾ تعليم سان ڪهڙي ذهني ۽ عقلي، فڪري ۽ عملي تبديلي ٿي پيدا ٿئي؟ مون وٽ تعليم جو مقصد اهو آهي ته معلم، انسان ۾ اهڙي صلاحيت ٿي پيدا ڪري، جنهن جي روشنيءَ ۾ انسان غور ۽ فڪر ڪرڻ شروع ٿو ڪري. اهو غور ۽ فڪر آهي، جو مختلف پيچيدگين ۽ مشڪلاتن لاءِ حل ٿو پيدا ڪري. اهو ظاهر آهي ته جڏهن انسان، غور ۽ فڪر ڪرڻ جي صلاحيت سان گڏ، علم ۽ فن، تجربي ۽ مشاهدي جي گوناگون معلومات سان مالا مال ٿي ڪري، سوچڻ شروع ٿو ڪري، تڏهن محض مقدس ڪتابن ۽ روايتن جي حوالن سان ڪم هلي نه سگهندو. اهڙين حالتن ۾ تمام ضروري ٿيندو ته اوهان مذهب ۽ مذهب جي فلسفي جي اصولن کي پيش ڪرڻ جي اندازن ۾ تبديلي پيدا ڪريو، ۽ انهن اندازن ۽ معيارن، اصولن ۽ علمي سرچشمن کي اهڙيءَ زبان ۾ پيش ڪريو، جا زبان هن زماني جي سوچيندڙ انسانن جي سمجهه ۾ اچي سگهي. ان مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته بيشڪ اوهان قديم روايتن جو احترام ڪريو، ۽ اهو به تسليم ڪريو ته ڪنهن خاص گذريل زماني جي لاءِ اهي روايتون ڪنهن حد تائين بيشڪ مفيد به رهيون آهن، ليڪن اوهان پاڻ کي انهن روايتن سان بالڪل ٻڌي نه ڇڏيو. خدا نخواستو اگر اوهان پاڻ کي انهن روايتن سان بالڪل ٻڌي ڇڏيو ته پوءِ ياد رهي، زمانو اوهان جو انتظار نه ڪندو. زمانو پنهنجي رفتار سان اوهان کان گهڻو اڳتي وڌي ويندو، ۽ اوهان پوئتي رهجي ويندؤ. تنهنڪري اسلام ۽ عيسائيت جهڙن مذهبن لاءِ سوچڻ جو موقعو آهي، ته انهن کي زماني سان ساڳ ڏيڻ جي سلسلي ۾، يعني اڄڪلهه جي ماڻهن جي نفسياتي، ذهني ۽ روحاني تقاضائن جي ٽڪرين جي لاءِ، جي اڄڪلهه دنيا ۾ پيدا ٿي چڪيون آهن، ڇا ڇا ڪرڻ گهرجي؟

مون وٽ ان جو جواب هي آهي ته سڀني محمد مدين والڪر ”اسلام ۽ عيسائيت“ وٽ مذهب جا ڪي اصول آهن، جن تي بنيادي حيثيت حاصل آهي، باقي ”طريقا ۽ فروعيات“ آهن، جن جي مطابق انهن اصولن کي زماني جي تقاضائن موجب عمل ۾ آڻڻو آهي. بيشڪ اصول غيرمتبدل آهن، ۽ غيرمتبدل رهڻ گهرجن. زندگيءَ جا بنيادي اصول بيشڪ اڄ به اهي ئي

اهل، جي اڃ کان سوين هڪ هزارين سال اڳ به موجود هئا، ليڪن هن جديد دور ۾،
 زماني جي جديد تقاضائن جي هوندي، انهن تي عمل ڪرڻ جا طريقا بدلتجي چڪا آهن، يعني
 'طريقن ۽ فروعات' متعلق ٿي سوچڻو پوندو. اسان کي اهو بنيادي اصول تسليم ڪرڻ گهرجي.
 اوهان انهن "غيرمبتدل" اصولن کي متعين به ڪريو، ۽ انهن کي زندگيءَ سان وابستہ ڪرڻ
 جي ڪوشش به ڪريو. ان سان گڏ، انهن کي الڳ رکن، ڀلي انهن کي "تغير ۽ تبديل"
 کان مستثنى قرار ڏيو. پر ضروري مسئلو اهو آهي ته اوهان انهن تي عمل ڪرڻ جي سلسلي
 ۾ معاشري کي آزاد ڇڏيو ته هو "طريقن ۽ فروعات" کي پنهنجي ماحول جي تقاضائن آهر
 جديد دور جي علمي ۽ فني نظر سان عمل ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪن: ۽ ان طرح اصول ۽
 نروغ، قانون ۽ طريقو لفظ ۾ تجديد به آڻن، ۽ اجتهادي حيثيت سان زندگيءَ کي سرگرم
 به رکن ۽ ان جا روح-روان به بنجن.

ان طرح معاشري کي اها آزادي به ملڻ گهرجي ته هو پنهنجي صوابديد تي، دور حاضر
 جي تقاضا موجب، انهن اصولن کي عملي طرح سان هلائڻ لاءِ تدبيرون اختيار ڪن. ان سلسلي
 ۾ ٻي ڪا به رڪاوٽ نٿي هوندي.

منهنجو ذاتي خيال آهي ته اگر 'اسلام ۽ عيسائيت' جي فروغ ۽ زندگيءَ جي سلسلي ۾،
 اڃا به ٽئين دور جي تقاضائن کي نظرانداز ڪيو ويو ته پوءِ لازمي طرح سان اهي ٻئي
 ويندا، ۽ ڪميونزم انهن تي مسلط ٿي ويندي!

اسان گذريل چاليهن سالن جي عرصي ۾ ڏسي چڪا آهيون ته ڪميونزم ٻڌمت ۽
 عيسائيت جي مقابلي ۾ آئي، ۽ اهي مذهب ساڻس مقابلو ڪري نه سگهيا. هاڻي اسان جو وارو
 آيو آهي. اگر اسان بروقت خبردار نه ٿياسون، ته پوءِ اسان جو حشر به اهڙو ئي ٿيندو، جهڙو
 انهن مذهبن جو ٿي چڪو آهي.

منهنجو ان ڳالهه ۾ ايمان آهي ته 'رازحيات' ان اصول ۾ مضمر آهي، جنهن جو مان
 هن کان اڳ ذڪر ڪري آيو آهيان.

جي ماڻهو ڪميونزم جي سيلاب ۾ وهي وڃن نٿا چاهين، ۽ پنهنجي روحاني ۽ اخلاقي
 نظام سان وابستہ رهي، زندگي گذارڻ گهرن ٿا، انهن کي اڃ ائين ئي ڪرڻو پوندو، جيئن بيان
 ٿي چڪو آهي. پر ته جيڪي ماڻهو، مذهبي امور ۽ مذهبي تعليمات جا ماهر ۽ پيشوا آهن،
 انهن کي نه فقط هن باب ۾ سوچڻو پوندو، پر ان سان گڏ پنهنجن پوئلڳن جي رهائشي به
 ڪرڻي پوندي، ۽ ڪنهن هن جديد دور جي مسئلن ۽ مشڪلاتن کان واقف به ڪرڻو پوندو.

اگر اوهان ائين ڪرڻ کان قاصر رهجي ويا ته پوءِ اوهان زماني جي ڊوڙ ۾ پوئتي
 رهجي ويندا ۽ ماده پرستيءَ جو سيلاب چڙهي ايندو. ان وقت اوهان اهڙا ته ڪمزور ۽ ناقابل
 توجهه ٿي ويندا، جو ڪنهن کي نه مجبور ڪري سگهندؤ ۽ نه متاثر: ته هو اوهان جي

سوچ-ويچار جي لهج تي سوچين ۽ عمل ڪن. زمانو اوهان کان 'امر ۽ عمل' جون سڀ اختيارهون کسي وٺندو.

محترم يادري صاحب! مون جو ڪجهه به چيو آهي، تي سگهي ٿو ته اهو اوهان جي نقطهنگاهه جي مطابق نه هجي. ليڪن مون چاهيو ٿي ته اوهان جي سامهون تصوير جو ٻيو رخ به اٿيان ۽ پنهنجو نقطهنگاهه واضح ڪريان. ان جي ضرورت خاص طرح سان ان ڪري به پيدا ٿي آهي، جو پاڪستان ۾ اڄڪلهه اهو مسئلو منهنجي خيال موجب نهايت ئي اهم ٿي چڪو آهي، تنهنڪري هروقت منهنجي سامهون رهندو آيو آهي. بيشڪ مان 'دينيات' جو ماهر ڪين آهيان، پر عمومي فڪر جي لحاظ سان جڏهن ان مسئلي جا مختلف پهلو، مان غور سان ٿو ڏسان، تڏهن منهنجي اڳيان، انهن جو صرف اهو هڪڙوئي حل ٿو پيدا ٿئي ته اسان کي 'غيرمتبدل' اصول متعين ڪرڻ گهرجن، ۽ متبدل 'طريقتن ۽ فروعات' کي الڳ رکڻ گهرجي. ان سلسلي ۾ ڪم جو طريقو اهو آهي، ته سڀ کان اول ماڻهن کي واقف ڪرڻ گهرجي ته غيرمتبدل اصول ڪهڙا آهن؟ ۽ ان کان پوءِ طريقهڪار تي سوچڻ لاءِ کين آزاديءَ سان موقعو ڏيڻ گهرجي، جيئن هو انهن غيرمتبدل اصولن کي پنهنجي زماني جي مطابق عمل ۾ آڻي لاءِ تدبيرون اختيار ڪري سگهن، ۽ ان سان گڏ فروعات کي به اصولن سان هر آهنگ ڪري هلائي سگهن.

اگر اوهان ائين ڪيو ته پوءِ مون کي ڪوبه اهڙو سبب نظر نه اچي، جو هن نسل جو ڪو غيرمتبدل ۽ محيترالعقول مذهب ڪامياب ۽ ڪامران نه ٿئي! - والسلام

(سينٽ پيٽرڪ اسڪول ڪراچيءَ جي سؤ ساله جشن ۾ ۳۰-جولاءِ ۱۹۶۱ع تي صدر مملڪت پاڪستان، فيلڊ مارشل محمد ايوب خان جي ڪم تي تقرير: 'طلوع اسلام' - نومبر ۱۹۶۱ع گلبرگ لاهور، ترجمو: اداره مهران رسالو).

اسلامي تعليم ڇا ڪي ڇڏجي

۳۰ مئي ۱۹۶۶ع تي، جنھن جي قابل فخر فرزند ۽ عظيم نوڪر ۽ منھن جو پويو پويو ۽ مھن جو پويو پويو، حضرت علامہ آء. آء. قاضي صاحب مدظلہ العالیٰ جن جي خدمت ۾، سنڌ يونيورسٽي جي طرفان، ڪم و وڪيشن ۽ ڊاڪٽر آف لا جي اعزازي ڊگري پيش ڪئي وئي ان سلسلي ۾ موقعي تي علامہ صاحب جن، اسلامي تعليم جي موضوع تي انگريزي ۽ ھڪ عالمان ۽ بصيرت فروز، جامع ۽ معلومات اوارا تقرير ڪرڻ فرمائي اسان اھا تقرير ناظرين ”مھراڻ“ رسالي جي خدمت ۾، روزانہ ”مھراڻ“ کان پيش ڪرڻ جي خدمت حاصل ڪريون ٿا. — ادارو

اوهان مون کي خطاب ڪرڻ جي دعوت ڏيئي، جيڪا عزت بخشي آهي، تنهن جو مون کي احساس آهي، پر بعد جي مايوسيءَ کي دمع ڪرڻ لاءِ، مون کي هن پڌاڻي جي اجازت ڏيو ته مان رڳو ابتدائي معاملن تي عام ماڻهوءَ جي روزمره واري ٻوليءَ ۾ ئي ڪجهه چوڻ ڪهران ٿو، ٿورڙا جملو ۽ پيچيده لفاظيءَ کان پرھيز ڪئي ويندي. جيستائين نفس مضمون جو لاڳاپو آهي، مون کي ڪنهن فلسفيان يا اعليٰ معاملي تي طبع آزمائي ڪرڻ جو ارادو نه آهي، پر رڳو رواجي صداقتن تي ئي بحث ڪرڻو اٿم. مون کي معلوم آهي ته مان فشن جي برخلاف ٻيو لسٽڊس، ڇاڪاڻ ته اهڙن موقعن تي، انهن معاملن تي ۽ ان طريقي ۾ ڳالهائڻ جو دستور نه آهي، جيڪو مان اڄ اختيار ڪرڻ ڪهران ٿو. مختصر ائين چئجي ته مون پنهنجي هن بحث جو موضوع اخبارن جي سرخين مان چونڊيو آهي، جيڪي وقت بوقت نظر اينديون رهن ٿيون. يعني پهريون ته ”اسان کي اسلامي تعليم ڪهڙجي؟“ ۽ ٻيو ته ”هي سائنس ۽ ٽيڪنالاجي جو زمانو آهي.“ مان حيران آهيان ته انهن جو پاڻ ۾ ڪهڙو لاڳاپو آهي، ۽ انهن ۾ ڪهڙو ربط يا تعلق آهي. شايد ان جو هي مطلب هجي ته سائنس ۽ ٽيڪنالاجي موجوده زماني جون واحد خصوصيتون آهن، يا وري اسلامي تعليم اهڙي شئي آهي، جا اڃا هاڻي ئي رواج ۾ آئي آهي.

في الحال اسان ”سائنس ۽ ٽيڪنالاجي“ سان ئي بحث ڪي شروع ڪنداسين. ”سائنس“ لاطيني ٻوليءَ جو هڪ لفظ آهي، جنهن جو جيڪڏهن اسان سوليءَ انگريزيءَ

۾ ترجمو ڪنداسين ته مطالب آڏو ”علم“ يا ”ڄاڻ“. اها ”ٽيڪنڪ“ (ڪنهن به فن، هنر يا صـ مـ حـ و ا حـي معنيٰ آهي ڪنهن تجويز (Design) کي عمل ۾ آڻڻ جو طريقو. هاڻي مون کي سمجه ۾ نٿو اچي ته انهن ٻن کي ”جديد رمان“ جي خصوصيت ڇو سڏڻ گهرجي؟ مان سمجهان ٿو ته لفظ ”جديد“ اڄڪلهه هڪ پوت (Phoebia) بڻجي پيو آهي، ۽ اٿندي ويهندي پيو استعمال ڪيو ويندو آهي ۽ ان مان خيال جي مونجهاري کان سواءِ ڪجهه به حاصل نٿو ٿئي. جيستائين مون کي معلوم آهي، ”ڄاڻ“ جي ڪوشش ۽ ڪنهن نه ڪنهن قسم جي ٽيڪنڪ جو استعمال، اهي صنعتون آهن، جيڪي نه رڳو آڳاٽي انسان کي حاصل هيون، پر سندس اڳين يعني ته پڪين ۽ جانورن کي به حاصل هيون. ڏک جي ڳالهه آهي جو ارتقا جو نظريو، جيڪو چوڏهن سؤ سال اڳي مذهبي طرح مروج ڪيو ويو هو، تنهن ڏانهن تعليمي ادارن ۾ به اهڙو ڌيان نٿو ڏنو وڃي جهڙو سندس حق آهي. اهو سوچڻ ته ائين مسڪوبه ان جا تفصيلات تيار ڪيا، ۽ مولانا رومي، ڌارون کان به ڇهه سؤ سال اڳ ان کي اهڙو عام فھر پٿار ڪيو آهي، جيترو سندس هن آهي. ان جو مکيه سبب اهو رهيو آهي، جو پراڻن مذهب جي پوئلڳن لاءِ هيءَ راه اختيار ڪرڻ، ڏکي ڳالهه پئي رهي آهي، ته مذهب به انسانذات سان گڏوگڏ وڌيو، ويجهو، اُسرڻ ۽ نسرڻو آهي. اهي اڃا تائين هي پڇي رهيا آهن ته ”ڇا مذهب به تاريخي آهي؟“

اڄ انساني دنيا هڪ دردناڪ تصوير پيش ڪري رهي آهي. هن کي ثابت ڪرڻ لاءِ ته اها هڪ جهنگ ۾ ڦاٿل آهي ۽ پنهنجي واٽ وڃائي ويٺي آهي، ڪنهن جامع مشاهدي جي ضرورت نه آهي. نهايت ابتدائي ڳالههون به نظر انداز ڪيون ويون آهن، جنهن مان هيءَ حقيقت ثابت ٿئي ٿي ته منجهل سٽ ويتر وڌيڪ منجهي پيو آهي. اسان ڏسي رهيا آهيون ته به بانڪا جوان جيڪي اڳ ۾ آهن، جهنگ ۾ هڪ مقرر ڪيل گول ۾ پوري تيز رفتاريءَ سان ڊوڙي رهيا آهن، پر انهيءَ لاءِ نه ته پنهنجو وڃايل رستو ڳولي لهن، بلڪه ان لاءِ ته هڪٻئي کان گوءَ کڻي وڃن ۽ اهڙيءَ طرح اهي لار جي ڏاند وانگر گول گول ٽري رهيا آهن. وڌيڪ السوس جي ڳالهه اها آهي جو ”باقي الساليت“ جنهن تي اهو منظر حاوي ٿيل آهي، سا به ڪنهن سوچ وڃايل کان سواءِ، يا ان کي روڪڻ لاءِ رڙ ڪرڻ کان سواءِ، ان سان گڏ هلي رهي آهي. تنهنڪري، پنهنجي وڃايل واٽ ڳولي لهڻ لاءِ اسان وٽ رڳو هي راه ڪايل آهي ته اسان، جيڪڏهن ممڪن هجي ته پوئتي موٽون، ۽ رستي جي انهن نشانن کي ڳوليو، جيڪي اسان ڇڪر ۾ ڊوڙڻ وقت پوئتي ڇڏي ويا هئاسون.

هاڻي اچو ته اسان پنهنجي موضوع ”ٽيڪنڪ“ ڏانهن موٽي اچون. هاڻي هي ظاهر ڪرڻ لاءِ ته ٽيڪنڪ، ڪيئن پکي، جي زلدگيءَ جو به هڪ حصو آهي، اسان هڪ مثال پيش ڪريون ٿا. اسان وٽ سنڌ ۾ هڪ ننڍڙو خيس پکي آهي، جيڪو پنهنجيءَ چهنڊ سان ڪڪڻ جو هڪ

ٺٺڙو آڪيرو ٺاهيندو آهي. اهو اهڙو حيرت انگيز هوندو آهي، جو ان کي ڪنهن عجائب گهر ۾ رکڻ چڱائي. اهو فن جو اهڙو ته پگالو ڪارنامو هوندو آهي، جو ٻن هٿن وارو انسان به ان شئي مان، جيڪو پکي استعمال ڪندو آهي، اهڙو خوبصورت آڪيرو ٺاهي نٿو سگهي. ڇا اهو به ڪو ”ٽيڪنڪ“ ناهي؟ هاڻي اچو ته اسان ان کان آڳيرو ٿيندي پٿر واري دور جي ٽيڪنڪ ڏانهن وڌون، جڏهن انسان کي رڳو پٿر جا ٺهيل اوزار مير هئا. اسان ان ماڻهوءَ بابت ڇا چئون ها، جيڪو لوڻ کي ڳاري، ان مان لوڻ جي اوزارن ٺاهڻ کانپوءِ به پٿر واري دور ۾ مروج ٿيل اوزارن کي چٽڙيو ويٺو هجي ها. ساڳي ڳالهه اسان هٿ جي آڏائي ۽ مشنري، سڙه تي هلندڙ پيڙين ۽ سامونڊي جهازن بابت به چئي سگهون ٿا، جيستائين ڪو اسان بجليءَ تائين پهچون، جنهن اسان جي ٽيڪنڪ کي اڃا به اڳتي وڌايو. سو جيئن جيئن انسان پنهنجن ارادن کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ پنهنجا اوزار بدلائيندو رهيو آهي، تيئن تيئن ٽيڪنڪ به بدلائيندو رهيو آهي ۽ ان جو اصل مقصد اهو ئي آهي جيڪو زماني قدیم ۾ هو، يعني تهalach حاصل ڪرڻ ۽ دشمنن جي حملن کان پاڻ کي بچائڻ: يا هڪ لفظ ۾ ائين چئجي ته پنهنجي حفاظت ڪرڻ. اهي ئي ”هڪ“ ۽ ”ٻي“ ئي ته آهن، جن لاءِ اهي ٽيڪنڪ استعمال ڪيا وڃن ٿا. اهي قدیم زماني کان وٺي، هر جاندار شيءِ يعني ته ٻوٽي کان وٺي ماڻهن تائين سڀني جون خصوصيتون پئي رهيون آهن.

هاڻي اسان سمجهي سگهون ٿا ته ڪنهن دور کي ٽيڪنالاجي جو دور سڏڻ نامعقول ۽ واهايت آهي، سواءِ ان جي ته اسان جو مطلب هي هجي ته هن هر شيءِ تان، جنهن ۾ سندس انساني پائڻ به شامل آهن، هڪ ڪٿي، مڪمل طور پاڻ کي انهيءَ خصوصي مقصد سان وابستہ ڪري ڇڏيو آهي. مسلمانن جي حيثيت ۾ اسان هي به چئي سگهون ٿا ته هي اهو دور آهي جنهن ۾ ”حلال“ ۽ ”حرام“ جو ڪو به خيال نٿو ڪيو وڃي. ”ٻاڏو، جيڪي ٻاڏي سگهو ٿا“ اهو آهي قاعدو، پاڻ کي هڪ ۽ ٻي کان بچائڻ لاءِ. صحيح يا غلط نموني ۾ جيڪا به طاقت حاصل ڪري سگهو ٿا، حاصل ڪريو. ۽ اها ڪا ٽئين ڳالهه نه چئجي. گهڻو ئي عرصو اڳ، جڏهن اسان پاڻ کي اخلاقي جانور سڏائڻ لڳو، يا هي سمجهڻ لڳو ته هو محض انساني جبلتن يا مسلمانن جي فطري ۾ چئجي ته ”هڪ ۽ ٻي“ جي پيدائشي غلام کان بهتر آهي، تنهن کان اڳ به اهائي حالت هئي.

اسان انهيءَ موضوع کي في الحال ڇڏيون ٿا، ڇاڪاڻ ته اڄڪلهه تعليمي ادارا به ان جو چڱو مطالعو نٿا ڪن. ڪنهن ٻائي (علم نباتات) جي استاد کي جيڪڏهن هي ٻڌايو ويندو ته ٻنن کي به اکيون آهن ۽ انهن به اهي اکيون بلڪل انهن ئي وسيلن ذريعي حاصل ڪيون آهن، جن سان اسان حاصل ڪيون، ته هو جيڪر کلي ڏيندو، بايلاجي (علم حياتيات) کان سواءِ ٻي ڪنهن مقصد لاءِ علم پرائڻ جي آس، هڪ عجيب صورت حال پيدا ڪري ڇڏي آهي. ڊاڪٽر

مي ڊگري حاصل ڪرڻ جو حواسمند ٿا ڪرد. سال الڪاڊ ۾ نه رهي ٿو، پر ڪڏهن به پنهنجي اندر هي خواهش محسوس ٿو ڪري ته ڪنهن ڏينهن بهراڙي ۾ وڃي، اسان جي جهنگلي گن سان دوستي ڪري ۽ انهن کي سندن ڪنارن ۾ اڀرندو ۽ اُسرنندو ڏسي. هن کي پنهنجي منهنجي لفظ ”بست“ جي خصوصيت جي به ڪا خبر آهي؟ ”برف جي ٿڌي“ ۽ ”سپلڊائن“ جو ذڪر ته اڃا به پري ٿيو.

هاڻي اسان ٽوڪنڪ جو بحث في الحال اتي ئي ڇڏيون ٿا ۽ سائنس کي وٺون ٿا. اسان هر ڳالهه سان شروعات ڪريون ٿا ته ڇا اسان جو ڪاسگ، جيڪو وقت وقت پنهنجي ”ڪاڪن“ مان اسان کي تنگ ڪندو رهي ٿو، سو ڪي قدر سائنسدان يا صاحب اخلاق آهي؟ هو نه رڳو ٻار جي هٿ مان، پر سرن جي چنڊ مان به نهايت ڇالاڪيءَ سان پور ڪسي وڃي ٿو. کيس خبر آهي ته سرن اڏامڻ ۾ ڪاٺس تيز نه آهي، تههڪري هو سرن کي پنهنجي چنڊ مان پور ڪرائي وجهڻ لاءِ تنگ ڪندو آهي، ۽ جڏهن هو پور ڪرائيندي آهي تڏهن پاڻ جهٽ هڻي ان کي سوکيو ڪندو آهي. مون ڪيترائي ڀيرا کيس سخت ۽ سڪل ٺڪر اڇلائي ڏنو آهي، انهيءَ لاءِ ته ڏسان ته هو ان کي ڪهڙي ريت ٿو ڪاٺي. مون ڪيترائي ڀيرا کيس انهيءَ مشڪل کي ٻار ڪرڻ لاءِ ڳوڙهي ويچار ڪندي ڏنو آهي، بس ۾ پڪڙو هو سڪل ٺڪر چنڊ ۾ کڻي، ٻائيءَ جي ڪنهن ڀات وٽ پهچندو آهي، ۽ سڪل ٺڪر کي ان ۾ پوڙي نرم ڪندو آهي ۽ پوءِ خوب محفل مڙهندو آهي. پراڻن مذهبي ڪتابن مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته انسان، مُردن کي دفن ڪرڻ جو عقل به ڪانگ کان سکيو. اسلام غزالي چوي ٿو ته ”مون حق جي استعمال جو هنر ڪانگ کان سکيو.“ هن هڪ ڪانگ ڏٺو، جنهن کي قبضي جي شڪايت هئي. هو پنهنجي ٻيٽ خلاصي ڪرڻ لاءِ چنڊ ۾ ٻائي پري اندر وجهي رهيو هو. ڪنهن به ماڻهوءَ ڪاسگ کي عام ماڻهن جي سامهون ٺهڻ ڪندي نه ڏٺو آهي، انهيءَ اعتبار کان ڪانگ ڪن انسانن کان به وڌيڪ مهذب ۽ تخليق پسند نظر اچي ٿو. جيستائين ماڻهن طرفان ڪم ڦاسائڻ لاءِ وڃايل چارن مان پاڻ کي ڪنهن به ڌارين مدد کان سواءِ بچائي وڃڻ لاءِ سندس ڇالاڪيءَ جو لاڳاپو آهي، هو سڀني کي غمزو ڏئي ويندو آهي. ان جي سماجي زندگي ڀات ڇا ٿئي سگهي. هو پنهنجن همجنسن جي ضرورت مهل مدد ڪندو آهي، ۽ مدد لاءِ انهن جي هڪار جو پڪڙو جواب ڏيندو آهي. بهرحال، هو اهڙي حيرت انگيز نموني ۾ پنهنجي زندگي گذاري ٿو، جو ٻه سال جيئرو رهي سگهي ٿو. جڏهن هو قدرتي موت مرندي آهي، تڏهن ڪنهن کي به اها خبر نه پوندي آهي ته هو ڪهڙي هنڌ پنهنجا پساهه پورا ڪري ٿو، ڇاڪاڻ ته هو پاڻ کي اهڙي هنڌ کڻي ويندو آهي، جنهن لاءِ پوکو ڪوبه اٿن چئي نٿو سگهي ته هو ڦلائي هنڌ مثل ٻيو آهي.

اهڙيءَ طرح اسان کي معلوم ٿيو ته حياتيءَ کي برقرار رکڻ لاءِ علم جو استعمال هر هنڌ موجود آهي. اهو رڳو موجوده زماني يا انسان جي خصوصيت نه آهي. ٽيڪنڪ جي معاملي

وانگر، اسان سائنس جي معاملي ۾ به ڏٺو ته رڳو علم حاصل ڪرڻ جا طريقا بدلجن ٿا. اسان ٻڌاڪ هئي ٿو ته سندس ”حائ حاصل ڪرڻ جو مقصد“ هيناعين مخوفن کان وڌيڪ اعليٰ اصل ۽ اوچو آهي، پر افسوس، اسان جو اڄ جو شاگرد انهيءَ فريضي جي حمايت ۾ ڪوبه دليل پيش نٿو ڪري سگهي. مقصد اهو ساڳيو نظر اچي ٿو ته ڪاڏو حاصل ڪرڻ ۽ ڊپ کان آڇو رهڻ. پنهنجي علم وڌائڻ لاءِ تحقيق جو اهو طريقو جيڪو قرآن شريف تفصيل سان مروج ڪيو، تنهن کي به اسان سائنس جي نالي سان سڏيندا آيا آهيون. ان ۾ ۴ پراڻا طريقا ۾ هي فرق آهي جو اهو (قرآن جو علم) اسان کي محض حداثت، الهام، حماياتي احساس يا محض عقيدي جي ذريعي حاصل ٿو ٿئي، پر ان لاءِ قدرت کي سندس همگير وسعت ۾ ڏسڻ ۽ ان جي مطالعي ڪرڻ جي ارادتا ڪوشش ڪرڻي پوي ٿي. انهيءَ مطالعي ۾ انسان حوسن (Mind) ۽ سندس ماضي به شامل آهن. اهڙيءَ صرح تجربن ذريعي حاصل ڪيل، حسابي طرح درست، ۽ منطقي طرح صحيح علم، انهن عيسوي اصولن اندر ڪرڻ جو بنياد بڻجي وڃي ٿو، جن کي اسان فلسفيانه مذهبون ٿا ڪافي ڊگهي عرصي تائين تنگ نظر، متعصب، ڪينه پرور ۽ خود سر مانهن، انهيءَ حقيقت کي اوج ۾ به پرور ڪري لڪائڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي. اها حقيقت هڪ هزار سال جي تاريخ تي لکيل هئي، تنهنڪري ان کي لڪائڻ ڏکيو ڪم هو. هن لڪائي جي وڌيڪ وسعت ڪرڻ لاءِ ته لفظ سائنس جي ڪهڙي معنيٰ آهي، اسان البيروني جا جملا پيش ڪريون ٿا:

”اوهان کي اڪثر نظر ايندو ته هندن جا نام نهاد سائنسي ٿيڊورم به بالڪل صحيح حالت ۾ آهن، انهن ۾ منطقي ربط نه آهي ۽ اهي خلق جي احمقانه اوهام سان گڏهي سڏجي ويل آهن. مان انهن جي رهڻي ۽ هجڻ جي ادب جي رڳو سوتين ۽ چشما يا هيرن ۽ پٿرن جي مرڪب سان ڀيٽ ڪري سگهان ٿو. الهن جي نظر ۾ ٻئي شيون برابر آهن، ڇاڪاڻ ته اهي خاص سائنسي نتيجن اخذ ڪرڻ جي طريقي تائين پهچي نٿا سگهن.“

هو وڌيڪ چوي ٿو:

”ٻئي ڪهن هنڌ اسان، مشهور ”سڌانتا“ جيڪو بغداد ڏانهن موڪليو ويو هو، تنهن جي بهترين ٽي باب ۾ هي پڙهون ٿا ته برهما گپتا چوي ٿو ته هر سج گرهڻ شيطان ”ڏاٽي“ جي دشمنيءَ سبب ٿئي ٿو، جهن (شيطان) جي سسي، وشو، امرت ۾ ديون سان شريڪ ٿيڻ لاءِ وڏي ڇڏي هئي. هن جو ڌڙ ته مري ويو، پر هن جيڪو امرت حاصل ڪيو هو، تنهن سبب سندس سسي سلامت رهي. وشو بهرحال هن کي معاف ڪري ڇڏيو ۽ سورگ ۾ کڻي پهچايو. برهما گپتا وڌيڪ چوي ٿو ته هر سج گرهڻ، الهيءَ سسيءَ جي جوش ۾ اچڻ ڪري ٿيندو آهي، جا سج کي چڪ هڻي ڳڙڪائي وڃڻ جي ڪوشش ٿي ڪندي آهي.“

اهڙي طرح هو آري پتار جي علم هيٺ موجب سج لهڻ ۽ سج اڀرڻ بابت خيالن جو به ذڪر ڪري ٿو:

”ڪوھ ميرو جو دلپذير جبل، ٽنهي موجب هيٺان واقع آهي ۽ تارا ان جي تري جي چوگرد ڦرن ٿا. اهو سندس چوٽيءَ جو اثر آهي، جنهن سبب سج ۽ چنڊ نظر اچي سگهن ٿا.“
البيروني چوي ٿو تہ:

”سون جيئن انهن کي هن حقيقت سمجهائڻ جي ڪوشش ٿئي ڪئي تہ دنيا جي حاڪمانيءَ ۾ انهيءَ ڪوھ ميرو جو ڪوبه ذڪر نه آهي، تهئن تئين انهن مون کي بيوقوف يا منافق ٿي سمجهيو.“

اها هئي حالت، علم حاصل ڪرڻ جي ذريعي جي. بعد ۾ هو انهن ماڻهن جي ڪردار جو هيئن لفظن ۾ ذڪر ڪري ٿو:

”هندن جو هي عقيدو آهي تہ ڪوبه ملڪ انهن جي ملڪ جهڙو نه آهي، ڪوبه بادشاهه انهن جي بادشاهه جهڙو نه آهي، ڪوبه مذهب انهن جي مذهب جهڙو نه آهي، ڪابه سائنس انهن جي سائنس جهڙي نه آهي. اهي مغرور، خود پسند ۽ هوڏي آهن. اهي جيڪي چائن ٿا، سو ٻئي تائين پهچائڻ جي معاملي ۾ طعناً بخيل آهن. اهي پنهنجن ماڻهن ۾ به گهٽ ذات وارن ماڻهن تائين علم کي پهچڻ کان روڪڻ لاءِ ڏاڍي خبرداريءَ کان ڪم وٺن ٿا. ڌارين جي معاملي ۾ ته اهي اڃا به وڌيڪ خبردار رهن ٿا. انهن جو عقيدو آهي تہ انهن جهڙو انسان جو ڪوبه نسل نه آهي ۽ انهن کان سواءِ ٻي ڪابه اهڙي مخلوق نه آهي، جنهن کي سائنس جو ثورو به علم هجي. انهن جو غرور ۽ تڪبر اهڙيءَ حد تائين پهتل آهي، جو اوهان جيڪڏهن ڪنهن پڌاڻي يا خراسان يا ايران ۾ به ڪا سائنس يا ڪو عالم موجود آهي، ته اهي اوهان کي احمق ۽ ڪوڙو سمجهندا. جيڪڏهن اهي دليا جو سفر ڪن ۽ ٻين قومن سان لهه-وچڙ ۾ اچن، ته مون کي اميد آهي ته اهي پنهنجا خيالات تبديل ڪندا.“

البيرونيءَ مان حوالا نه وٺو انهيءَ لاءِ پيش ڪيا اٿم ته ڏيکاري سگهان ته علم حاصل ڪرڻ جي معاملي ۾ ماڻهو تنقيد جي جذبي کان ڪيڏا نه ڪورا هئا؛ پر هن لاءِ به ته سفر تي مذهبي پابدين جو ڪهڙو اثر هيو. اٺويهن صديءَ جي شروع ۾ مسرت لالي، بنگال مان اندين سول سروس جي هڪ فرد کي، فقط هن ڪري سندس ذات مان ڪڍيو ويو هو، جو هو ڪارو ٻائي ٻار ڪري انگلنڊ پهتو هو.

سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ تي وڌيڪ ٽيڪائٽي ڪرڻ کان سواءِ اسان اسلامي تعليم جي موضوع ڏانهن وڃون ٿا هتي به اسان پهرين ”تعليم“ مان شروعات ڪريون ٿا. اڄڪلهه اسان جو خيال آهي ته تعليم (Education) جي معنيٰ آهي لکڻ پڙهڻ: (Literacy)، اسڪول

۾ وڃڻ ۽ لکڻ ۽ پڙهڻ سکڻ. پر اڳين زماني ۾ ائين ڪونڌ هو. عوام الناس لاءِ تعليم حاصل ڪرڻ جا ٻيا ذريعا هئا ان وقت اسڪول ڪونڌ هئا ۽ بدتر ڳالهه اها آهي جو عام ماڻهن کي انهن نشانن کان روشناس ٿي ڪرايو ويو، جن ذريعي ڳالهائيل لفظن کي لکت ۾ آندو ٿي ويو. ذات پات جو فرق ايڏو نه شديد هو، جو رڳو پادري ۽ پروٽسٽنٽي مذهبي ڪتاب پڙهڻ سگهي ٿي سگهيا.

”تعمير“ لفظ جيڪو اڄڪلهه انهيءَ مقصد لاءِ استعمال ڪيو وڃي ٿو، تنهن جي معنيٰ آهي ”رهنمائي ڪرڻ“. لفظ پاڻ ڪو زياده پراڻو نه آهي، پر ڪهن قسم جي رهنمائي، جنهن جو مقصد اهو ٿي هجي جو لفظ تعليم ۾ مصمر آهي، سا حادوگر ڊاڪٽريائي (Witch Doctor) ۽ سندس ممانعتن (Taboos) مان شروع ٿي. ديوتائن جي ڏمر ۽ غضب کان پاڻ بچائڻ لاءِ انهن ممانعتن موجب عمل ڪرڻ ضروري هو. اها به هڪ قسم جي رهنمائي هئي. پر لکڻ پڙهڻ جو فن جڏهن مروج ٿيو، تڏهن ان کي ڪهن معزز ماڻهوءَ لاءِ ضروري ٿي لکيو ويو. بسڪ ان جي برعڪس، جڏهن ڪترين، سڄي آريائي دنيا ۾ پرهڻن کان هن ڪري اقتدار کسي ورتو، جو فوج جي رهنمائي ۽ ماڻهن جي حفاظت جا خاص اهم ٿي (ڪتري) هئا، تڏهن انهن به لکڻ پڙهڻ سان واسطي رکڻ کي، پنهنجي مرتبي کان هيٺ ٿي سمجهيو. خود اسان جي زماني ۾ اسان هي تعصب ڏٺو ته ڪي لکيل پڙهيل شهزادا ۽ مهاراجا به ڄاڻي پئجهي ائين صحيحون ڪندا هئا، جن ته اهي ڪڏهن به اسڪول ۾ نه ويا هئا. اهي هن ڏيکارڻ ۾ ئي فخر محسوس ڪري رهيا هئا ته اسان ”صاحب شمشير“ آهيون، ۽ نڪي ”صاحب قلم“. ساڻ شهزادا آهيون ۽ نڪي پنڊت؛ لکڻ پڙهڻ، ڪلارڪن ۽ منشين جو ڪم آهي، ۽ نڪي شهزادن جو. سڄي دنيا ۾ سڀني آريا لوڪن ۾ اهوئي دستور هو. انگلنڊ جي اڪثر نارمن بادشاهن کي هيءَ خبر ڪانه هئي ته صحيح ڪيئن ڪجي. رچرڊ شيرويل، جنهن صليبي جنگين ۾ سلطان صلاح الدين سان جنگ ڪئي هئي، انهن مان هڪ هو. مون کي خبر نه آهي ته صلاح الدين کي انهيءَ حقيقت جي ڄاڻ هئي يا نه. البت جيڪڏهن کيس اها خبر هجي ها، هڪ بادشاهه کي پنهنجي نالي جي صحيح ڪرڻ به ٿئي اچي ته هن کي ضرور حيرت ٿئي ها پر معاملو هيٺي ٿي حم ٿيو ٿئي، بلڪه عيس ۽ هن کان پوءِ هي وائن ۾ پادري لوڪن جي تعمير جو سوال هڪ سڪين مسئلو ڏڏو ڪو هو. ڇاڪاڻ ته انهن کي ئي انجيل پڙهڻو هو ان وقت اسڪولن جو نالو به ڪونڌ پڌو ويو هو. اهو فريڊرڪ ٻيو ٿي هو، جنهن پهريون ڀيرو عربن ۽ يهودين کي عربن ۽ آندو، ۽ اها پرائيسٽيزم جي پورپ ۾ پيشقدميءَ کان ڪيئي صديون اڳ جي ڳالهه آهي اها پرائيسٽيزم، جنهن کي انڪريبر اديب چيسٽرن، ”گاڏڙ اسلام“ سڏيو آهي. هن چيو آهي ته ”پرائيسٽيزم“ - هاروٿو اسلام - (Second Hand Islam) آهي، ۽ هي به چيو اٿس ته ”مان پرائيسٽنٽ پئجن پدران مسلمان بڻجي وڃڻ وڌيڪ پسند ڪيان ٿو.“

اها ٻه، ان وقت کان ڪيئي صديون پوءِ جي ڳالهه آهي، جڏهن راحريڪن، عربي سڪن ۽ سائنسي علم پراڻن لاءِ پنهنجي ملڪ مان روانو ٿيو هو، ۽ سوئي ايڊن تي پنهنجي ملڪ جي عوام کي هيءَ صلاح ڏني هئائين ته تعليم حاصل ڪرڻ جو هن کان سواءِ ٻيو ڪوبه ذريعو نه آهي ته پهرين عربي سکي وڃي. اهو آهي تعليم پرائڻ ۽ لکڻ پڙهڻ جي سڪن جي خيال جو عمومي نظريو. پر حيرت جي ڳالهه اها آهي جو ذري گهٽ اسان جي زماني تائين به رومن ڪشڪ لفظي جا پادري هن ڳالهه تي زور ڏيئي رهيا آهن، ته ”ٻڌ“ کي نڪي انجيل پڙهڻو آهي ۽ نه ان کي سمجهڻو آهي، بلڪ انهن بدران، اهو ڪم پادرين ۽ پروھتن کي ڪرڻو آهي. پادري ۽ پروھت، جن کي مشهور پيوريٽن شاعر ملٽن ”انڌا وات“ (Blind Mouth) سڏيو آهي. لفظ پادري جي معنيٰ آهي روشن ضمير، رهنما ۽ هادي. هن چيو آهي ته ”اهي روشن ضمير ۽ هادي هجڻ جي بدران حقيقت ۾ ”انڌا وات“ آهن.“

هڪ طرف دنيا جي انهيءَ حالت کي ڏسو ۽ ٻئي طرف هن مذهبي حڪم تي غور ڪريو ته ”علم ذريعي لکڻو، پڙهڻو ۽ علم حاصل ڪريو، جيڪو هر مسلمان مرد ۽ عورت تي فرض آهي.“ ”اي خدا! مون کي علم عطا ڪر.“ ”سڄي ڪائنات (طبعي، سماجي ۽ نفسياتي) جي مطالعي ذريعي علم حاصل ڪريو.“ قرآن، رهنمائيءَ جي ٻن طريقن جو ذڪر ڪيو آهي: هڪ ته اولاداهيءَ سان سوجهري ۾ داخل ٿيڻ ۽ ٻيو ته سوجهري سان اولاداهيءَ ڏانهن گهٽي وڃڻ جو امڪان. هتان ئي لفظ ”تعليم“ جو پتو پوي ٿو، جيئن اڄ اسان ان کي سمجهون ٿا. صحيح تعليم ۽ غلط تعليم، چڱي تعليم ۽ خراب تعليم — هي فيصلو ڪنهن کي ڪرڻو آهي ته چڱو ڇا آهي ۽ خراب ڇا آهي؟ فقط انهيءَ ئي ماڻهو کي، جنهن کي انسان جي شروعات ۽ منزل جي ڄاڻ آهي، جنهن کي خبر آهي ته هو ڇا هو ۽ ڪهڙيءَ طرح الهيءَ منزل تي تيزيءَ سان پهچي سگهي ٿو، جيڪا قدرت هن لاءِ مقرر ڪئي آهي. هو ڪٿان نه ڪٿان آيو آهي ۽ ڪٿي ڪٿي نه ڪٿي وڃڻو آهي، پر هڪ ڳالهه هڪي آهي ته اللّٰه، الذي جي رهبري ٿو ڪري سگهي، نه وري سٺل سٺلن کي جاڳائي سگهي ٿو.

هن ريت اسان تعليم جي صفتن تائين پهچي وڃون ٿا، ۽ اسلامي تعليم، پڙهڻ تعليم ۽ مسيحي تعليم تي جائز طور تي بحث ڪري سگهون ٿا. پر بدقسمتي اها آهي جو اسان تعليم جي اڳيان جا صفت مقرر ڪئي آهي، ساڻي اهڙي آهي جو ان کي پروڙڻ لاءِ انهيءَ سموري علم، سائنسي توڙي ٻئي کي سمجهڻ جي ضرورت آهي، جيڪو هن وقت دنيا ۾ موجود آهي. اسلام کي عمومي طرح دنيا جي مذهبن مان هڪ مذهب مڃيو وڃي ٿو. ان کان اڳ ڪهڙا مذهب هئا ۽ ڪهڙا اڃا به موجود آهن. ڇا اهي سڀئي هڪ ئي سلسلي جون ڪڙيون آهن، يا سڀ پنهنجي مٿي ڌار ڌار آهن. انهن سڀني سوالن کي طئي ڪرڻ جي ضرورت آهي. البت هڪ نقطو اهڙو نمايان آهي، جنهن کي نظر انداز نٿو ڪري سگهجي. اڳين زباده پراچن ۽

زبان ۾ هوندي مذهب جو هي امتياري نشان هجي رهيو آهي. هو سندن پوئلڳن ۽ پسن سڀني مذهب کي غلط سمجهن ٿا.

اڳئين زماني ۾ ڪو يهودي هي تصور ڪري نٿي سگهيو، ته ڪو ٻيو مذهب به اختيار ڪري سگهي ٿو. يا يهودين جي خدا کان سواءِ ٻئي ڪنهن خدا جي بندگي به ڪري سگهي ٿي. اهڙيءَ طرح جيڪڏهن يهودين کي قبائلي سڏجي ته هراڪهه هي ديوتا مان لاڳاپو رکندڙ ڌار ڌار مذهب هئا. انهيءَ کان هڪ صدي اڳ ڪوبه عيسائي هي قبول نه ڪري ها ته ٻڌمت به هڪ سچو مذهب آهي؛ ۽ نه وري ڪو ٻڌ مڃي ها ته عيسائيت جهڙي ڪنهن شئي ۾ به ڪا سچائي ٿي سگهي ٿي. اها صورت حال، قرآن مجيد جي مانده ٻارهن سؤ سال، دنيا ۾ موجود هجڻ کان پوءِ به موجود آهي. هر دنيا جي ٻين مذهب جي پيٽ ۾ قرآن جي اها نهايت ئي غير معمولي خصوصيت آهي، جو ان، انهن سڀني ماڻهن لاءِ، جن هي ڄاڻڻ ٿي گهريو ته مذهب جو مقصد ڇا آهي، هي لازمي قرار ڏنو ته اهي ٻين مذهبي ڪتابن ۽ پيغمبرن جو مطالعو ڪن، بلڪ هن ڳالهه تي زور ڏنو ته نه رڳو انسانذات جو، بلڪ پوري ڪائنات جو ڪهڻن ٻدران هڪ ئي خدا آهي؛ انهن ڳالهين تي جهيڙو فساد ٻارائي ڳالهه آهي، دين جي معاسي ۾ زوري ڪم ٿي اچي سگهي؛ پر امن ۽ غير معاندانه بقا باهمي ئي زندگيءَ جو واحد طريقو آهي، جيستائين ڪا سچي انسانذات پنهنجا اختلاف، جيڪي ڪنهن چڱي مقصد لاءِ هئا، ٽپري وٺن. ڏٺو ويو آهي ته سڀني مذهب ۽ فلسفا هڪ ئي سلسلي جون مختلف ڪڙيون آهن ۽ ساڳئي مقصد لاءِ آهن. اهڙيءَ طرح ورهاڱو ختم ٿي ويو ۽ اتحاد ۽ توازن پيدا ٿي ويو. اها ئي پڇاڙي هئي، جا قدرت انسانذات لاءِ مقرر ڪئي هئي، تنهنڪري اسلام توحيد جو نائن آهي، ڪهڻن ٻدران هڪ جو، ڪثرت ٻدران وحدت جو. تنهنڪري اها ڪا حيرت جي ڳالهه نه آهي. جيڪڏهن اهو مذهب، ذات، نسل، رنگ ۽ جنس جا اختلاف ختم ڪري ڇڏي ۽ سڀني لاءِ - مردن توڙي عورتن لاءِ، غريب توڙي امير لاءِ، برهمڻ توڙي شودر لاءِ، نواب توڙي عام ماڻهو لاءِ، اعليٰ توڙي ادنيٰ لاءِ، يونانين توڙي وحشين لاءِ - علم پراڻن لازمي قرار ڏئي، ۽ هن ڳالهه جو تاڪيد ڪري ته آئندي ڪوبه ٻالهو نه هوندو، ڪوبه غلام نه هوندو، ڪوبه ٻالڻ يا برهمڻ نه هوندو، ڪوبه سردار نه هوندو، ۽ آئندي ڪوبه ماڻهو، ڪنهن به فرد کي فقط الهيءَ عالمي قانون موجب ڄاڻيندو، جنهن موجب هو چاهي ٿو ته ٻيا کيس ڄاڻن. انهيءَ موضوع تي تفصيلي بحث جو نه هي هنڌ آهي ۽ نه وقت. هتي اسان مسلمانن کي هڪ چٽا ڏهن گهرون ٿا، ته ٻين مذهب جي پوئلڳن والڳر، سندن هي چوڻ لسوري جهالت آهي ته اڳيان مذهب پيڪار هئا، ۽ اهي پنهنجن وقتن ۾ سچ ۽ صداقت جا حاسي نه هئا. هڪ مسلمان کي انهن هرگز نه چوڻ گهرجي. ٻيءَ حالت ۾ چيو ته هن قرآن کي سمجهي وٺي ڪونه آهي. قرآن چوي ٿو ته: سڀني نبين ۽ سڀني ڪتابن پنهنجي پنهنجي وقت ۾ جيڪي به پيڪاريون، سو سچ

هو. غلطي فقط ان وقت پيدا ٿئي ٿي، جڏهن هن ڳالهه تي هوڏ ٻڌي ٻي رهجي، ته مان پنهنجي ابن ڏاڏن جي نقش قدم کان هڪ انچ به نه هٽندس. انهيءَ جو مطلب ترقي ۽ ارتقاء بلڪ خود زندگيءَ جو انڪار ڪرڻ آهي. پنهنجي حمل، پنهنجي ڄم، پنهنجي حياتيءَ جي پهرئين سال کان پوءِ واري واڌاري تي غور ڪريو، ته اوهان محسوس ڪندا ته اوهان ان وقت گوشت کائي نٿي سگهيا، جڏهن اوهان ٻه ڏند نه ٽڪتا هئا، ۽ اوهان جون زندگيءَ جي چوٿين سال واريون گهرجون، چوويهين سال واريون گهرجن کان مختلف هيون جيئن اڳي ٿي چيو ويو آهي، اسان پنهنجي خيال جي وضاحت ڪرڻ لاءِ پراچين تهذيب مان هڪ مثال پيش ڪنداسين.

قرآن، مردن توڙي عورتن جي شاهدي لاءِ جيڪي سوين مسئلا پيش ڪيا آهن، تن ۾ رات ۽ ڏينهن جو، سندن سمورن پهلوئن سميت شاهدو به شامل آهي. هتي اسان ان جو رڳو هڪ پهلو پيش ڪرڻ گهرون ٿا، يعني ته الهن جي گردش.

ول جي هن ڪري تعريف ڪئي وڃي ٿي، جو هو پنهنجون پاڙون زمين ۾ جيئن پوءِ تنهن وڌيڪ اونهيون وجهندو وڃي ٿو، ۽ اٽڪي هن ڪري ته ول وانگر رڙهي ٿو.

عربي گهوڙي ۽ هرڻ جي ساراه سندن سڄي رفتاريءَ جي ڪري ٿي وڃي ٿي. هڪ خالد بدوش جي هن ڪري ساراه ڪئي وڃي ٿي، جو هو سدائين رهندو ۽ پنهنجي ڏن جي ٻيٽ-قوت لاءِ توان چراگاهه ڳوليندو رهي ٿو، جن سان پنهنجي طبيعت سير ڪرڻ سان کڏوڪڏ پنهنجي جان جي حفاظت به ڪري ٿو.

اسان کي يحد ذڪر ٿئي ٿو، جڏهن اسان ڏسون ٿا ته ان ماڻهوءَ جنهن ’هر‘ ۽ ’باه‘ جون خوبيون گولي لڏيون آهن، انهيءَ خان بدوش کي فقط هن ڪري ٻرو-پلو چوي ٿو، جو هو ماڻهو زمين آباد ڪري سگهي ٿو، پنهنجي لاءِ گهر ٺاهي ٿو، باهه کي ڏينهن رات جلندو رکي سگهي ٿو، ’جالوس ديوتا‘ جي در تي ڪنڌ نواڻي ٿو، سفر کي مذهب جي برخلاف سڏي ٿو، ملڪيت کي مذهبي سرشتو سمجهي ٿو، پنهنجي نفسي خاطر دھوتائن سان لاڳاپي قائم ڪرڻ لاءِ ٻانڀڻ جو نرقو پيدا ڪري ٿو، ۽ هيءَ پختي راه قائم ڪري ٿو ته مزورن کي غلام وانگر ٺٽي رکڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته اهي انسانيت کان ڪجهه گهٽ درجي وارا آهن.

خود زردشت جهڙي عظيم ماڻهوءَ، هيءَ تصديق ڪئي آهي ته هن لاءِ سچائيءَ جو سڀ کان وڏو ڪم زمين آباد ڪرڻ آهي. هن جي نظر ۾ چڱي معاشري جي قيام لاءِ ذات پات جو پيد-پاو لازمي ڳالهه آهي. هو پاڻ کي آبه سڏائي ٿو ۽ ٻين سڀني غيور آبه لوڪن کي وحشي ۽ مليج سڏي ٿو. هو گانه ۽ ڪٽي جي پوڄا ڪري ٿو. گانه جي هن لاءِ جو اها گهر کي کير ٻاري ٿي ۽ ڪٽي جي هن لاءِ، جو هو گهر اڳيان پهرو ڏئي ٿو.

هتي هيءَ ڳالهه به خيال ۾ رکڻ چڱائي، ته ڪم ۽ حياتيءَ جو سمورو مقصد باهه ۽ ديوتا جي دَر ۽ املاڪ جي سموري پوڄا، سچ گانه ۽ ڪٽي جي پوڄا جي، ۽ ديوتائن سان

لاڳاپن جي قيام لاءِ، بائيبلن جي واسطيداريءَ جي فقط 'حان' جي حفاظت ڪرڻ ۽ اولاد جي سلسلي کي جاري رکڻ آهي.

يا ٻين لفظن ۾ ائين چئجي ته 'بئڪ ۽ ڊپ' کي پري رکڻ آهي. يا وري ائين چئجي ته 'اناچ' ۽ 'سلاستي' حاصل ڪرڻ آهي.

مان سمجهان ٿو ته اهو هڪڙو ئي مثال هن حقيقت کي واضح ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي، ته ڪيئن ۽ مختلف مذهبن ۽ عمل جي مختلف دستورن جو قدر ڪيو پئي ويو آهي، ۽ ڪيئن نه اهي ٻهئي وقتن ۾ ضروري هئا، ۽ ڪيئن نه انسان هڪ حالت کان ٻيءَ حالت ڏانهن وڌندو رهيو آهي. کيس پنهنجي آقاين ۽ پادريبن طرفان جيڪي هدايتون مليون، تن کي اسان هاڻي 'تعليم' سڏينداسين. ان جو ڪارج اهو ساڳيو ئي آهي. تنهنڪري "اسلامي تعليم جي معنيٰ آهي، قرآن طرفان شروع ڪيل ارتقا جي مدي دوران زندگي گذارڻ جون هدايتون."*

ڪابه ڳالهه جا هاڻوڪي مرحلي تي، انهيءَ ترقيءَ کي نقصان پهچائي، سا غير اسلامي آهي. اهو مقصد جيڪو قرآن چاهي ٿو ته السانڌات حاصل ڪري، تنهن کي جيڪا به شئي نقصان پهچائي، سا خراب تعليم آهي، غلط تعليم آهي، غير اسلامي تعليم آهي. اها اهڙي تعليم آهي، جا سوجهري مان ڪڍي، اونداهه ڏانهن گيهلي وڃي ٿي. هتي وري به مان فقط هڪڙو مثال پيش ڪريان ٿو. چيو وڃي ٿو ته اڄوڪو انسان، خاص طور تي تعليم پاتو انسان 'ماده پرست' آهي. 'مذهب' جو لفظ ئي هن کي ڪاوڙائي ٿو ڇڏي. ڇا انهيءَ الزام ۾ ڪا صداقت آهي؟ جيڪڏهن هاڻو ته چو؟ اسان هن حقيقت کان انڪار نٿا ڪري سگهون، ته اهڙا ليکڪ انسان آهن، جيڪي پاڻ کي 'مسلح' سڏائڻ ۾ فخر محسوس ڪن ٿا، ۽ ٻيا ليکڪ اسان اهڙا آهن، جيڪي جيتوڻيڪ انهيءَ حد تائين نه هڪڙو پهتا آهن، پر پوءِ به فقط ٻن ٻنن جي هوجا ڪن ٿا، ۽ انهيءَ هوجا کي جاري رکڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. اهي به ٻڌت آهن، جوان رهن لاءِ ائبڊا ڏريما ۽ هرقيمت تي لذت حاصل ڪرڻ. انهن جي اکيان هنن کان سواءِ ٻي ڪي به مقصد ڪين آهن. اهي ليکڪ انسان زبانه تر انهن ملڪن ۾ ٻين ٿا، جيڪي حضرت عيسيٰ عليه السلام ۽ عيسائي مذهب تي ناز ڪندا هئا. اهي ماڻهو حضرت عيسيٰ جي هنن قولن کي وساري ويا آهن ته: "انسان کي انهيءَ مان ڪهڙو فائدو جو هو سڄي دنيا ته حاصل ڪري وي، پر پنهنجو روح وڃائي وهي؟" "هي جان وڃايو ته جيئن وري جان حاصل ڪريو؟" "اوھن بهشت جي بادشاهي حاصل ڪريو، جو ٻيون سموريون شيون ان سان گڏ مهيا ٿي وينديون؟" "جيڪڏهن ڇڏي ڏيو ۽ منهنجي پيروي ڪريو."*

مون کي انسوس آهي ته اهي انهن مقولن تي رندگيءَ جي اصولن طور اختيار ڪرڻ بدران، انهن تي ڪيئن ٿا. سبب ڪهڙو آهي؟ جيئن اسان اڳي ڄاڻائي آيا آهيون. حضرت عيسيٰ کان پندرهن صديون پوءِ به پادري، تعليم کي ضروري نه سمجهندا هئا. جديد ادارا ۽ تعليم جا

طريقا ۽ مضمون، سڀني مسلمانن تان نقل ڪيل آهن. فقط اها شئي جنهن کي نظرانداز ڪيو ويو هو، سا هتي تعليم جو مقصد.

اسلام سڀني لاءِ تعليم کي لازمي قرار ڏنو آهي، ۽ ان جو مقصد ٻيو جيڪي به هو سو هو، پر هڪ مقصد پراڻو مقصد به هو، يعني ته اتباع ۽ سلامتي حاصل ڪرڻ. ٻين لفظن ۾ ائين چئجي ته بئڪ ۽ خوف جو مقابلو ڪرڻ. اسلامي تعليم آئي، پر نڪي انهن کي ختم ڪرڻ جو حڪم ڪيائين ۽ نڪو ان کي عيب سمجهيائين، بلڪ انهن کي اعليٰ درجي تي پهچايائين. ان، انهن کي دشمن نه سمجهيو، بلڪ انهن کي ارتقا جي ترقي پسند راه ۾ وڌيڪ خوبصورت مٿس حاصل ڪرڻ جو محرڪ سمجهيائين.

ان جي برعڪس يورپي ماڻهن، جن تعليم اختيار ڪئي، تن جو مقصد زمين ۽ قوت حاصل ڪرڻ هو. ڇاڪاڻ ته انهن جو گمان هو ته مسلمان به انهيءَ ذريعي سان زمين ۽ طاقت حاصل ڪئي آهي. دولت انهن کي وڌيڪ هرڪاڻو، ڇاڪاڻ ته انهن ڏٺو ته اسپين فقط هڪ صديءَ ۾ يورپ جي سڀني ملڪن جي گڏيل دولت کان به وڌيڪ دولت جو مالڪ بنجي ويو آهي. اهو قرآن ئي آهي، جنهن چيو آهي ته ”انسان کي اهو ئي ملندو جنهن جي هو طلب ڪندو.“ جيڪڏهن هو گرمي حاصل ڪرڻ لاءِ ٻاهر گهرندو ته کيس اها ملندي، جيڪڏهن هو اڏڻ لاءِ ڏسڻ لاءِ سوچيو گهرندو ته کيس اهو به ملندو، پر اوهان جيڪي گهرندا، تنهن کان وڌيڪ نه ملندو.

هي ڳالهه جنهن مذهب کي نقصان پهچايو، سا هتي ڪرستان ۽ ٻين ٻادري طبقن جي روش. شروع ۾ انهن اسلام ۽ ان جي پيغمبر کي غلط رنگ ۾ پيش ڪرڻ ۾ ڪا به ڪسر نه ڇڏي. فقط انهن ماڻهن، جن پنهنجي طرز معاشرت خلاف احتجاج بلند ڪيو ٿي، تن ئي قرآن طرفان دنيا جي رهنمائيءَ لاءِ آندل هدايتن کي قبول ڪيو ۽ سو به زياده تر ائين طريقن سان. ڪليسا، تعليم ۽ لکڻ پڙهڻ جي مخالفت ڪئي. هن غلامن رکڻ جي رواج جي خاتمي جي به مخالفت ڪئي. جڏهن اهو معاملو ڪايسا اڳيان پيش ٿيو، تڏهن هن ارسطوءَ سان اتفاق راه ڪندي، هي ظاهر ڪيو ته ”غلامي هڪ ضروري ۽ قدرتي شئي آهي.“ يورپ ۾ غلامن پاڻ کي آزاد ڪرائڻ لاءِ ڪوشش ڪئي، پر ڪليسا، زميندارن جو ساٿ ڏيئي، انهن جو پنهنجي پوري طاقت سان مقابلو ڪيو. ٻين لفظن ۾ ائين چئجي ته جيڪا به ترقي پسند ڳالهه هئي، تنهن جي ڪليسا طرفان مخالفت ڪئي ويئي. تنهنڪري عوام الناس جي ڪاوڙ، جيئن اوه تهن وڌندي رهي. ان جو نتيجو اهو نڪتو جو ”مذهب“ جي لفظ جي خلاف به زبردست نفرت پيدا ٿي ويئي. جيستائين ڪي فرانس جو انقلاب ۽ ’والٽير‘ ظهور پذير ٿيا، جرمنيءَ ۾ ’گوٽي‘ ۽ انگلنڊ ۾ ’ڪارلائل‘. انهن سڀني عالمن مذهب خلاف، انهيءَ نفرت کي هن ذريعي دفع ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ته اهي محمد صلي الله عليه وسلم ۽ اسلام کي صحيح رنگ ۾ سمجهڻ جي ڪوشش ڪن، ته جيئن انهن لاءِ نئين

مذهب جي مطالع جي راھ کلي ٻوي، ڇاڪاڻ ته پراڻا مذهب ناقابل عمل ٻنجي چڪا هئا. پر انهيءَ جو به ڪو بهتر نتيجو نه نڪري سگهيو، سواءِ ان جي ته ڪن پرائسٽن جون دليون متاثر ٿيون، جيڪي اڳي ئي ٻادري طبقي ۽ انهن جي طريقن کان بيزار ٿي چڪا هئا؛ ۽ جن اسلام جي روشنيءَ ۾ پنهنجن خيالن ۽ نظرين جي نئين سر ترتيب ڪئي، انهن پاڻ کي 'فراخدل' (Liberal) ۽ 'نئون پسند' (Radical) ۽ آزاد خيال (Free Traeters) ظاهر ڪيو. پر انهن جي زندگي به عملي طرح سان رانيءَ وڪٽوريا جي موت سان ختم ٿي ويئي، ۽ پهرينءَ جنگ کان پوءِ ان جو مڪمل ريت خاتمو اچي ويو.

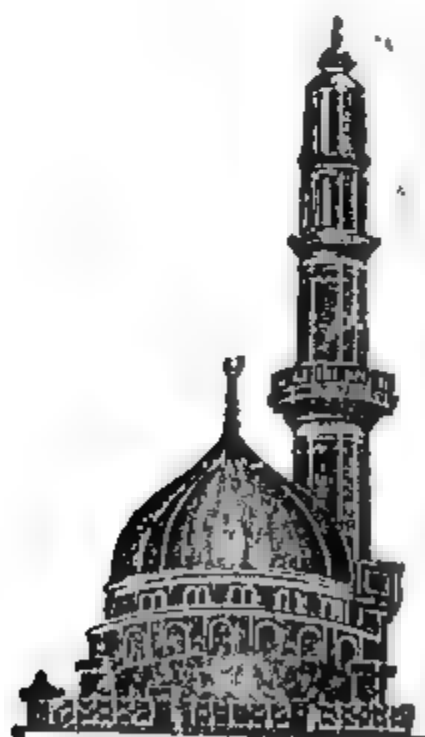
هتي انهيءَ عظيم معڪر لبرل جا لفظ پيش ڪرڻ دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندا، جنهن خود انگلنڊ ۾ به پرائسٽ لبرلز جي دفن ٿي وڃڻ کان اڳ، لبرلز جي موت تي مرنو چيو هو. سندس لفظن پيش ڪرڻ کان اڳ، مون کي اجازت ڏيو ته مان انهيءَ عظيم مسئليءَ جو نالو پيش ڪريان، سو اهو آهي، پروفيسر ايل. ٽي. هاب هائوس، لنڊن يونيورسٽيءَ ۾ سوشيالاجيءَ جو پهرين پروفيسر، جيڪو منطق ۽ معقول دليلبازيءَ جو ڪٽر حامي هو. اقبال ۽ مون کي هن جي ڪلاڪن ۾ شريڪ ٿيڻ جو شرف حاصل ٿيو. هن پنهنجي آخري ڪتاب "مباديات - سماجي انصاف" (Elements of Social justice) جي پڇاڙي هنن لفظن سان ڪئي آهي:

"سماجي فلسفي لاءِ، پختا نتيجا هي آهن ته جمهوري برادري، بين الاقوامي هٿن گهرجي... ته هر مادي طاقت (Physical Force) جي تهنه ۾ انصاف جو عميق چشمو آهي، ۽ آخري فضيلت ۽ عظمت (Ultimate Supremacy) ٻي ڪنهن به جماعت کي حاصل نه آهي، سواءِ روحاني قوتن جي، جيڪي دلاءِ ترين ماڻهن جي دلين ۾ نامڪمل طور تي محسوس ڪيون وينديون آهن؛ ۽ انهيءَ ئي سبب جي ڪري، حليم ترين انسان کي به جائز طور تي متاثر ڪنديون آهن. اهي سڀئي تنزل پذير تعريڪون جيڪي اسان لاءِ خطرو پيدا ڪري رهيون آهن، تن ۾ سڀ کان خطرناڪ اها آهي، جنهن سان آزاديءَ (Liberty) جو تصور، جيڪو سخت محنت سان حاصل ٿيو آهي، تنهن تان گرفت نڪري وڃي؛ ۽ جنهن جو مثال هن روڻداد مان ملي ٿو ته، بولشيوزم (Bolshevism) جي مقابلي ڪرڻ لاءِ لازمي آهي ته بولشيويڪن (Bolsheviks) کي قتل ڪيو وڃي، بلڪه انهن جي اسپتالن جي ڪلوروفارم جي رسد به بند ڪئي وڃي. شايد انهيءَ روڻداد جي تاريخ دنيا کي وري هي سبق ڏيندي ته ترقيءَ جو سرچشمو روحاني آهي، ۽ دنيوي اوزار انهيءَ روح جي مدد ڪري ٿا سگهن. شايد الاوري علم ۽ متضاد عقيدو پرستيءَ جي متبادل طور، هڪ صحيح روحاني اختياري پيدا ٿيندي، پر اها اختياري پنهنجي روحاني اصول جي عين مطابق هٿن گهرجي، جيڪا عقل جي سوجهري ۽ انسان جي عقيدتي موجب، پنهنجو اختيار مڃائي، جيڪا طاقت ۽ مقام کان

بدنن هجي، هڪ اهڙي جماعت هجي جا ڪامورن ۽ حاڪمن تي مشتمل نه هجي،
 پر علم ۽ عقل، سچائي ۽ انسانڌات جي ڪلڀا تي مشتمل هجي، ۽ جنهن ۾ دنيا
 جون جمهوريتون، پنهنجو حقيقي روح ڳولي سگهن.“
 پراڻسٽ لبرلز جي اها اڻڌي بهج به ختم ٿي ويئي آهي، ۽ والٽير ۽ مارڪس جو
 زور وڌي ويو آهي.

مان هن مهل بس ايترو ئي چئي سگهان ٿو، جو ڪافي گهڻو آهي. هاڻ اهو شاگردن
 ۽ استادن تي ڇڏيل آهي ته اهي اوج تي، قرآن جي مدد سان هن حقيقت کي ڳولي لهڻ جي
 ڪوشش ڪن، ته اسلام جو مقصد ڇا آهي؟ ۽ ان جو انساني ارتقا جي ڪهڙي دؤر سان لاڳاپو
 آهي. ارتقا جي تبديلين جو طريقو (Orthogenic line) ڪهڙو آهي؟ ۽ اهو ڪٿي پهچائي ٿو.
 اسان ڪيئن ترقي ڪندي، ان تي هلي سگهون ٿا ۽ اسان ڪهڙي طرح منزل تي پهچي
 سگهون ٿا.

فقط اها ئي تعليم ۽ اهي ئي مدرسا، جيڪي اها حقيقت، پراڻو نڌولي ۾ سمجهائي سگهن،
 سي ئي پاڻ کي ”اسلامي“ چوانن جا حقدار آهن ۽ نه ڪي ٻيا.

جام نظام الدين سمو

سنڌ جا باشنداءِ قرب ۽ محبت منجهان کيس ”جام نندو“ سڏيندا هئا ۽ اڃا تائين به سندس نالي جي اها تخفيف بدستور سروج ۽ مشهور آهي.

جام نظام الدين، سن جي حنواڌي جو آخري ۽ آزاد سنڌ جو پويون تاجدار هو، جنهن ۲۵- ربيع الاول ۸۶۶ھ (۱) کان ۹۱۴ھ تائين نه چڙو ملڪ مٿان فرمائروائي ڪئي، بلڪ ماڻهن جي دٻين تي به بادشاهي ڪئي.

ڪالئس پوءِ هٿس جام فيروز ۽ حيدان جي پٽي هڪ شهزادي جام صلاح الدين جي وچ ۾، تخت ۽ تاج لاءِ خانہ جنگي شروع ٿي. سن ۹۱۴ھ کان وٺي سن ۹۲۷ھ تائين، سنڌ تي، ڪڏهن صلاح الدين گجرات کان ڪٽڪ ڪٽرائي پهتو، ۽ ڪڏهن سبيءَ ۽ ٺنڌار کان ارغونن کي وٺي، فيروز اچي ڪڙڪيو. نيٺ انهيءَ ڪشمڪش ۾ ارغونن نه فقط صلاح الدين کي فيروز جي مٿاهي ۾ ختم ڪيو (۹۲۷ھ)، بلڪ سال اڌ اندر فيروز جي به پهچائي آئي، انهيءَ گهرائي جي شاهيءَ جو ڏيڻو هميشه لاءِ آجهائي ڇڏيو.

الهن بن شهزادن جي ويڙهه جو نتيجو ڏاڍو آڱرو ۽ الدو هٽڪ ٺڪنو. برابر اڏائڻ جون ورهين (۹۲۷-۱۱۵۲ھ) تائين ماڻهو ۽ ملڪ ڌارين جي غلاميءَ جو گهٽ پنهنجي گهيءَ مان ڪڍي ڪول سگهيا. سواءِ ڪنهن ڏوهه ۽ گناهه جي، هتان جو هر متنفذ صدين تائين اڏيت ۽ عذاب ۾ مبتلا رهيو، ۽ بنان ڪنهن ڪٽيءَ ۽ قصور جي سلسل لوڙ لوڙيندو رهيو.

سنڌ جي انهيءَ سانده ۽ فيروز-جنهن کي سنڌ جي مؤرخن ”فيروز ناهيروز“ لکيو آهي—جي انهيءَ حرڪت جي ذڪر ڪندي، ”طفرالواله“ جي مصنف، عربيءَ جو هڪ شعر مثال طور آندو آهي، جنهن جو مطلب آهي ته: ”جيڪو ماڻهو مصيبت جي وقت عمرو جي پناهه گولي ٿو، سو انهيءَ انسان وانگر آهي، جيڪو تنهن آس کان ٻيڻ خاطر، باهه ۾ ٽپي پوي ٿو—“

المستجير بمعمر و عند كربته

كال مستجير من الرمضاء بالنار (۲)

(۱) مسمومي—صفحو ۴۳ (۲) طفرالواله—ص ۱۳۸.

اسوس ڪندي مصنف لکي ٿو ته: ”هروڙ جو حشر به ساڳيو ئي ٿيو. حڏن مغل سنڌ ۾ پهتا تڏهن هير ڪهي ٻيا. (طعموا في الماڪ) کين طمع وٺي ويئي ۽ هنن چالباريءَ سان وزير دريا خان کي قتل ڪري ڇڏيو. اهڙيءَ بيوفانيءَ ڪندي ڪن ڌري مائٽ پرواه ڪانڌ ٿي. (۱)“

ساڳيو مؤرخ اڳتي هلي، سنڌ ۽ سنڌين جي بدبختيءَ ۽ بدقسمتيءَ تي، واويلا ڪندي چوي ٿو: ”سنڌ سنڌين هٿان ٺڪري ويئي. هو مغلن جي رعيت بڻجي، شاه مير (شاه بيگ) جي دؤر کان وٺي جاني بيگ جي عهد تائين، زماني جي پيڙهي مبتلا رهيا—درحقيقت زماني جي چڪيءَ ۾ سنڌ ۽ سنڌي، جاني بيگ جي دؤر تائين (۱۰۰۰ھ) نه، بلڪ ان کان پوءِ به ڏيڍ صديءَ تائين برابر پهڙيا ۽ پيسا رهيا.“ مؤرخ سنڌ جي الم جو اهو عبرتناڪ داستان هن فقري تي ختم ڪري ٿو:

”— وڪل ماينيله الدهر له امد و ينقضي والله سبحانه الدائم ملڪه—“

’زمانو جيڪي ڪجهه ڪري ٿو، ان لاءِ ضرور سبب ٿيندو آهي‘— ۽ اهو سبب اهو ٿيو، جو گهراڻي جا ٻه فرد ذاتي اقتدار حاصل ڪرڻ لاءِ تنگدل ٿي، هڪٻئي سان وڙهي ٻيا. ڪشڪش هلي، فساد ٿيا، سبب ٺهي آيو، ڌارين کي موقعو ملي ويو، ۽ زماني دستور مطابق نه فقط انهن ٻن کي، بلڪ سڄي ملڪ کي سزا ڏيئي ڇڏي. اهڙي ئي سوقي لاءِ شيخ سعديءَ فرمايو آهي ته:

چو از قومي، هڪي بيداشي ڪرد

نه ڪه را منزلت مالد، نه مه را

چار نند و نهايت ٿي نيڪ، ڪردار ۽ گفتار جو سڄو، منتظر، جري ۽ خوش اطوار سلطان هو؛ جاءِ و جلال، شان و شوڪت، تدبير خواه، فهم و فراست ۾ سندس شائي ۽ ٽالي پيو ڪو ڪونه ٿيو. سندس اڌ صديءَ جي حڪمراني سنڌ لاءِ سڄي ٻجي رحمت ثابت ٿي. ملڪ ۾ امن امان هو؛ خير ۽ برڪت جو جواب ڪونه هو؛ سنڌ جا ماڻهو سکيا ستاها ٿيا؛ سڄو ملڪ رهائڻ ڪين هو؛ دينداري ۽ دلياداري ملڪ ۾ ٻئي گڏوگڏ هيون؛ ديني ۽ دنوري علومن جي اشاعت سنڌ جي چٽي ڪٽنب، ٻن انتهائي عروج تي هئي؛ مدرسا ۽ خالقاھون آباد، راج ۽ رعيت، امير خواه ساهي، سڀ آرام ۽ آسائش ۾ هئا. جيئن پاڻ زنده هو، تيئن ڪنهن به ڌارئين کي همت ڪانه ٿي، جو سنڌ ڏانهن سنڌي اک کڻي ٺهاري.

چار نندي جي پاڪبازيءَ، زهد ۽ تقوا جون ڪيئي ڪهاڻيون مشهور آهن. تاريخ ۾ ان جا ڪيترا مثال محفوظ آهن. قاضي عبدالڪريم جي جنازي لاءِ چار نندي هن ڪري پڙهائي، جو پاڻ سموري زندگي پاؤنڊ رهيو هو ۽ ڪڏهن پنهنجي اوگهڙ ڪانه ڏني هئائين. ٿئي ۾

(۱) ڏان اسفل اما دخالوا السند به طعموا في الملڪ فاحتالوا علي وزيره دريا خان و ڪان وجوده به و في الفرصة قتلوه غدراً و ما بالوا بد. ص ۱۳۸.

ڪيترا ٻڌ، فقير، صوفي ۽ بزرگ موجود هئا، ايڪن اهي وصفون فقط سنڌ جي سلطان ۾ موجود هيون. انهيءَ تقوا ۽ پرهيزگاريءَ سبب ئي هڪ روايت مطابق، پير مراد شيرازيءَ جي جنازي لمانڊ ڄام ٿي پڙهائي. مشهور آهي ته جڏهن هو گهوڙن جي ڪٽڙ ۾ ويٺو هو، ته حائون جي ٻنيءَ تي هٿ گهمائي چوندو هو: ”خدا اهو ڏينهن نه آئي جو سواءِ غزا جي، آءٌ اوهان تي سواڙي ڪريان! دعا آهي ته: ڪنهن به مسلمان جو خون منهنجي هٿان اوهان تي سواڙي ڪندي نه وڃي! آءٌ انهيءَ سلسلي ۾ پنهنجي خدا اڳيان قيامت ڏينهن شل شرمندو نه ٿيان!“ (۱)

سندس هينءَ رباعيءَ مان پڻ سندس سميت ۽ ڪردار تي روشني پوي ٿي:

اي آنڪ تيرا نظام الدين مٿي خوانند،
تو منهنجي ڪر، مرا چمن مٿي خوانند!
گر در ره دين از تو، خطائي رفت،
شڪ نهست ڪه ترا ڪافر لمن مٿي خوانند.

سڀني مؤرخن، سنڌ جي انهيءَ ليڪنامہ سلطان جي تعريف ڪئي آهي، ۽ سندس دؤر کي امن ۽ سکون، ايمان ۽ اخلاق، نيڪيءَ ۽ ديني بلنديءَ جو دؤر لکيو ۽ لکيو آهي. معصوميءَ جو مصنف لکي ٿو:

”..... در اوائل حال، طلب علم مي نمود، و در مدارس و خوانق ميگزراييده. و بفايت متواضع و خليق بود، بصفات پسنديده و اخلاق حميده متصف، و زهد و عبادت بدرجه ڪمال داشت.“

آخر ۾ لکي ٿو:

”... و فضيلت و حالت او زياده ازان بود ڪه شمه ازان تحرير توان نمود.“ (۲)

مائر رحيميءَ جو مصنف لکي ٿو ته: ”سنڌ ڇا؟ بلڪه سموري هندستان ۾ جهڙس ديتدار، متقي ۽ صاحب فضيلت بادشاهه ڪونه ٿيو.“ مثل دؤر جي انهيءَ مؤرخ جو اهو قول وزن ۾ ۽ وڏي ۾ وڏو اعتراف آهي:

”درميان سلاطين سنڌ ۾؟ ڪه درميان سلاطين هندوستان بفضيلت و حالت اونڌو.“

ماڳيو مصنف لکي ٿو ته: ”سندس دؤر ۾ عالم، صالح، بزرگ ۽ فقير سڀ خوش و خور، ۽ رعيت خواه سڀاهي فارغ البال ۽ آسودي حال هئا.“

”... در زمان دولت او، علماء و صلحاء و فراء، در نهايت فراغت، اوقات مي گذرانيدند،

و سڀاهي و رعيت آسوده حال و مرفع الحال بودند.“ (۳)

مذهبي شوق ۽ شغف جي سلسلي ۾ مير معصوم جو قول آهي ته:

(۱) معصومي - ص ۷۰، مائر رحيمي ج ۲ - ص ۲۷۳. (۲) معصومي - ص ۷۳. (۳) مائر رحيمي ج ۲ - ص ۲۷۳.

”...در زمان دولت او، احیاء سنتن بنوعي شيوم يافتو بود که مافوق آن تصور نتوان کرد.

و در مساجد اقامت جماعت به لهجي ميبود که صغير و کبير محلي در مسجد حاضر آمده، بگذاردن نماز، تنها راضي نبودند—“ (۱)

ساڳئي سلسلي ۾ مائثر رحيميء جو مصنف لکي ٿو:

”...احیاء سنتن و رواج مدارس بنوعي دريوند مقرر بود که، زبانِ قلم از تحرير آن عاجز است.“ (۲)

مڪلي نامہ جو مصنف، تحفة الکرام ۾ رقم طراز آهي:

”...در زمانش علماء و سادات و صلحاء و عموم خلق الله بر غایت مڪثي گذرانیده.

احیای سنن بنوعي شيوع یافت که احدي بدون صوم و صلاوة نبودي.“

تحفة الکرام، مقالات الشعراء، حديقة الاولیاء، تحفة الطاهرین یا این تذکرون و تاريخن ۾ اسان کي اڪيچار سنڌي عالمن، بزرگن، مشائخن، محدثن ۽ شاعرن جا نالا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جن انهيءَ سلطان جي دؤر ۾ سنڌ اندر، اطمینان ۽ دلجمعيءَ سان ديني ۽ دنيوي علمن کي فروغ ڏيڻ ۾ اٿو سرندڙ ڪوششون ۽ خدمتون ڪيون.

اهڙيءَ ريت امن، راحت، فراغت ۽ خوشحاليءَ جون خبرون جڏهن ڏوراهن ڏهن تائين پهتيون، تڏهن سنڌ کان ٻاهر جي مشاهيرن به قطار در قطار هن طرف رخ رکيو. سلطان نظام الدين جي آخري دؤر ۾ ته خاص طرح ايران، خراسان خواه ماوراء النهر مان ڪيئي گهراڻا، سنڌ ۾ اهڙيءَ ڪثرت سان اچي پهتا، جو انهن کي آباد ڪرڻ لاءِ حضرت ٺنگر ٺٽي ۾، علحدا محلا مخصوص ڪرڻا پيا. وسط ايشيا ۾ اهو زمانو سخت بدامنيءَ ۽ طوائف الملوكيءَ جو هو.

انهيءَ پاڇي ۾ گهڻا ته خس و خاشاڪ جي مثل هئا، ليڪن ڪي اهڙا عالم ۽ دانشمند به اچي پهتا، جن جو اچڻ، سچ پچ ته سنڌ لاءِ هڪ نعمت هو. مثلاً:

مولانا عبدالعزيز ابرهي، ۽ سندس پٽ مولانا اثير الدين پنهنجي سموري خاندان سميت هتي پهتا. علم جي اشاعت لاءِ مدرسو جاري ڪري، هنن سَوَن علم جي طالبن جي آس ۽ پياس پوري ڪئي.

علامه جلال الدين دوانڻي (المتولي سن ۸۰۸ھ) سنڌ ۾ اچڻ لاءِ تيار ٿيو، راهِ خرچ به ڏانهن موڪليو ويو، ليڪن انوس جو خرچ پهچڻ کان اڳ، مولانا لاڏاڻو ڪري ويو: ”...تا رسيدن خرچ راه و رسولان، مولانا سفر ته را سفر آخرت تبديل نموده بملڪ بقا ولته بود.“ (۳)

هن جا ٻه جيئڻ شاگرد، مير شمس ۽ مير معين ٺٽي ۾ آيا، جن هتي رهي ديني ۽ دنيوي علم جي اشاعت ۾ پڪڙون پتل ٻهرو ورتو.

(۱) - مصنوبي - ص ۵۷. (۲) - رحيمي ج ۲ - ص ۲۷۳. (۳) - رحيمي ج ۲ - ص ۲۷۳.

اهڙيءَ ريت سنڌ جي انهيءَ اٽڪ نهاد سلطان جي سمي ۾ ڪيترن بيروني عالمن هي
پهاڳزين ٿي، شاهي سرپرستيءَ هيٺ سنڌ کي علمي فائدو رسايو.

جام نظام الدين جو اهو سلوڪ، چڙو پنهنجي هر مذهب رعبت سان نه هو، بلڪ سنڌ جي
غير مسلم رعايا به انتهائي امن ۽ آرام ۾ هئي. تاريخ ۾ ڪيترن هندو اميرن جا نالا اسان کي
ملن ٿا، جيڪي سندس دؤر ۾ حڪومت جي نهايت اهم عهدن تي فائز هئا. عام هندن به
مسلمان رعبت وانگر، خوشحاليءَ ۽ فارغ الباليءَ سان پنهنجو وقت خيرخوبيءَ سان گذاريو ٿي.
انهي مذهبي دٻوئي هئي ۽ نه ديني دٻڪا هئا، بلڪ انهيءَ قسم جو تصور به سندس زماني ۾
موجود ڪونه هو.

سلطان پنهنجي چوڌاري، مجلس خواه مصلحت، ملڪي ڪاروبار خواه حڪومت جي
نظام هلائڻ لاءِ، ڇڏا ڇڏا ماڻهو رکيا هئا. وڏو مردم شناس بادشاهه هو، تاريخ ۾ اسان کي
سندس متعلقين مان ڪوبه هڪ ماڻهو، غلط قسم جو ڪونه ٿو ملي.

درباخان ابتدا ۾ هڪ لاوارث چوڪرو هو. بادشاهه منجهس ڪارڪردگيءَ جا جوهر ڏٺا.
پاڻ وٽ اٽلي سندس پرورش ڪيائين، ۽ اعليٰ پيماني تي قربيت ڏيئي، معمولي ملازم جي درجي
تان مٿي چاڙهندي، کيس وزير اعظم جي عهدي تائين وڃي رسايو. سنڌ جي فوجن جي سپه سالاري
به سندس سرحد هئي. ”مبارڪ خان“ ۽ ”خان اعظم“ جا خاصا خطاب ڏيئي، سندس مرتبو بلند
ڪندي، آخر ۾ کيس پنهنجي فرزنديءَ سان سرفراز ڪري، عروج ۽ اقبالمنديءَ جي
آخري منزل تائين پهچايائين. مردم شناس سلطان جي انهيءَ منتخب ڪيل ماڻهوءَ، پنهنجي
ڪارڪردگيءَ سبب بادشاهه جي زندگيءَ ۾ ته لڪهه لائي ۽ جفاڪشي ڪندي سموريءَ
سلطنت جو گهٽ اوچو رکيو، بلڪ سلطان جي وفات کان پوءِ به اهوئي اڪيلو اسير هو، جنهن
سنڌ جي آزاديءَ لاءِ پورا ٻارهن سال مسلسل جدوجهد ڪئي جاري رکيو. پنهنجي جيتري ملڪ
کي ٺٽي ۾ داخل ٿيڻ ڪونه ڏنائين، ۽ درءِ بولان وٽ پهچي، کين شرمناڪ شڪستون ڏيئي
پٺتي ڌڪيائين. آخر ۾ ٺٽي جي چائنٺ وٽ لڙندي وڙهندي، تهر ۽ تلوارون هڻدي ۽ کائيندي،
جڏهن پنهنجو سر صدقو ڪيائين، ان کان پوءِ ئي ”خراپيءَ سنڌ“ جو باب کلي پيو، جنهن هڪ
ٺٽي جو ڇا؟ بلڪ غيرون جي غلاميءَ لاءِ پوريءَ سنڌ جو رستو هموار ۽ صاف ڪري ڇڏيو.

انهيءَ قسم جي مردم شناسيءَ جا ڪيئي مثال سلطان نظام الدين جي تاريخ ۾ اسان کي
ملن ٿا. مثلاً سندس پهريون وزير دلشاد خان به شجاعت ۽ انسانيت ۾ پنهنجو مٿ ڀاڻ هو.
بکر جي صوبي ۾ هُن جيڪي اصلاحون آنديون، سي تاريخ ۾ سندس ڪارڪردگيءَ جو روشن
مثال آهن. اهڙيءَ طرح ڪيئي اسير ۽ شاهين، سلطان جي بزم جا روشن چراغ هئا. اهوئي
سبب هو جو، سندس سلطنت مستحڪم، ملڪي نظام محڪم، ۽ سموري سنڌ، جيسين جيئرو هو،
تيسين رهاڻ ڪيان ۽ باغ و بهار رهي.

سلطان نظام الدين جو دؤر (۸۶۶-۹۱۴ھ) ٻئي هڪ لحاظ سان به تاريخ ۾ يگانو هو. جنهن وقت سلطان جي سنڌ تي حڪومت هئي، ان وقت پاڙيسري ملڪن ۾ به حسن اتفاق سان سڀني بادشاهه جهڙس ئي حليل القدر ۽ لاميارا هئا. تاريخ غير معمولي بادشاهن جي اهڙي پڪڙائي ڏاڍو مشڪل سان پيدا ڪندي آهي.

گجرات، پاڙو پاڙي سان هئي سنڌ ۽ گجرات وارن جي مٿي مائٽي به هئي، علاوه ازين، نقاني تعلقات به ڏاڍا ڳوڙها هئا. اتي سلطان محمود بيگڙي جهڙو ناميارو بادشاهه (۸۱۳-۹۱۷ھ) حڪومت ڪري رهيو هو. بهلول لوڏي، دهليءَ (۸۵۵-۸۹۴ھ) جو بادشاهه هو. مانڊو ۾ غياث الدين بن محمود خلجي (۸۷۳-۹۰۶ھ) حڪمران هو. سلطان محمود بهمني دکن جو (۸۸۷-۹۰۴ھ) بادشاهه هو. اهڙيءَ طرح هڪ طرف هندستان ۾ اهي عظيم الشان بادشاهه سرور آرائي سلطنت هئا، ۽ ٻئي طرف سنڌ جي ٻئي همسايي ملڪ خراسان تي، شاه حسين بايقرا (۸۶۳-۹۱۲ھ) جي حڪومت هئي، جنهن جي علم پروري ۽ ادب لوازي، تمدن ۽ تهذيب جي هاڪ تاريخ ۾ مٿي آهي، ۽ جنهن جي دؤر جهڙو راحت ۽ سڪون، امن ۽ امان، ۽ جنهن جي زماني جهڙي مراعت ۽ درغ البالي، خراسان جي خطي کي وري ڪڏهن نصيب ڪانڌ ٿي.

مولانا جامي، انهيءَ دؤر جو شاعر ۽ انهيءَ بادشاهه جو دوست هو. بهزاد مصور، انهيءَ سندن جي دربار جي زيب ۽ زينت هو. مير علي شير نوائيءَ جهڙو اديب ۽ ادب پرور مدثر، جنهن جو مثال تاريخ مشڪل سان پيدا ڪندي، سو سندس وزير يا تدبير هو.

ڄام نظام الدين جو مقبرو، جنهن جي واکاڻ ”مڪلي نامہ“ جي مصنف ڪئي آهي، تعمير ٿيڪاريءَ جو نهايت ئي لادر نمونو آهي. تعمير ۾ مختلف طرزن کي هڪٻئي سان ملائي، اهڙيءَ طرح ٻيڙي ۾ هڪڙو ٻيو آهي، جو تعمير جي تاريخ ۾ اهو مقبرو هڪ يگانو نمونو ۽ هڪ غير معمولي مثال ٿي پيو آهي. بناوٽ ۾ گجراتي، هندو، اسلامي ۽ خالص سنڌي طرزن کي ڪڍي، انهن جي دلڪش امتزاج مان هڪ عجيب و غريب شاهڪار تخليق ڪيو ويو آهي. جيڪو ڏسندڙن جي نظر کي پهرين ئي نگاهه سان پاڻ ۾ جذب ڪري وٺي ٿو.

سامهين ديوار ۾ پڪن جي قطار، سورج مڪي ۽ ڪنول گل جي مهاڙيءَ ۾ سٺا، جهڙوڪ جا وڏا وڙا ۽ انهن جا پاوا، اکر واري ٻاهر نڪتل حصي جي سموري منجهت ۽ ڀاڄيون، خواه داخلي دروازي جي چوڪور ساحت—مٿي بيان ڪيل مختلف اثرات کي نمايان طرح ظاهر ڪري رهي آهي. (*)

گجراتي خواه هندي فن عمارتسازيءَ جو اهو اثر، ڄام نظام الدين جي مقبري تي ٻا سمن جي ٻن چوڪنڊن ۽ مقبرن، انهن جي ڪنڊن ۽ ٻيٻاڙن تي، جن سببن ڪري ٻو ٿو ڏسجي، انهن مان اهم ترين سبب آهي— گجرات ۽ سنڌ جي پاڻ ۾ همسايگي ۽ انهيءَ ڪري عام ڄام

(*) ڏسو: BURGESS, The Muhammadan Architecture of Gujarat 3 Vol. 1896-1903-1905

آمدورفت. علاوه زين، هو اهم ڪارڻ ٿيو - هن ۽ گهراڻي سلطانن جي هڪٻئي سان مٿي مٿي. جنهن نه فقط سياسي طرح سنڌ ۽ گهراڻن کي هڪٻئي جو قريب ڪري ڇڏيو، بلڪ سماجي ۽ تمدني طرح پڻ ٻنهي ماڻهن ۽ ماڻهن جا نانا اسوار ۽ مصبوط ڪري، ڪنهن ثقافتي ويجهه وڌائين مٿي ڇڏيا.

سلطان نظام الدين جي روضي جي اترين طرف واري بند ٿيل دروازي جي مٿي سردر تي جيڪو ڪتبو اڪريل آهي، ان مان معلوم ٿئي ٿو ته سلطان نظام الدين جي انتقال بعد، ڄام لهر ر سن ۹۱۵ هـ ۾ اهو مقبرو ٺهرائڻ شروع ڪيو. ظاهر آهي ته تعمير مڪمل نه ٿي سگهي، ڇاڪاڻ ته ستت ئي تخت ۽ تاج تي خانداني وڳوڙ ۽ ڪشمڪش شروع ٿي، جنهن بنا سڀني رفاقي ۽ تعميري ڪم بند ڪري ڇڏيا. اهو سبب ٿيو، جو نه گنبد ٺهيو ۽ نه عمارت جو رڙڻ نقشو مڪمل ۽ راس ٿي سگهيو.

ڪتبي جي عبارت مطابق ته مقبري جو ٺاهيندڙ ڄام لهر ر آهي. ليڪن ظاهر آهي ته هو ان وقت الهڙ نوجوان هو، تنهنڪري اهڙي نفيس تخليق، سندس ذهن جي ايجاد ۽ ذراع جو اختراع ٿي نٿي سگهي. دريا خان جي مقبري واري ديوار جي ساخت کي - جنهن کي هن سن ۸۹۵ هـ ۾ ٺهرايو - ڏسندي اسان جو خيال آهي ته پنهنجي ولي نعمت ۽ پنهنجي منهن جوئي بيء جي مقبري ٺهرائڻ ۽ ان جي رٿا ۾ ضرور دريا خان دولهه جو فڪر سا ڪارفرما رهيو آهي. مقبري جي چؤديواري اندر چار قبرون آهن، جن تي ڪوبه ڪتبو يا نشان ڪونه آهي. جنهن مان معلوم ڪري سگهجي ته الهيءَ خوشنام ۽ نيڪ نهاد سلطان جي ابدي آرامگاهه ڪهڙي آهي.

سمن سلطانن جي خانداني شجري خواهر سلطانن جي ترتيب ۽ لومالروائيءَ جي مان ۾ سخت اختلاف آهي. هرڪنهن مؤرخ جو بيان جدا جدا آهي. اسان هڪ سلسليوار شعرو ۽ ن تي وضاحتي حاشيا (۱) زير اشاعت ڪتاب ۾ ڏئي رهيا آهيون، جنهن مان پڙهندڙ، الهيءَ خاندان جي سلطانن جو هڪ خاڪو به آساني سان ذهن نشن ڪري سگهندا.

(۱) دريا خان جو اصلي نالو - قبوليو - هو ۽ پهرين ڄام نظام الدين جي ديون لکڪير (لکڪير - لکڪير) جو شلام هو. جتان ڄام نظام الدين کيس پاڻ وٽ آندو.

دريا خان سنڌ کي هر لحاظ سان مضبوط ۽ محڪم ڪيو. لوهي، چوڻي، خواهر سماجي يا اقتصادي صورتحال کي هن اهڙي ڪهڙي تي وهچايو، جو پورن جو منهن لول آهي ته «اهڙو زمانو سنڌ نه پهرين ڏٺو ۽ نه پوءِ».

انهن تعميري ۽ رفاقي صلاحيتن سان گڏ، سچوس آزاديءَ ۽ وطن پرستيءَ جو جيڪو انگ ۾ هو، اهو سنڌ جي تاريخ ۾ کيس هيش. هيش. زنده واپده وندو. سرن حاشاڪا لاهي، وطن کي ڌارين جي قبضي کان آزاد رکڻ لاه هن جيڪو جدوجهد ڪيو، اهو حقيقتاً وطنيت جي تاريخ ۾ مثالي آهي.

(ڏسو حاشيه صفحو ۳۵)

انهيءَ شجري مان اهو پڻ پتو پئجي ويندو ته سنڌي سلطان، گجراتي حاڪم ۽ خاندانش جا فاروقي فرمائرو ڪهڙي ريت مٽيءَ مائٽيءَ ۽ سڱابنديءَ ۾ هڪٻئي سان ڳنڍيل ۽ پوئل هئا.

سندس سمورو خاندان انهيءَ رنگ ۾ رتل هو. سندس سڀئي پٽ، وطن دوست، آزادي خواه، حري جوان ۽ بهادر هئا. علاء الدين منجهان عالم نڪتو، محمود خان ۽ ملڪ خان سپاهي مرد هئا. ٽلئيءَ ۽ ڪهان ۾ — جتي سندن علائقو هو — ارغونن سان خوب وڙهيا ۽ ڪيئي جوان ڪهاڻون سارنگ خان سندس چوڻون پٽ به انهيءَ ڏس ۾ پنهنجو مٿ ڀاڻ هو. انهن سڀني هٿان — دريا خان جي شهادت بعد ۽ ٺٽي تي قبضي ٿي ويڃڻ کان پوءِ به ڪيتري عرصي تائين — ارغونن کي ڏکيا ڏينهن ڏمڻا پيا.

دريا خان جو قبرستان، ڄام نظام الدين جي مقبري جي ويجهو، اولهه پاسي کان آهي. پٿر جي محڪم چؤ ديواري، اوڀر ۽ ڏکڻ کان ٻه دروازا جن تي مڪتا اڪريل. اولهائين ديوار ۾ معراب ۽ ان جي سڳب سندس قبر، جنهن تي خوبصورت خط ۽ آيتون اڪريل آهن. سڀانديءَ کان ٺاهي جو ڪتبو هن ريت آهي:

يا الله

هَذَا مَقْدِ الْمَعْمُورِ

لِلْخَانِ الْأَعْلَمِ

شَهِيدِ مِلَارِ ڪَـ

ابنِ سُلْطَانِ نَظَامِ الدِّينِ

اوپارين دروازي جي مٿئين سردر تي جيڪو ڪتبو آهي، ان مان معلوم ٿئي ٿو ته: سال ۸۹۵ھ ۾ دريا خان، قبرستان جي اها چؤ ديواري ٺهرائي. ڏاکڻين دروازي جي سردر واري ڪتبي مان ظاهر ٿو ٿئي ته کيس احمد نالي پڻ هڪ پٽ هو، جنهن اهو ڪتبو، قطب الدين بن محمود کان اڪرايو. ڪتبي تي سندس ٺٽو هن ريت اڪريل آهي:

احمد بن دريا خان

غفر الله له

چؤ ديواريءَ اندر، دريا خان جي مزار کان سواءِ، ستاويهه ٻيون قبرون آهن، جنهن مان ڪنهن تي به نالو نشان اڪريل ناهي.

انهيءَ مان دريا خان جي شڪست ۽ شهادت جو سال برآمد ٿئي ٿو. علاوہ ازين، سنڌ جي خلافيءَ جي بحران به پڻ انهيءَ — خرابيءَ — سنڌ — مان شروع ٿئي ٿي. اهو مهينو به محرم جو هو. پوڻا ٽو — ٽي ورهه اڳ — ٿيل ڪربلا واريءَ تاريخ کان هڪ ڏينهن وڃان وڃي، سنڌ جي هن ڪرب و بلا جو واقعو واقع ٿيو. يادمان محرم الحرام جو دريا خان دٻو هو، سنڌ مٿان سر سڌو ڏئي سترهو ٿيو، ۽ سنڌ انهن جي برحر قبضي ۾ اچي ويئي، جيڪي ڌارين ٿي ڌاريا هئا.

اسلامي تصوف جي سنڌ ۾ ابتدا

اسلامي تصوف جي نشوونما تي، ايترو ته گهڻو لکيو ويو آهي، جو انهن سڀني تصنيفن کي پڪڙڻ لاءِ هڪ وڏي دفتر جي ضرورت آهي. سنڌ جي بزرگن ۾ هن ڏس ۾ ڪافي بهرو ورتو آهي. هن مختصر مضمون ۾ ايتري گنجائش نه آهي، جو تصوف جي هر دور تي، سِر حاصل بحث ٿي سگهي، مگر هيءُ ئي ٿي سگهي ٿو ته هن تحريرڪ جي متعلق مختصر ڪان ڪم ورتو وڃي.

حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جي پاڪ صحبت ۾ رهندڙن کي 'اصحاب' جو سحرز لقب حاصل هو. هو دين جا ستون هئا، جن حق جي پيغام کي گهر گهر پهچائڻ لاءِ وڏي جنگڻي ڪئي. بعد ۾ جن بزرگن هن هدايت جي ستارن جي صحبت اختيار ڪئي، انهن کي 'تابعين' جي لقب جو شرف مليو، ۽ رشد ۽ هدايت هن گروهه ڏانهن منتقل ٿي ويو. سندن صحبت ۾ رهڻ وارن کي 'تابع تابعين' سڏيو ويو، ۽ هو به ساڳي مسند جا وارث رهيا. تبع تابعين کان پوءِ سندن صحبتين جي مٿان 'زاهد' نالو پئجي ويو. جيئن ته هو 'صوف' يعني اُن جي لباس ۾ ئي رهيا، ان ڪري ڪي 'صوفي' سڏيو ويو. صوفيءَ جي متعلق جي بعد ۾ جدا جدا متضاد رايا پيش ٿيندا رهيا، انهن تصوف جي متعلق عجيب بدگمانيون پيدا ڪري وڌيون آهن. هن شڪ ۽ شهبه سان گڏبل تحقيق، مغرب جي مستشرقين کي غلط قياس آرائين لاءِ ميدان هوار ڪري ڏنو آهي. مارگولٿ ۽ گولڊزهر ته ايتريقدر اصرار ڪيو آهي، ته تصوف هندستان ۽ يونان جي خيالن جو هڪ مرڪب آهي. لڪسن ۽ برائون، جي گهڻو سنجيده آهن، پر هو به ڪڏهن ڪڏهن اسلامي تصوف جي اصليت کي، گوتم ۽ ليونلاطولي (پلٽونيوس) سان پيدا ٿيل ٿا خيال ڪن. مگر هيءَ سندن تحقيق ڪڏهن به صحيح ٿي نٿي سگهي. علامه ابن خلدون پنهنجي غيرقائي تصنيف 'مقدم' ۾ صاف طور تي ڏيکاريو آهي ته صوفي، صرف مان ئي مشتق ٿيل آهي، ۽ ان جو 'سولطاني' يا ڪنهن ٻئي لفظ سان ڪوبه واسطو نه آهي. مرحوم علامه شمس العلاء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽا صاحب، ابن خلدون جي لکيل باب جو ترجمو ڪيو آهي، جو سندس تاليف 'ايات سنڌي' ۾ موجود آهي. ڊاڪٽر زڪرياءُ المبارڪ پنهنجي غيرقائي تصنيف 'تصوف اسلامي' ۾ ساڳيءَ ريت ابن خلدون جي تقليد ڪئي آهي. هي بعد ۾ ٿيو آهي ته ڪي

مجمعي خيال اچي تصوف ۾ داخل ٿيا. ڇو ته جيئن جيئن فلسفي ۽ حڪمت جي طرف مسلمانن جو ذوق وڌندو رهيو، تيئن تيئن وڻن الاهيات جي متعلق عجب موشگافيون پيدا ٿينديون رهيون. 'علم الكلام' ۽ منطق جي زور، تصوف کي نين رهن گهڙڻ ۾ مدد ڏني. علامه اقبال پنهنجي تصنيف 'فلسفہ عجم' ۾ سچ لکيو آهي ته "تصوف جي ابتدا ان اڪابر است کان ٿي، جن جو عمل علم کان جدا نه هو، ۽ سندن علم قرآن ۽ حديث هو." حضور جن جو ارشاد عالي آهي. "علم ۽ آهن. هڪ علم علي اللسان، هي ٻيو علم جيبي آدم جي اولاد تي حجت آهي ۽ ٻيو علم في القلب آهي. هيءُ علم لفظو ڏيندڙ آهي." (ترمذي)

هن حديث جي روشنيءَ ۾ حضرت عمر رضي الله عنه جو قول آهي ته: "مون کي آست اسلامي ۾ گهڻو خوف متناقض علم واري کان آهي، متناقض علم وارو اهو آهي، جو زبان جو چائندڙ هجي، پر دل ۽ عمل جي لحاظ کان جاهل."

اهڙيءَ حالت ۾ تصوف جي سنگ بنياد کي، خير اسلامي حقائق جو منت ٻڌڻ سمجهڻ ڪيترو نه دور از قياس آهي! ابو هاشم ڪوٽيءَ، جنهن کي 'نفعات الانس' ۾ سڀ کان اول 'صوفي' جو لقب مليو، هڪ ٻيري قاضي شريڪ کي پڇيائين ته "اعوذ بالله من العلم لا ينفع." اهڙي علم کان جو فائدو نه ڏئي، خدا کان پناهه ٿو گهران. هيءُ هڪڙو مثال انهن بزرگن جي مذهبي متابعت لاءِ ڪافي آهي.

مستشرقين وٽ هيءَ ڳالهه به ڪٽڪندي رهي آهي ته اهي زاهد يا صوفي، دنيا کان علحده ٿي وڃي راهبان زندگيءَ جا مريد بڻيا، جا ڳالهه اسلام جي عملي زندگيءَ سان ڪوبه تعلق نه رکندڙ هئي. حقيقت ۾، صوفي بزرگن جو دنيا کان دور رهڻ، ڪنهن به ريت رهبانيت نه هئي. رومي صاف چئي ڏنو آهي:

چيست دنيا از خدا غافل بودن، لیس قماش و نقره و نرزد زن.

مگر هي ضرور آهي ته فضا ۽ ماحول جو اثر هنن بزرگن تي به ضرور پيو آهي اسلامي تاريخ جي هر طالب کي خبر آهي ته خلافت راشدہ جي متبرڪ دؤر جي آخر ۾ عجب حادثا ظهور ۾ آيا. ان کان پوءِ جو ڪجهه به ٿيو اهو به انهن حادثن جي هڪ سلسل ڪڙي آهي، جا نهايت المناڪ آهي. اهڙي دؤر ۾ سڪون ۽ اطمینان قلب جا طالب، ظاهري جاه و جلال جي زندگيءَ کان مایوس ٿي ويا. وڻن هن کان سواءِ ٻي واٽ ٿي ڪانه هئي، ته هن ظاهري رنگ و پوک کان - جنهن ۾ امارت ۽ شخصي غرور کان سواءِ ٻيو ڪجهه رهيو ئي نه هو - علحده ٿي، صحيح اسلامي روايات جي نقش کي برقرار رکي سگهن. اهو تڏهن ٿي سگهيو ٿي، جڏهن قلب جي پاڪائي ۽ تظهير هجي، ۽ ٻاهريون موٽاڪيون قلب ۾ جاءِ حاصل ڪري نه سگهن. ان لاءِ گوشائتو ٿي، خدا جي ياد ڪرڻ، ڪڏهن به راهبان زندگي جو مثال ٿي نٿو سگهي.

تذڪره الاولياء (عطار)، كشف المحجوب، (دانا گنج بخش)، سير الاولياء، نفحات الانس (جامي) ۽ متقدمين جون ٻيون تصنيفون هن حقيقت جون شاهد آهن، ته صوفي حضرات جو شغل گهڻو ڪري تزڪيه نفس، قلب جي صفائي ۽ عبادت الاهي مقصود هو. اهڙيءَ حالت ۾ مشائخ جي متعلق غلط راه قائم ڪرڻ ڪوبه اجتهاد نه آهي، پر گمراهي آهي.

بي حديءَ هجريءَ ۾ اسان کي حسن بصري، سفيان ثوري، ابو هاشم ڪوفي، جنيد بعلبائي ۽ بايزيد بسطاميءَ جهڙا بزرگ نظر اچن ٿا، جي ظاهري ۽ باطني علوم جا امام هئا. جيڪڏهن اسان کي صوفيءَ جي لباس ۾ ڪو گمراهه نظر اچي ٿو، ته اهو روميءَ جي هن ٺڪتي موجب ٿي سگهي ٿو:

اے ہمارا آدم کے اہلہي ڪند.

ان ڪري اسين انهن صوفين جي عظمت جو انڪار ڪري ويهون، جي صحيح معنيٰ ۾ صاحب طريقت ۽ شاهراه حقيقت جا روشن چراغ هئا، انهن جي انڪار سان سندن بلندي تي ته ڪوبه اثر نه پوندو، مگر اسين:

هر هلاک است پيشين که بود، زانکه بر جندل گمان بردند عود.

موجب گستاخيءَ جا مرتڪب ٿينداسون.

دل ۽ دماغ جي پاڪيزگي، تصوف کي هر دور ۾ نمايان رکندي آئي. ايتريقدر جو هر طالب علم، ظاهري علم کان فارغ ٿي، باطن جي صفائيءَ ڏي ٻئي رجوع ڪيو آهي، مگر اڄ ’آن قبح شکست و آن مافي نمائند‘، ڳالهين ٿي ڪيون وڃن ٿيون، پر عمل مفقود آهي.

سنڌ اسلامي حڪومت جي ماضي هيٺ، پهرين صدي هجريءَ ۾ اچي چڪي هئي. اهي سڀئي تحريڪون سنڌ ۾ اينديون رهيون، جي عرب ۽ عجم ۾ آئنديون رهيون. نصوت جي تحريڪ به اهڙيءَ ريت سنڌ ۾ پهچي ويئي هوندي. ابو علي سنڌي اهو پهريون سنڌي صوفي آهي، جنهن جو ذڪر اسان کي تذڪرن مان ملي ٿو. نفحات الانس جو صاحب ان جي متعلق لکي ٿو:

”شرح شطحيات، شيخ روزبهان بقلي ۾ ذڪر آهي ته پاڻ (ابو علي سنڌي قدس الله سره) بايزيد جي استادن مان آهي. بايزيد فرمائي ٿو ته ”مون ابو علي کان توحيد ۾ ٽي ٽي جو علم سکيو هو، ۽ ابو علي مون کان الحمد ۽ قل هوالله سکيو هو.“

”نفحات“ جي ساڳئي عبارت، مير علي شير قانع پنهنجي تصنيف تحفة الڪرام جلد ٽئين ۾ ڏني ٿو. افسوس جو هن ايڏي وڏي درجي جي صاحب بابت، اسان جي معلومات نهايت مختصر آهي. اها خبر ٿئي پئجي سگهي ته سندس ولادت سنڌ جي ڪهڙي شهر ۾ ٿي، ۽ سندس مدفن جي

مهران

جاء ڪٿي آهي. مگر سندس زمالو، البت متعین ٿي سگهي ٿو. جناب بايزيد بسطامي سن ۲۶۱ هجري ۾ وفات ڪئي. ٿي سگهي ٿو ته حضرت ابو علي سنڌيءَ جي ۴ وفات ٿورو اڳ يا ۵ ٿي هجي. بنو عباس جي خلافت جو زوال خليفي متوڪل جي زماني کان شروع ٿئي ٿو. هي دؤر سنڌ جي لاءِ نهايت پراڻو هو. هارون بن خالد سن ۲۳۵ هجري ۾ سنڌ جو والي ٿي آيو. هڪ مڪاني عرب رئيس عمر هباري، جو قريش قبيلي جي شاخ بني اسد سان هو ۽ جنهن جي ڏاڏي منذر بن زبير سنڌ ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي، هارون جي خلاف اُٿي پيو ۽ سن ۲۴۰ ۾ هو عمر هباريءَ جي مقابلي ۾ مارجي ويو. سنڌ عمر جي هٿ ۾ آئي، جنهن ڪنهن طريقي سان، سنڌ جي اُمارت جو پروانو خليفي متوڪل کان حاصل ڪري ورتو. اهڙي افراتفريءَ جي زماني ۾ جناب ابو علي سنڌي پنهنجي وطن موٽي آيو هجي، نهايت ڏکيو نظر اچي ٿو. مگر سنڌ سندس ٻاڪيزه نالي تي هميشه فخر ڪندي رهندي، جو سندس نالو شيخ طريقت جناب بايزيد بسطاميءَ جي استادن ۾ لکيو ويو آهي. ڪاش سندس ٻاڪيزه زندگيءَ جو احوال مسر ٿي سگهي ها!

تصوف جي ابتدائي داعين مان، سيد صدرالدين لڪمڻوي رحمه الله عليه جو اسم گرامي به پيش پيش آهي. تحفة الڪرام يا پيش تذڪرون ۾ هن باڪمال بزرگ جو ذڪر نهايت مختصر طرح ٿو اچي. مگر ملفوظات خواجہ معين الدين چشتي اجميريءَ ۾، سيد صدرالدين جو ذڪر ٿو اچي. خواجہ اجميري جڏهن سنڌ ۾ تشریف فرما ٿيو، تڏهن سندس ملاقات مٿين بزرگ سان لڪيءَ جي بهارن ۾ ٿي، جتي هو عبادت الاهيءَ ۾ مشغول ٿي رهيو. خواجہ صاحب سندس ڪمال جو گرویدہ، پنهنجي ويو ۽ فرمايائون ته ”مون کي نصيحت ڪريو!“ جناب صدرالدين فرمايو ته ”اها ڪهڙي نصيحت ڪريان، جڏهن مون ائين ٿو!“ روايت آهي ته ائين چئي بزرگ پيهوش ٿي ويو. حضرت موصوف، جناب شهباز قلندر کان گهڻو اڳ، سيوهڻ ۽ سندس پسرودائيءَ کي لوض پهچائيندو رهيو. مون کي منهنجي محترم دوست محبوب علي چنا ٻڌايو ته ”سيوهڻ ۾ هڪ مسجد موجود هئي، جا شيخ صدرالدين رحمه الله عليه جي نالي سان منسوب هئي، جا جناب شهباز قلندر کان گهڻو اڳ جي سمجهي ويندي هئي. سندس موجوده گنبذ، لادرشاهه جي اهتمام سان ٺهيو، جنهن جو ذڪر لطف الله سورتيءَ، پنهنجي خود نوشتہ سوانح حيات ۾ ڪيو آهي.“

سنڌ ۾ بالاعده تصوف جي ابتدائي تبليغ سهروردي طريقي کان ٿي، جنهن جو پهريون مبلغ شيخ الشيوخ نوح بکري رحمه الله عليه آهي. هو شيخ شهاب الدين قدس الله سره جي مريدن مان آهي. هو اصل سنڌ جو رهندڙ هو. حضرت شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جي حڪم سان بکر ۾ اچي رهيو، جنهن کي ان وقت ’فرستہ‘ سڏيندا هئا. روايت آهي ته شيخ الشيوخ بهاولدين زڪريا ملتاني، جڏهن حضرت شيخ شهاب الدين سهرورديءَ کان عرقه خلافت حاصل ڪري، ملتان ڏانهن موٽيو ٿي، تڏهن مونڱ وقت، شيخ کيس فرمايو ته:

”منهنجو مريد رشيد فرست (سنڌ) ۾ رهي ٿو. ان سان ملعو. هو ڏينهن وٽ ۽ تيل تـ
 پاڻ سان کڻي آيو، فقط روشنيءَ جي جاڳاڻ جو محتاج هو.“
 مگر افسوس جو شيخ بهاولدين زڪريا ملتاني، ان ڏينهن بکر پهتو، جڏهن حضرت موصوف
 هن جهان کان موڪلائي چڪو هو. رحمة الله عليه.
 هيءَ حقيقت آهي ته جن مهروردي بزرگن جو قبض سنڌ ۾ گهڻو پکڙيو، انهن مان
 حضرت بهاولدين زڪريا ملتانيءَ جو سڳورو نالو گهڻو شرف ٿو رکي. هن سنڌ جو گهڻو سِر
 ۽ سِر ڪيو. حديث الاولياءَ جي روايت موجب، حضرت شيخ ديبل به ويو هو، جتي هن شيخ
 ٻئي ڏيوليءَ کي پنهنجن ارادن سندن ۾ داخل ڪيو. ’حديث الاولياءَ‘ جو مصنف اها روايت هيئن
 ٿو پيش ڪري:

شيخ هت سرور سلطان دين،	ناسر ميدان عرفان و يقين.
واصل حق صاحب صدق و صفاءِ	پيشوائے اولياءِ اذڪيام.
مخزن گنجينه اسرار حق،	مظهر مجموعہ انوار حق.
درين سار جبل ماوي گرفت،	لعل وش در سنگ خارا جا گرفت.
از خلايق دور باحق در حضور،	مغني از چتر چون در ديدہ نور.
کس لبيدہ مطلع بر حال شان،	کوھري بودہ نہان در جوف کان.
شيخ ہت از سر صدق و يقين،	شد سرحد شيخ زڪريا آمين.
بعد زان آن گوھر بہر شہود،	از نقاب اخفا چہرہ مڪشود.
ساخت عالم روشن از انوار خویش،	ڪرد ظاهر در جهان آثار خویش.

اير ٻئي کان سواءِ، ملاخليف سنڌي، جو محمد طور جو رهندڙ هو، شيخ بهاولدين
 زڪريا ملتاني جي مريدن ۾ داخل آهي. تاريخ طاهري ۾ ان جو ذڪر هيئن ٿو اچي.
 ”حضرت شيخ المشايخ شوٽ العالم مخدوم بهاولدين زڪريا جا خليفن هن شهر ۾
 رهندڙ آهن، ملاخليف سنڌي، جو هندستان ۾ گهڻو مشهور آهي.“

سيد جلال الدين مهر شيخ بخاري رحمة الله عليه جو شيخ بهاولدين زڪريا ملتانيءَ جي
 خليفن ۾ بلند رتبو رکي ٿو، بکر ۾ گهڻو وقت مقیم رهيو ۽ سيد بدرالدين بکريءَ جي نياڻيءَ
 سان سندس نڪاح ٿيو ۽ سندس فرزند سيد احمد كبير الهيءَ مصمصتاب بيبيءَ مان تولد ٿيو (۱).
 سيد احمد كبير اهل الله سان آهي، ۽ بکر کي سندس نانائي شهر هئڻ جو فخر حاصل آهي.
 سيد احمد كبير جو فرزند مخدوم جلال جهانيان بخاري آهي، جنهن جا تعلقات سنڌ سان خصوصيت
 سان هئا. جيئن ته سندن وطن اڄ جو شهر هو، جو ان وقت سنڌ جو هڪ حصو هو ۽ شس
 سومرن جو تسلط هو. سندس مريدن مان شيخ محمود قطب شڪرڪنج وڏي مرتبي جو بزرگ

(۱) هڪ روايت موجب، حضرت مهر شيخ بخاري سيد بدرالدين بکريءَ جي پڻ نياڻين سان نڪاح ڪيو.

ٿي گذريو آهي. سندس مزار اروڙ (الور) جي قلعي جي ٻاهران آهي. روهڙي جو مشهور صوفي شاعر قادي بخش 'بيدل' سندس تعريف ۾ هيئن ٿو لکي:

هرڪ آمد بهتاب شد غوث الغلص،	گشت اورايقين حاصل مطلب ڪونين،
شاه محمود شڪر گنج محقق حسني،	نسل خير شڪن و نور شهي بدروحين،
من بهڪس بدر چون تو ڪريم الاخلاق،	ملتجي آمده ام قاسم دني لي الدارين،
جلوة رونے تو دل تيره مرا نور دهد،	خاک ڪوئي تو بود لاشك فرة عينين،
'بيدل' افتاده ز پا المدد اي غوث ڪريم،	دست گير و برسانش از ره ايمان بعين.

سهروردي بزرگن مان سيد محمد مڪي جو نالو استياز رکي ٿو. سندس والد بزرگوار جو اسم گرامي سيد محمد شجاع آهي. سيد موصوف جو اصلي وطن 'شهد' هو. هو پنهنجي وطن مان شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جي ڏس لاءِ بغداد پهتو. شيخ موصوف پنهنجي صبيه سندس نڪاح ۾ ڏني، جنهن مان سيد محمد پيدا ٿيو. جيئن ته سندس تولد مڪي شريف ۾ ٿيو، ان ڪري "مڪيي" جي لقب سان مشهور ٿيو. والد جي وفات کان پوءِ هو سنڌ ۾ آيو ۽ بکر ۾ اچي مقیم ٿيو. روايت آهي ته بکر تي نالو به سندن اشاري سان پيو. سيد محمد مڪي بکر ۾ وفات ڪئي، ۽ سندس تربت ڪليڪٽر سکر جي آفيس ڀرسان آهي. سندس اولاد مان وڏا وڏا جليل القدر بزرگ ٿي گذريا آهن.

چشتي طريقي جي بزرگن جو ٻر تو به سنڌ تي گهڻو پيو. حضرت شيخ فرهاد الدين شڪر گنج سنڌ ۾ گهڻائي پيرا تشریف وٺي آيو. سندس ڪلام تي، جنهن کي اڪثر بزرگن نقل ڪيو آهي، سنڌي ۽ سرائڪيءَ جو گهڻو اثر آهي. منهنجي نظر ۾ سنڌي شاعري جي ابتدائي نقش ۾ هن ڪلام جو مقام انفرادي آهي. مثال طور هن هڪ بيت ڏيان ٿو.

(۱)

”فرهاد“ جي تو عقل لطيف، نه خالي ليک نه ليک،
اهنڙي گريبان ۾ سر نه لواء ڪر ڏيک.

(۲)

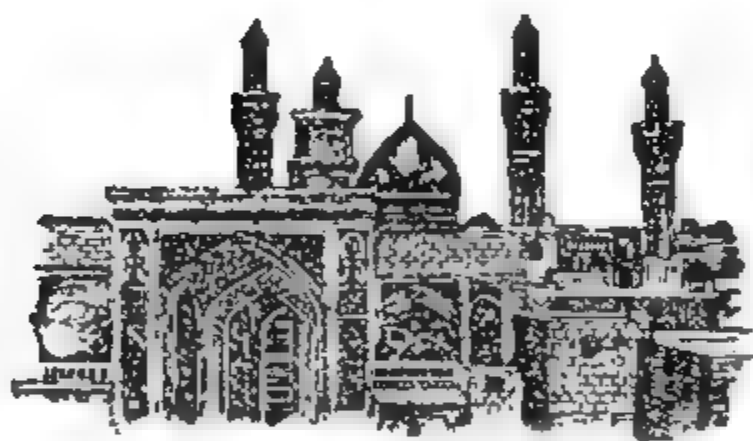
”فرهاد“ خالي ميڙي ڪهڙي، خالي ميڙي ويس،
ڪنهن ڀرسان مٿن قرآن، لوهه اکي درويش.

(۳)

”آءُ“ ”فرهاد“ وضو ماڃ، صبح نماز گذار،
جو مرسائين لا ٿيو، سو سر ڪٿر آثار.

’اخبار الاخبار‘ جي مصنف شيخ عبدالحق محدث دهلويءَ لکيو آهي تہ: ”خواجہ فریدالدین گنج شکر پنهنجي هڪ ارادتمند ’شيخ عارف‘ کي چشتي طريقي جي ترويج لاءِ سوهڻ موڪلي ڏنو هو.“ بهرحال هي ابتدائي اسلامي تصوف جا سنڌ ۾ نقوش آهن، جن کي مون نهايت اختصار سان پيش ڪيو آهي. هن موضوع تي آءٌ ٽي ضخيم جلد سنڌ يونيورسٽيءَ کي پيش ڪري چڪو آهيان، خبر نه آهي ته اهي ڪڏهن طباعت جي روشني ڏسن! تصوف جي هن ابتدائي سلسلي ۾، جناب شهباز قلندر جو اسم گرامسي به اچي ٿو، پر ان لاءِ هڪ علحدي مضمون هي ضرورت آهي.

سنڌي علماء ۽ سندن عربي تصنيفات

هيءَ تاريخي حقيقت آهي ته ۳۰ هجريءَ ۾ عربن، سنڌ کي فتح ڪيو، ۽ حسب معمول سنڌ ۾ عرب، عربي زبان ۽ تهذيب کڻيو آيا. جيئن مصر، آفريڪا ۽ ٻين قريبي ملڪن کي عربي تهذيب سان وڳي، عرب جو جزو بڻائي ڇڏيائون، تيئن سنڌ ۾ به ويهن-پنجويهن سالن جي ٿوري عرصي ۾ ايترو عربي زبان جو چرچو ٿيل لڳو، بقول ابن بطوطه: ”گنوار به، ’عربي‘ ڳالهائيندا رهيا.“ سنڌي ادب، عربي ادب ۾ ايتري لياقت پيدا ڪري سگهيا، جو خالص عرب اديبن ۽ شاعرن سان مقابلو ڪري سگهيا. ايتريقدر جو سندن لالا، عربن جي اول درجي جي شاعرن ۽ اديبن ۾ داخل ڪيا ويا. جهڙوڪ ’ابوالعطا سنڌي‘، جنهن جا ڪيئي شعر، ’ابن اثير‘ پنهنجي تاريخ ۾ نقل ڪيا آهن، ۽ ’ابو تمار طائي‘، ’ديوان حماس‘ ۾ درج ڪيا آهن. ’ابوالعطا سنڌي‘ هڪ پُرگو شاعر هو. سندس ديوان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جمع ڪيو آهي ۽ سنڌي ادبي بورڊ ان کي شايع ڪيو آهي. ’ابن حوقل‘، ۳۶۷ هجريءَ ۾ پنهنجو سفرنامو مرتب ڪيو، جنهن ۾ سنڌي ۽ ان سان متصل ملڪن جو خاص بيان ڪيو اٿس. لکي ٿو ته: ”منصوره ۽ مٿان وارن جي زبان عربي ۽ سنڌي آهي.“ ’بشاري مقدسي‘، جو ۳۷۵ هجريءَ ۾ سنڌ ۾ آيو هو، تنهن جي پڻ ساڳي تحقيق آهي ۽ ’مروج الذهب‘ ۾ پڻ ان حقيقت جي تائيد ڪيل آهي. محمود غزنويءَ جي سنڌ فتح ڪرڻ تائين، سنڌ ۾ عربي زبان جو اوج هو ۽ ملڪي زبان سان ڪلهوڪهي ۾ هنيو يعني هئي.

سنڌي، عربي ادبن جا ٻه قسم.

سنڌي، عربي ادبن کي ٻن قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هڪڙا اهي، جي پيدائشي سنڌي هئا، پر عرب ۾ وڃي وارو وهائيائون. ٻيا اهي، جي پيدائشي عرب هئا، پر هجرت ڪري سنڌ ۾ آيا ۽ سنڌي سڏجن لڳا. ٻئي قسم مان هي مشهور آهن.

قاضي موسيٰ بن يعقوب ٺٽي.

قاضي موسيٰ عرب کان سنڌ ۾ آيو، ۽ ۶۱۳ هجري تائين سندس خاندان، اروڙ ۾ قضا جي عهدي تي فائز رهندو آيو. ’چچنامو‘ هن بزرگ جي خاندان مان هڪ بزرگ جو عربيءَ ۾ شاهڪار آهي، جنهن کي ابن علي ڪوفيءَ، فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي.

سنڌي پهريون نظم.

۲۷۰ هجريءَ ۾ هڪ اڻي هراتي عالم جو ذڪر اچي ٿو، جنهن کي منصفه ره جي امير ’او‘،
جي راجا جي طلب تي انتخاب ڪيو، جنهن پهرين اسلام جا عقائد سنڌيءَ ۾ نظم ڪري
موڪليا. جنهن جو اهو اثر ٿيو جو راجا کيس روپرو گهرايو. سنڌي عالم کيس فن جو تفسير
۽ مطلب سمجهايو ۽ قرآن جو ترجمو به لکيائين، جو پوريءَ سنڌ ۾ تاريخي مظهر سان پهريون
ترجمو هو، ۽ غالباً سنڌي ادبيات ۾ اهو پهريون شعر آهي، جو تاريخن ۾ اچي ٿو. هيءُ شعر
۽ تفسير ۲۷۰ هجريءَ جي پيدائش آهي.

هارون بن عبدالله ملتاني.

سندن ۾ هڪ ٻيو شاعر هارون بن عبدالله ملتاني هو. سندس ڪلام موجود آهي. پنهنجي
بهادريءَ جي بيان ۾ نصيد وڃي اٿس، جنهن جو مطلع آهي:
مشيت الله را دعا متحمل
وقد وصلوا خراطير بهار.

۲۷۵ هجريءَ ۾ قاضي ابومحمد منصوري جو خالدان منصوره ۾ ملي ٿو. هو پڻ ’صدي
مذهب‘ جو وڏو عالم هو. ڪيترا ڪتاب تصنيف ڪيائين، مگر افسوس جو تاريخن مان سندس
زبان احوال نٿو ملي.

خالص سنڌي علماء.

ابومعشر سنڌي: مٿي لکيل موجب، هاڻي انهن عالمن جو ذڪر ايندو، جي سنڌي هن
پر عرب ۾ وڃي شهره آفاق ٿيا. ’ابومعشر سنڌي‘، سنڌ مان جنگي قياديءَ جي حيثيت ۾ حجاز
مقدس ۾ آندو ويو. ڪيترن خالدانن ۾ غلام رهيو، مگر هر هنڌ علمي چشمن مان سيرب ٿيو
رهيو. آخر، علم حديث، فرائضي ۽ سني ۽ فقه ۾ صاحب ڪمال ٿيو. حديث ۽ فقه جا وڏا وڏا
امام سندس شاگرد بڻيا، جيئن ته امام ’سفيان ثوري‘، ’محمد بن عيسر واندي‘، ’وڪيع‘،
’محمد بن ابي معشر‘ ۽ ’ابو نعير‘ وغيره. خود ’صحيح مشر‘ ۾ سندس روايتون موجود آهن.
سنڌي هجڻ ڪري نسب کسي ڪمب چوندو هو. خايفو مهدي عباسي مٿس جو وڏو درس
هو. مدني شريف مان ۱۹۱ هجريءَ ۾ اٽس بغداد آندو ويو، اتي حديث جو درس ڏيندو
هو. ۱۷۰ هجريءَ ۾ وفات ڪيائين.

محمد بن ابي معشر: سندس پٽ به وڏو حديث جو بلندپاڻ پڙوگ ٿيو. ابويعلي
موصليءَ، هن کان روايت ڪئي آهي. ۲۴۴ هـ ۾ وفات ڪيائين. ابو حنيفه حمي، جو امام اعظم
۽ امام اوزاعي به اگرچ عرب ۽ عرب ۾ پيدا ٿيا، مگر آهن دراصل سنڌي الاصل. مولانا
سيد سلمان ندويءَ جي اها تحقيق آهي. ’حافظ ابو محمد بن حبيب بن سلام‘ به غلامن مان هو
۽ سنڌ مان عراق ۾ آيو. اتي علم حديث حاصل ڪري، حديث جو امام بڻيو. حاتم ابوالقاسم

بغويء ۽ عثمان دارميء جهڙا بلند پايي جا محدث به سندس شاگرد آهن. سندس روايتون 'صحيح سند' جي ڪن ڪتابن ۾ آيل آهن.

ابوالعطاء سنڌي: هن جو نالو اولھ يا مرزوق بن يسار هو. هي ٻئي ٻيءَ ۽ ايت، بنو اسد جي غلامن جي سلسلي ۾ عربستان ۾ آيا. اھلح کي ادب ۽ شعر و شاعريءَ سان گهڻو شوق هو، نيٺ ان ۾ ڪمال حاصل ڪيائين. سندس آفا عشره بن سماڪ، هن کي آزاد ڪيو ۽ چار هزار درم حاصل ڪيا. ابوالعطاء کي وڏن وڏن اسيرون ۽ بادشاهن وڏا وڏا انعام ڏنا، تنهنڪري سندس شهرت عام رهندي آئي. عجمي هجڻ جي ڪري سندس تلفظ ۽ اچار ايت درست نه هئا. هو 'هجرت' کي 'هزرت' چونڌو هو. تنهنڪري سلمان بن سامر کان هڪ غلام وٺي، ان جو نالو 'عطاء' رکي پنهنجو پٽيو بنائي، پاڻ کي 'ابوالعطاء' سڏيائين ابوالعطاء جا اشعار اهو 'عطاء' ئي پڙهندو هو.

ابوخلع: ڪتاب 'الفهرست' ۾ هڪ ٻئي شاعر ابوخلع سنڌيءَ جو ذڪر آهي، جو پڻ غلام هو. سندس ٽيهن ورثن جي تصنيف ان وقت تائين موجود هئي. ان ابوخلع سنڌيءَ برصغير هند-پاڪ جي مدح ۾ هڪ قصيدو به لکيو آهي. ان طرح سنڌي غلامن ۾ هڪ منصور هندي به هو، جنهن جي ادبي ڪتاب جو ذڪر، ڪتاب المهرت ۾ موجود آهي.

ڪشاجر سنڌي بن شاهڪ: ٽين صديءَ کان پوءِ هي بزرگ ٿي گذريو آهي. سندس هڪ

سؤ ورثن ۾ هڪ شاعرانه ڪتاب لکيل آهي.

چوٿين هجريءَ: عرب تسلط جو خاتمو.

چوٿين صدي هجريءَ جي آخر ۾ عربن جو تسلط ختم ٿيو ۽ سنڌ غير عربن جي حڪومت ۾ آئي. ان ڪري لازمي طرح سان عربيءَ جو رواج گهٽجڻ شروع ٿيو. تاهه علما ڪرام جو مخصوص طبقو موجود رهيو، جو عربي ۽ ديني علمن جي خدمت ڪندو آيو.

سندن علمي ٻاٻو نهايت بلند هو. چنانچ عرب جا مغاصر عالم سندن علمي تبهر جا معترف رهندا آيا، بلڪ سندن شاگردي به قبول ڪيائون. جهڙوڪ ڏهين صدي هجريءَ جي آخر ۾ مخدوم رحمت الله سنڌي هو، جنهن حجاز ۾ "شيخ الحرمين الشريفين" (مڪي ۽ مديني جي عالمن جو استاد) جو لقب حاصل ڪيو.

ان کان پوءِ مخدوم ابوالحسن بن محمد بن عبدالهادي سنڌي آهي، جنهن 'صحيح سند' جي مشهور ڇهن ٽي حديث جي ڪتابن جا عربيءَ ۾ شرح لکيا. جن کي اڄ تائين، محدث ۽ عالم ساهه سان سانڍي پون ٿا اچن. جن مان بخاريءَ جو شرح ۽ نسائيءَ جو شرح، مصر ۽ هندستان ۾ ڇپيل آهن.

مخدوم ابوالحسن ٺٽوي.

هن لالي سان به بزرگ سنڌ ۾ ٿي گذريا آهن. انهن بزرگن عربيءَ ۾ ڪيئي بلند پايه جا ڪتاب لکيا آهن، جن مان هڪ ڪتاب 'رفع الغريب و الم بالامين عن احكام الامين والدین' نهايت

اعليٰ درجي جو آهي. هڪ نسخو پير صاحب جهنڊي واري جي ڪتبخاني ۾ آهي. پير
حيدرآباد (سنڌ) جي مولوي عبدالرؤف صاحب بختياپوري مرحوم (الهداد چنڊ) وٽ هو.
ٻارهين صدي.

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: ٻارهين صدي هجريءَ ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ
جهڙو 'علامہ زمان' آهي، جنهن تي سنڌ کي ناز آهي. مخدوم صاحب جن جا ڏيڍ سؤ ڪتاب موجود
آهن، جي عربي، فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ لکيل آهن. ۾ سندس ڪتابن جو وڏو تعداد عربيءَ
۾ آهي. سندس ڪتاب، مختلف علوم ۽ فنون تي مشتمل آهن. مثلاً: ادب، تاريخ، فقه،
تصوف، علم ڪلام، تفسير، نقد حديث وغيره.

مخدوم عبداللطيف ٺٽوي.

هي بزرگ، مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو مرزلد آهي ۽ پنهنجي دؤر جي وڏن عالمن ۾ سندس
شمار ڪيو وڃي ٿو. سندس تصنيفات مان "دب الديات، الدراسات" (عربيءَ ۾) مشهور آهي،
جو علامہ معين ٺٽويءَ جي ڪتاب، 'دراسات اللبيب' جي رد ۾ لکيو ويو هو. اهي ٻئي ڪتاب
سنڌي ادبي بورڊ، شايع ڪيا آهن.

علامہ مخدوم ملا معين ٺٽوي.

هي بزرگ، شاھ ولي اللہ محدث دهلويءَ جو شاگرد ۽ وڏو عالم هو. هي علامہ زمان، مخدوم
محمد هاشم ٺٽويءَ جو استاد به هو ۽ مدمقابل به هو. سندس حديث جو ڪتاب، 'دراسات اللبيب'
وڏو بلند مرتبي ڪتاب آهي. سندس ٻين ڪتابن مان "آفة العين في البكاء علي الحسين" مشهور
آهي. ياد رهي ته هي بزرگ شاھ لطيف ڀٽائيءَ جو دوست ۽ صحبتي هو. 'لطيف' وٽس تمام
گهڻو ايندو ويندو هو. ملا معين وصيت ڪئي هئي ته سندس جنازي جي نماز شاھ لطيف ڀٽائي
پڙهندو. واقعي ٿيو به ائين.

حاجي فقير الله علوي (شڪارپوري).

هي بزرگ به ساڳئي وقت جو آهي. سندس تصنيفات مان، 'مكتوبات' ۽ 'قطب الارشاد' ڇپيل آهن.
عابد سنڌي.

هي بزرگ فقه ۽ حديث جو بحر بيڪنار هو، ۽ سلطان الاولياءِ مخدوم محمد زمان رحه لواري
واري جو مريد هو. سندس ساري تصنيفات لواري شريف جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي. سڀني
کان مشهور ڪتاب، فقه حنفيءَ جي ڪتاب "الدرالمختار" جو شرح "طوالح الانوار" قابل ذڪر آهي،
جو چئن وڏن جلدن تي مشتمل آهي. جنهن ۾ فقه حنفيءَ جو هر مسئلو قرآن ۽ حديث مان
ثابت ڪيو اٿس. افسوس جو اڄ ڪي اڃا، فقه حنفيءَ کي قرآن ۽ حديث جي مخالف سمجهي
رهيا آهن. انهن کي هي ڪتاب ضرور ڏسڻ گهرجي. هن شرح جو هڪ نسخو مديني منوره
۾ آهي ۽ پيو نسخو لواريءَ جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي.

ابوالفضل ۽ فيضي.

مولانا حڪيم فتح محمد - پوهائيءَ مرحوم جي تحقيق موجب، 'دربار اڪبري' جا هي ٻه هيرا سنڌي هئا. علامه فيضيءَ جو بنا نقطن جي تفسير "سواطع الالهام" اگر تفسيرِي لحاظ کان گهٽ معيار جو آهي، تاهم عربي ادب جي لحاظ سان هڪ بيمثال شاعڪار آهي، جنهن جو جوڙجيس، اڄ تائين دنيا ۾ پيدا ٿي نه سگهيو آهي. اهو ڪتاب تازو ملڪ جي مشهور عالم ۽ اديب، ستر ممتاز حسن، نيشنل بئنڪ پاڪستان جي لائبريريءَ ۾ رکايو آهي. اهو به معلوم ٿيو آهي ته ان جي ڇپائيءَ جو انتظام به نيشنل بئنڪ پاڪستان جي پاران ٿي رهيو آهي.

ان سلسلي جو ٻيو ڪتاب، جو به نقطن کان سواءِ آهي، سو اخلاقي طرز جو آهي. ان جو هڪ نسخو، ٽنڊي سائينداد جي سرهندي بزرگن مان، حضرت حافظ حڪيم پير محمد هاشم جان سرهندي، مدظلہ العالیٰ وٽ موجود آهي.

ان طرح ابوالفضل جو 'آئين اڪبري' قانون ۽ ان جي نفاذ جي مسئلن تي، بين الاقوامي شهرت رکي ٿو. هي به پنهنجي دؤر جو جامع العلوم شخصيت جو مالڪ هو. هو ساڳئي وقت ٽي عالم، اديب، شاعر، انشا پرداز، وزير ۽ منتظم هو. سندس 'الشائے ابوالفضل' سندس ادبي مطالع جو شاعڪار آهي.

مخدوم عبدالواحد سيوستانی.

سيوهڻ جو هي معتبر عالم، "لعمان ثاني" جي لقب کان مشهور آهي. هي بزرگ پنهنجي دؤر جو وڏو 'فقيه' هو. سندس "بياض واحدي" اسلامي دنيا ۾ مستند ۽ مشهور ڪتاب آهي. سندس پهريون حصو، مولوي محمد قاسم ڳڙهي ياسين واري ڇپايو هو. 'بياض واحدي' جو اصل ڪتاب، گهڻن هندن تي موجود آهي.

مخدوم عبدالرحيم گروھڙوي.

مخدوم صاحب، پڻ هن ميدان جو شهسوار هو. سندس ڪتاب 'فتح الفضل' ۽ 'آيات سنڌي' جو شرح مشهور آهن. جن مان آيات سنڌيءَ جو سنڌي ترجمو همس العلماء علامه ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم ڪيو آهي، جو ڇپيل آهي. هي بزرگ، لواري وارن بزرگن جو مريد هو. پنهنجي دؤر ۾ فقه، حديث، تفسير، تصوف ۽ طريقت ۾ يگانہ روزگار هو. اڄڪلهه هڪ پيشنگوئي جا سندن لالي تي چٽي وڃي ٿي، ما غلط آهي. اها خلافت واري زماني ۾ مولوي احمد علي مجذوب، ڏوري لاري واري جي تاليف آهي، ۽ گهڻو پوءِ جي ڇپيو آهي.

ٻيا بزرگ.

ان سلسلي ۾ ٻيا به ڪيئي سنڌي عالم ۽ بزرگ آهن، جن جا نالا ۽ ڪارناما، تاريخ ۾ محفوظ آهن. جن جا ديني ڪتاب موجود آهن، انهن بزرگن مان، مخدوم محمد عثمان متعلوي،

مخدوم صياءالدين نوي، مخدوم عبدالله، قاضي عبدالرحمان، مفتي محمد مقيم نوي، مخدوم حامد اگهي، مخدوم سائيدلو نصرپوري، مخدوم دين محمد يويڪائي، مخدوم محمد عارف سيوڻي، مخدوم محمد نياڻي، جا نالا ۽ ڪارناما سچ وانگر روشن آهن. انهن بزرگن جي ساري ديني تصنيفات، ديني علوم، فقه، حديث، تفسير ۽ تصوف تي مشتمل آهي. افسوس آهي ته انهن بزرگن جا مخطوطا اڃا تائين منتشر آهن. ايڪڙ-ٻيڪڙ ڪنهن هڪ-اڌ نسخي جو ڏس پئو، ڪٿي نه ڪٿي ملي وڃي ٿو. ڪهڙو نه چڱو ٿئي جو انهن بزرگن جا سڀ مخطوطا هڪ هنڌ جمع ٿي وڃن، ۽ انهن کي جديد رنگ ۾ اڀر ڪرائي، ڇپايو وڃي.

مخدوم ڪهڙا.

مٿين بزرگن کان سواءِ ڪي اهڙا خاندان به سنڌ ۾ موجود آهن، جن ۾ ديني ۽ عربي علوم ۾ فنون، پشت پوشت، ورثي طور هلندا آيا آهن. ان کان سواءِ وقت جي حاڪمن طرفان تعظيم ۽ فتوا جي عهدي تي به رهندا آيا آهن. انهن مان ڪهڙن جي مخدومن جو خاندان مشهور آهي. اهو خاندان ٽين صدي هجريءَ ۾ ديني تبليغ لاءِ سنڌ ۾ آيو. ان زماني کان وٺي ميرن جي زماني تائين قضا، فتوا ۽ تبليغ دين جا فرائض ادا ڪندا آيا آهن.

هن خاندان جي بزرگن ۽ حندن ديني خدمات جو مفصل ذڪر درسي ڪتاب ”تذڪرة مخدوم ڪهڙا“ ۾ موجود آهي، جو مون وٽ به موجود آهي.

هن خاندان جي ڪتبخاني ۾ عجيب غريب ڪتاب هوندا هئا. هن ڪتبخاني ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح جي رسالي جو عربي زبان ۾ شرح به موجود هو. ان طرح مخدوم عبدالغلق جو بيان ”معدن المسائل“ فقه، حديث، تفسير، تصوف، اخلاق وغيره تي ڪافي ۽ شائلي، تحقيقي مجموعو آهي.

ان سلسلي جو ٻيو مشهور ڪتاب ”منتخب الجامع الصغير“ نالي فن حديث ۾ موجود آهي. مخدوم عبدالخالق رح جو فرزند مخدوم محمد عاقل به هڪ جيد عالم ۽ بينظير مؤرخ هو. سندس تصنيفات فارسيءَ ۾ آهي. فقط هڪ ڪتاب ”معدن اسرار المسائل“ سو عربيءَ ۾ آهي، جنهن ۾ فقه ۽ حديث جا مسائل نهايت وضاحت سان بيان ڪيا اٿس.

مخدوم محمد عثمان ڊيري وارو. هيءُ بزرگ، حضرت سعد بن وقاص رضي الله تعالى عنه فاتح ايران جي اولاد مان هو. سنڌ جو مشهور مؤرخ ۽ شاعر، مير معصوم بکري سندس شاگرد هو.

مطلب ته تيرهين صدي هجريءَ تائين سنڌ ۾ وڏا وڏا عالم ۽ فاضل موجود هئا، جن جا ڪارناما اڄ تائين زندهه ۽ نمايان رهندا آهن ٿا.

مولانا غلام صديق شهدادڪوٽي، علامه مولانا غلام صديق رح، جهڙي مشهور اهل الله، عالم ۽ بزرگ کي هرڪو ڄاڻي سگهجي ٿو. سندس هڪ بيان ”جنگ“ نالي ادبي ۽ ديني مسئلن ۾ عجيب محققانه ڇيڙ آهي.

چوڏهين صديءَ جا سنڌي علماء

چوڏهين صديءَ جي شروع ۾ به سنڌ ۾ ڪيئي بڳانه روزگار بزرگ ۽ عالم ٿي گذريا آهن، جن جا ڪتاب ۽ پياڙا اڄ ڪتب خانن جي زينت بنيل آهن. چوڏهين صديءَ جي بزرگن جا غير مطبوع پياڙا ۽ ڪتاب به ايترا ٿيندا، جو هڪ مستقل ڪتب خانو قائم ٿي سگهي ٿو. انهن ڪتابن جي اشاعت سان هوندي هن دور ۾ پيدا ٿيل ڪيترن علمي ۽ ديني مولجهارن جو سدباب ٿي وڃي. الله ڪنهن کي توفيق ڏئي ته پوءِ هيءُ خدمت علمي دنيا ۾ اسر ۽ جاودان رهندي. مير علي نواز علوي. هي فاضل و بڳانه بزرگ، علوي خاندان جو مشهور حڪيم ۽ شاعر، عربي زبان جو ماهر ۽ فاضل به چوڏهين صديءَ جي شروع ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. سندس ڪتب خانن ۾ پيش بها علي، ۽ ادبي، ديني ۽ تاريخي ذخيره رهندو آيو آهي. اڄ اهو ڪتب خانو ڪمپريسيءَ جي حالت ۾ آهي. سندس مشهور ڪتابن ۾ ’ڪليات علوي‘ آهي. ان کان سواءِ ”الصارف المسلول، علم منكر علم نقيب الرسول“ هڪ علمي يادگار آهي. ”ڪليات علوي“ سندس زندگيءَ ۾ ڇپيو هو.

ٽنڊي سائينداد جا بزرگ، سرهندي بزرگن جي تصنيفات و تاليفات جو ڀاڱو به بلند آهي. سڀني بزرگن جي ديني تصنيفات، تفسير، حديث، تصوف ۽ فقه تي مشتمل آهي، ان کان سواءِ اڪثر بزرگ شعر و شاعريءَ سان به شغف رکن ٿا. خواجہ عبدالرحمان جان سرهندي کان وٺي حضرت خواجہ حسن جان سرهندي رح تائين سڀ صاحب تصنيف آهن. حضرت خواجہ حسن جان سرهندي جا ڪتاب، ”طريقۃ النجات“، ”اصول اربع“ (فارسي) ۽ ”تصحيح العقائد“ مشهور ڪتاب آهن، جن جو اردو ترجمو خواجہ هاشم جان سرهندي جي ڪوشش سان شايع ٿيو آهي. انهن بزرگن جو ڪتب خانو به ديني ۽ تاريخي ڪتابن تي مشتمل آهي ان سلسلي ۾ ”مخطوطات“ جو به وڏو ذخيره سندن ڪتب خانن ۾ موجود آهي.

علامہ عبدالغفور همايوني نهايت بي انصافي ٿيندي جيڪڏهن هتي علامہ عبدالغفور همايوني رح جو ذڪر غير نه ڪجي. هيءُ ئي بزرگ آهي، جنهن کي جيڪڏهن ”خاتم المتاخرين“ چئجي ته بجا آهي. هن بزرگ جا به علمي يادگار اسان جي هٿن ۾ آهن. هڪ ”فتاويٰ همايولي“ جا سندن حياتيءَ ۾ مولانا محمد قاسم صاحب ڳڙهي ڀاسيوي، ڇپرائي شايع ڪئي، جا گهڻو ڪري فارسيءَ ۾ آهي. ان طرح سندن ٻيا ڪيترا ديني رسالا ۽ مضمون نهايت فصيح عربيءَ ۾ آهن. سندن ٻيو يادگار آهي، ”الدر المنثور في رد منكري الاستمداد باصحاب القبور“. انهن کان سواءِ سندن ’پياڙا‘ به آهن، جو فقه جي مسئلن تي مشتمل آهي. ٻيو ته پاڻ وڏا شاعر پڻ هئا. معلوم ٿيو آهي ته سندن ”دهوان مفتون“ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪري رهيو آهي، سندن تخلص ”مفتون“ هو.

في الحال انهن بزرگن جي ذڪر غير تي اڪثاف ڪريون ٿا. اميد ته ٻيءَ صحبت ۾ ٻين بزرگن جو ذڪر ڪيو ويندو. انشاء الله تعاليٰ

بلوچ قوم ۽ ان جي تاريخ جو سوال

[نوٽ: هي مضمون بلوچ قوم جي تاريخ متعلق چئڻ تي حقيقتن تي مشتمل آهي. بلوچ ڪٿر آهن؟ ڪٿان آيا؟ سندن نسب ڪهڙو آهي ۽ ڪڏهن آيا؟ ڪٿي ڪٿي رهيا؟ سڃهڻ ڪهڙا ٻارڙا ۽ قبيلو اچي وڃن ٿا؟ سندن زوال جا ڪهڙا اسباب آهن؟ تاريخ ۽ تهذيب، ادب ۽ شعري ۾ سندن ڪهڙا شاهڪار موجود آهن؟ اهي ۽ اهڙا ٻيا ڪيئي سوال پيدا ٿين ٿا، جن جو جواب محققن ۽ عالمن کي، محققان انداز ۾ صحيح سڃاڻڻ سان ڏيڻو آهي.

ان سلسلي ۾ مغربي محققن ۽ ملڪي مؤرخن جي وچ ۾ اختلاف آهي ڪي بلوچن کي سامي النسل سڏين ٿا ۽ ڪي ترڪي. ايراني نسل مان. ڪي ته تورگو آريه نسل مان بهان ڪري چڪا آهن. مشهور انگريز محقق برنيئر، بلوچ، افغان ۽ ازبڪ ٽنهي ڀائرن کي بني اسرائيل مان شمار ڪري ٿو. ان سان افغان محقق مفتي الغيال ٿي چون ٿا ته بيشڪ افغان، بلوچ ۽ ازبڪ سڀت ابن جرير جو اولاد آهن، ۽ اهو قبيلي نسل، جو خود مصر جي لرهونن جي خاندان مان هئا ان سلسلي ۾ بني محقق ڏيسن، وري افغان، بلوچ ۽ اراوئي قومن کي ترڪي-ايراني نسل مان ثابت ڪيو آهي.

بلوچ روايتن ۾ ڪي چون ٿا ته بلوچ حضرت حمزه (بني ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي چاچي) جو اولاد آهن، ۽ هڪ ٻريءَ مان پيدا ٿيل آهن، جنهن سان حضرت حمزه شادي ڪئي هئي، ۽ ڪي بلوچ روايتون آهن ته هو اعرابي جي اولاد سان آهن. مؤرخ ابن اسحاق ۽ ابن خلدون، بلوچن جي شجري کي حضرت اسم ابن نوح عليه السلام تائين پهچائين ٿا، ۽ ڪي پاٿڪ ابن نوح جو نالو به آڻين ٿا. بهرحال، هي معلوم اڃا به تحقيق طلب آهي. ان کان سواءِ، ڪي محقق بلوچ ادب کان انڪار ڪن ٿا، ته ڪي -ارام ڪن ٿا ڪي بلوچ قوم جي بهادريءَ ۽ جنگي ڪارنامن کي ساراهين ٿا، ته ڪي انهن جي معاشي بدحالي، پريوشي، انتشار ۽ گوشت نشينيءَ تي حيران آهن. تاريخ ۾ جتي بابر، همايون، تيمور، لادر شاه ۽ احمد شاه سان سندن تعلقات رهيا، اتي ايران جي بادشاهن سان گڏ، خود حضرت علي عليه السلام ۽ حسين عليه السلام سان به سندن رفاقت هئي. ان طرح سنڌ ۾ مڇن ۽ ڪلهوڙن جو دؤر بلوچن جي ذڪر سان ممتاز آهي. نواب جان علي خان لغاري، هن مضمون ۾ موافق ۽ مخالف رايو گڏ ڪري، ان موضوع تي لکڻ لاءِ سنڌ جي محققن کي دعوت ڏئي آهي.

-غ. م. م. گ.

بلوچ قوم، پنهنجي تهذيبي ۽ تمدني خصوصيتن جي لحاظ سان، نهايت شاندار ۽ انفرادي مقام رکي ٿي. مگر افسوس اهو آهي ته هن قوم جي تاريخي حيثيت ۽ تهذيبي خصوصيت متعلق معتقد ۽ مستند مؤرخان ۽ علمي چنڊ پاڻ جي اثاٽ آهي. هن سلسلي ۾ ڪيئي مختلف ۽ متضاد رايو ۽ فيصلا موجود آهن، جن کي پڙهڻ سان ڪوبه علمي نتيجو نٿو ڪڍي سگهجي. ڪن نائنن چيو آهي: ”بلوچ قوم، دنيا جي ٻين پسمانده قومن کان وڌيڪ خوش قسمت آهي، ڇاڪاڻ جو ان قوم جي ڪابه قومي تاريخ آهي ئي ڪانه. نه ان قوم وٽ پنهنجي شڪست جون روايتون محفوظ آهن، نڪو ڪن تاريخي دؤر جي دريڊريءَ جا داستان ياد آهن، جن کي ياد ڪري هوند منجهن غم جو احساس پيدا ٿئي، يا شڪست خوردگيءَ کان ندامت اچي. ان طرح سندن شاندار روايتن جو دفتر به منتشر آهي. اڄ تائين ڪوبه محقق پيدا نه ٿيو آهي، جنهن هن شجاع ۽ دلير، بهادر ۽ غيور قوم جي مستند ۽ معتبر تاريخ لکي هجي. البت تازي دؤر ۾ چند ڪتاب سولائيڪيل آهن، جن ۾ ڪا ليکڪ، انگريز، هندو ۽ مسلمان آهن. اڄ انهن جي تاليفات کي به غنيمت سمجهيو وڃي ٿو، ۽ اهي چند ڪتاب ئي آهن، جن جي روشنيءَ ۾ بلوچ قوم، غم جو محسوس ڪري ٿي.“ — هي آهي تاريخي حيثيت تي تنقيد.

هڪ نقاد چوي ٿو ته: ”بلوچ، ڪير آهن؟ ان قوم جا وڏا ڪير هئا؟ ڪٿان آيا؟ ڇو آيا؟ ۽ ڪڏهن آيا؟ اهي گجرات، ڪاٺياواڙ، سنڌ، پنجاب، بلوچستان، سرحد، هرات، قندار، سيستان ويندي بندر عباس تائين پکڙيل آهن، پر اهو ٻيو ٿو پوي ته ايتري وسيع ايراضيءَ ۾ سندن پکڙجڻ وڃڻ جا اسباب ڪهڙا آهن؟ اهي ڪهڙا تاريخي واقعات آهن، جي بلوچ قوم جي هن منظر ۾ اڃا تائين ڊيپل آهن ۽ جن تي ڪابه تاريخي روشني نه وڌي ويئي آهي.“

ان جي جواب ۾ هڪ نقاد جي راءِ آهي: ”اصل ۾ هي آهن اهي سوال ۽ مطالبو، جن جا مستند ۽ مدلل جواب نه ته ڪنهن پراڻي تاريخ مان ملي سگهيا آهن، نه ڪنهن سفرنامي ۾ موجود آهن، نه ڪنهن جنگنامي ۾ محفوظ آهن، ۽ نه ڪو ڪنهن پراڻي مذهبي ڪتاب ۾ آهن. هڙتي اعتبار جوڳا ۽ علمي ذريعا هن مسئلي ۾ خاموش آهن.“

باوجود ان جي، هت بلوچ قوم جي تاريخي حيثيت متعلق ڪجهه به مؤرخن ۽ نائنن جي علمي ذخيري مان معلوم ٿي سگهيو آهي، اهو پيش ڪريان ٿو. ان سان گڏ، هن دؤر جي مؤرخن، عالمن ۽ محققن کي پڻ دعوت فڪر ٿو ڏيان، ته هو به هن تاريخي مسئلي تي پنهنجي ذاتي مطالعي مان ڪجهه پيش ڪن، جيئن بلوچ قوم جي حقيقي ۽ تاريخي حيثيت متعلق ڪا صحيح لهوني ۽ راءِ قائم ڪري سگهجي. اهو واضح ڪرڻ مناسب ٿو سمجهان، ته هن مضمون جو مواد انگريز مؤرخن سان گڏ، ڪن مشهور يورپي محققن جي چنڊ پاڻ جو مرهون منت آهي. ان کان سواءِ مغربي پاڪستان جي مختلف ضلعن جا گزيٽيئر ۽ پنجاب جي اميرن ۽ سردارن جي تاريخ جا ڪجهه علمي ڪتاب پڻ اڳيان آهن. ڪتابن جي سلسلي ۾، ’ڪلاسيڪ آف ٽراڊر‘،

مصنف روز صاحب، امير بل گزيتور، 'تاريخ بلوچستان' مصنف راه صاحب هيتورام، ۽ 'تاريخ بلوچستان' مصنف سردار غلام رسول خان نرائي، 'بلوچستان جي مختصر تاريخ' مولائي شيدائي، وغيره ڪتابن تان پڻ ڪافي مدد ورتي ويئي آهي. ٻيو ته بلوچن جو مختصر احوال ڪجهه فردوسي، جي شاهنامي ۾ پڻ آيل آهي، جو هن سلسلي ۾ جهوني ۾ جهونو رزم ۽ ساعرا شاهڪار ته چئي سگهجي ٿو، پر ان کي تاريخي ۽ تحقيقي ماخذ بنائي نٿو سگهجي. ان کان پوءِ اڄ تائين جو ڪجهه به تاريخي ذخيره پيدا ٿيو آهي، ارمان آهي جو اهو بلوچن جي ذڪر کان گهڻو ٿو خالي ٿو نظر اچي.

مٿيان چند ڪتاب به پنجاهه صحت سالن جا لکيل آهن، ڪي پراڻا ڪين آهن. تاهه انهن کي غنيمت سمجهڻ گهرجي. خدا ڪري ته ڪو محقق ۽ مؤرخ پيدا ٿئي، هو هن مسئلي تي تحقيق مزيد ڪري، ۽ فاضلان فقط نظر سان هن بحث کي ناهي سگهي.

بلوچن جا ابا ڏاڏا:

گذريل سؤ کن سالن اندر، جو ڪجهه به تاريخي طور لکيو ويو آهي، ان ۾ چيو ويو آهي ته بلوچ قوم اصل ۽ نسل جي حيثيت سان، 'ترڪي-ايراني' نسل سان واسطو ٿي رکي. مؤرخن جو اهو گروهه ان مسئلي تي به اصرار ڪري چڪو آهي ته نه فقط بلوچ، پر اعدان ۽ بروهي به ترڪي نسل جا آهن. پر بلوچن ۾ انهن قومن کان وڌيڪ ترڪي اثرات موجود آهن. ڪن محققن ته مورگو ڪن قبيلن جي مورث اعليٰ جا نالا به ڏنا آهن. اهي چون ٿا ته 'بلو'، 'افغان' ۽ 'ازبڪ' نالي، ٽيئي پاڻ ۾ سڳا ڀائر هئا، جي ترتيبوار بلوچ، افغان ۽ ازبڪ قومن جا جد امجد ۽ مورث اعليٰ آهن.

مشهور انگريز محقق برٽنر جو خيال آهي ته اهي مٿيان قبيلن، 'بني اسرائيل' آهن. سندس تحقيق آهي ته افغان قوم پنهنجي طرز معاشرت ۽ خط وخال جي حيثيت سان، بني اسرائيل سان تمام گهڻو ٿي ميل رکي. ڳالهه اها آهي ته 'افغان' پنهنجن ٻن ڀائرن 'بلو' ۽ 'ازبڪ' وانگر بني اسرائيل کان ڪڍجي، بلوچستان، افغانستان ۽ ترڪستان ۾ اچي آباد ٿيا. ان طرح افغان مؤرخ ٻن ان حقيقت تي متفق الخيال آهن ته 'افغان' پنهنجن ٻن ڀائرن سميت، ابن جريمه جو اولاد آهن، جو بني اسرائيل قبيلي مان هو. جنهن کسي بهت نصر جي حڪم تي ملڪ بدر ڪيو ويو هو، ۽ جو هلندي هلندي اچي موجوده علائقن ۾ آباد ٿيو هو. ان طرح اهي محقق اهو به لکن ٿا ته ابن جريمه، 'قبطي' خاندان مان هو. پر خاص طرح سان دلچسپي جي ڳالهه اها ٿا لکن ته قبطي خاندان مان به هو مصر جي حاڪم 'فرعونن' جي اولاد سان واسطو رکي ٿو. بهرحال مؤرخن ان نسل واري تنڊ کي اڳڪٿائي، بني اسرائيل ۽ قبطي کان هلندي، خود مصر جي فرعون خاندان سان وڃي ملايو آهي. واللّٰه اعلم.

ڪن محققن جي تحقيق مان خيال ٿو پيدا ٿئي ته اهو به ممڪن آهي ته 'افغان' پنهنجي والد جي موت کان پوءِ، پنهنجن ڀائرن سميت، مصر جي مشهور 'سامري' قوم وانگر اچي،

سيستان ۽ ڪڇ، ڪران جي علائقن کي لتاڙي، مٿان وڃ ايشيا ۾ اچي آباد ٿيا هجن. بهرحال، تاريخ ان مسئلي ۾ به مبهم بيان تي مشتمل آهي.

يورپين مؤرخن جي تاليفات ۾ به بلوچن جي اصل نسل متعلق ڪافي اختلاف موجود آهي. هڪ انگريز مؤرخ جو خيال آهي ته 'بلوچ' نسلي طرح سان 'ترڪمان' نسل سان واسطو ٿا رکن. ٻيو انگريز محقق ان جي برعڪس، بلوچن جو تعلق، 'عرب' نسل سان ٿو ڳنڍي. انهن ٻنهي سان اختلاف ڪندي، مسٽر بيلو (Belo) جو خيال آهي ته بلوچن جو اصل نسل 'راڄپوت' قوم سان تعلق ٿو رکي. اهي خاندان پوءِ جا مسلمان ٿيل آهن. هي محقق گويا، بلوچن جو اصل نسل 'سامي النسل' مان چئي 'آريه نسل' سان ٿو ملائي. ان خيال جي تائيد ڪندي، هڪ سنسڪرت جي وڏي عالم ۽ پندت جي تحقيق آهي ته لفظ بلوچ جو تعلق سنسڪرت ٻوليءَ سان آهي: 'بل'، معنيٰ ٻل ۽ قوت، 'اچ' ۽ 'اوچ' معنيٰ اعليٰ، يعني طاقتور ۽ شهزور.

انهن سڀني محققن جي مقابلي ۾، برٽن ۽ لاسن، وري بلوچن جي وڏي تعداد کي ايراني نسل سان وابستہ ٿا بيان ڪن. ان سلسلي ۾ مسٽر ڊيمز، پڻ انهن ٻنهي مؤرخن سان اتفاق ڏيکاريو آهي. سندس تحقيق آهي ته بلوچ، ايراني 'سطلح مرتفع' (مٿاهين آبادي) کان هيٺ ٿيا آهن. اهو حصو ايران جي اتر-اوڀر حصي ۾ موجود هو. مسٽر ڊيمز اڳتي هلي چوي ٿو ته، "بلوچن جو سڀ کان اول ذڪر اڄ کان لڳ ڀڳ سؤ سال اڳ، يعني چوٿين صدي هجريءَ ۽ ڏهين صدي عيسويءَ ۾ نظر اچي ٿو."

"شاهنامہ" فردوسيءَ ۾ به بلوچن جو ذڪر موجود آهي. 'بلوچ' ايراني فوجن ۾ ڀرتي ٿيل هئا، ۽ جنگ لاءِ هروقت تيار رهندا هئا. ايران جي تاريخ شاهد آهي ته نوشهروان جي زماني ۾ جن مشهور قومن 'گيلان ۽ ديلم' ملڪ ۾ بغاوت شروع ڪئي هئي، تن سان بلوچ به شريڪ هئا. انهن قومن جي خلاف 'نوشهروان' سخت تاديبي ڪارروائي پڻ ڪئي هئي. تاريخي طرح سان اها حقيقت ثابت ٿيل آهي ته 'گيلان ۽ ديلم' قبيلو آذربائيجان جي موجود، صوبي ۾ رهندا هئا.

ڪن محققن جي راءِ آهي ته انهن ڏينهن ۾ ڪيسپين سمنڊ جي آسپاس 'بلوچ' به آباد هئا. انهن ڪجهه وقت کان پوءِ اتانهون هجرت ڪري پندر عباس، سيستان، بلوچستان، گجرات، ڪاٺياواڙ، سنڌ، پنجاب ۽ سرحد تائين اچي پٽ وسايا ۽ رهائش اختيار ڪئي.

مسعودي مؤرخ جو چوڻ آهي ته "ڏهين صدي عيسويءَ ۾، بلوچ، 'ڪرمان' علائقي تي قابض هئا." ان طرح لارڊ ڪرزن، اڳئين وائسراءِ هند پنهنجي ڪتاب ۾ لکيو آهي ته "بلوچ خراسان ۾ به آباد هئا."

بلوچ مورخن جا رايو:

اسان مٿي پوري ۽ ايشيائي مورخن جي راه بيان ڪري چڪا آهيون پر انهن جي قياس آرائي ڪيتري قدر حقيقت تي مبني آهي، ان کي سمجهڻ لاءِ خود بلوچ مورخن جي رايي کي به ڏسڻ گهرجي.

اڪثر عام ۽ سادو لوح بلوچن جو چوڻ آهي ته ”بلوچ امير حمزه جو اولاد آهي. حضرت حمزه هڪ پٽيءَ سان شادي ڪئي هئي، ان جي پٽان بلوچ پيدا ٿيا.“ حالانڪ اهو امير حمزه جو داستان امير حمزي وارو خيالي ڪردار نه آهي. اهو بزرگ، پيغمبر ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جو چاچو بزرگ آهي، جنهن سڳوري جي سوانح ۽ سيرت جا ماخذات بلڪل مستند نموني ۾ موجود آهن. باوجود ان جي، نڪو پٽيءَ سان شاديءَ جو افسانو ٿو ملي، نڪو حقيقي طور سندس پيدا ٿيل اولاد جو ڪٿي ذڪر موجود آهي. ان حقيقت کان واقف هوندي به ڪي محققن جي وري اها راه پيدا ٿي ته - هجي نه هجي، بلوچ آهن امير حمزه جهڙي شهيد، شجاع، محروم، مجاهد، غازيءَ ۽ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي چاچي سڳوري جو اولاد.

بلوچ مورخن جي اها به راه آهي ته حضرت علي ڪرم الله وجهه جي لشڪر جا مودي ۽ سامان رسد جا سنڀاليندڙ پڻ بلوچ هئا. تاريخن، ’صفين‘ جي لڙاين ۾ ’بلوچن‘ متعلق ان حقيقت جي تصديق ڪئي آهي، ان طرح اهو به بلوچ مورخ لکن ٿا ته ”بلوچ قوم ڪربلا جي واقعي تائين عرب جي مختلف هنڌن تي آباد هئي. حناڪ ڪربلا ۾ بلوچن امام حسين عليه السلام جي طرفداري ڪندي، بزهت جي لشڪر سان مقابلو به ڪيو هو. امام حسين عليه السلام جي شهادت کان پوءِ بزهت جي مطلق العنان حڪومت پڻ مٿن جوابي ڪارروائي شروع ڪئي هئي، جنهن جي نتيجي ۾ عرب ۽ عراق جي سرحد ٽپي، اچي سيستان ۾ آباد ٿيا، ۽ ان کان پوءِ آهستي آهستي ڪڇ مڪران جي علائقن تائين رڙهي اچي آباد ٿيا.“

بهرحال، بلوچ مورخن جي روايتن ۽ انگريز محققن جي تحقيقي راه ۾ ڏاڍو اختلاف ٿو نظر اچي. انگريزن ۽ ٻين يورپي محققن جي تحقيق ۽ قياس جو بنياد هڪ هزار سال اڳ جي زماني تائين آهي. ٻئي طرف انهن جي مقابلي ۾ بلوچستان جي نسبنامن جون ڪڙيون چوڏهن سؤ سالن تائين پهچن ٿيون. ان کان سواءِ، بلوچن جي هجرت جي تاريخ کي به توهين سؤ سال مٿس گذريا آهن.

بهرحال، اسان کڻي ٿوري وقت لاءِ ان معروضي ۽ قياس آرائيءَ کي مڃون، ته بلوچن جا ڪي گهراڻا، بغداد ۽ بصري کان، ٻيندري عباس تائين پهچندي، سيستان ۾ آباد ٿيا، ۽ ڪي ٿيلا بغداد کان مٿا طهران ۽ آذربائيجان جي آسپاس اچي آباد ٿيا، ته به چئي سگهجي ٿو. بلوچن جي سيستان ۾ آباد ٿيڻ کان پوءِ، ڇا ته سندن اولاد ايراني لشڪر ۾ شرڪت اختيار ڪئي

هجي ۽ ان فوجي خدمت جي صلي ۽ سلسلي ۾ ڪين ڪي العام اڪرام ۽ جاگيرون مليون هجن،
۽ پوءِ آذربائيجان جي آسپاس آباد ٿي ويٺا هجن، ته به ڪيرين قياس آهي.

ان طرح بلوچ، پنهنجي نسبنامي کي 'اهل عرب' سان ملائيندي، اهو ثبوت به پيش ٿا
ڪن ته حلي زبان ۾ 'بلوچ' جي معنيٰ آهي - 'صحرائين'، جن جو ياد به پيمانيءَ سان ڪم هجي.
ان سلسلي ۾ اهو پڻ چيو ٿو وڃي ته 'حلب' جي ڀرسان هڪ بهاري ۽ هڪ لڏي موجود آهي،
پنهني جا نالا 'بلوچ' آهن. جڏهن ته بلوچ قوم ايامن کان 'حلب' جي آسپاس به آباد رهندي
آئي آهي، ان ڪري ائين به چئي سگهجي ٿو ته ان نسبت سان هن قوم کي ئي 'بلوچ' سڏيو
ويو. باقي رهيو اهو سوال ته نديءَ ۽ بهاريءَ جو نالو بلوچ ڪڏهن پيو؟ ۽ ڪيئن پيو؟ ان
کان تاريخ خاموش آهي. اکر اهو مڃجي ته قوم جي نسبت سان نديءَ ۽ بهاريءَ جو نالو
بلوچ پيو آهي ته پوءِ بلوچ جو وجهه تسميه، انهن کان به آڳاٽي دؤر ۾ تسليم ڪرڻو پوندو،
۽ ان سلسلي ۾ اهي هنڌ ۽ ماڳ، بستيون ۽ خيaban جهڙا ٻولندا، جن جا وسيع ميدان،
بلوچ قافلن جي آڻن ۽ پيادن جي نشانن جو آماجگاهه رهيا آهن.

پر جي ائين تسليم ڪبو ته نديءَ ۽ بهاريءَ جو نالو، قوم کان اڳ جو آهي، ته پوءِ
ان مسئلي جي به تاريخ ۽ اثريات جي روشنيءَ ۾ ڇنڊڇاڻ ڪرڻي پوندي، ته اهو نالو، بهاريءَ
۽ نديءَ تي ڪيئن پيو؟ ۽ ڪڏهن پيو؟

دلچسپ ڳالهه اها آهي ته انهن ٻنهي حقيقتن جي تفصيل ۽ وضاحت کان تاريخ جو
دفتر خاموش آهي. رڳو ٻارچن جي جدوجهد ۽ سلسلہ نسب جي اها تاريخ جا صدين کان
ولي، سيند سيند روايت تي هلندي آئي آهي ۽ هڪ کان ٻئي کي پهتي، ٻئي کان ٽئين وٽ
آئي. ان طرح سان بلوچ پنهنجن وڏن جي حال احوال کي مقدس روايت وانگر حفظ ڪندا
آيا آهن، جن جو بنياد روايت ۽ داستان تي آهي، باقي تاريخ جي تحقيق اڃا تشنه تڪميل آهي.
خدا ڪري ته ڪي محقق پيدا ٿين ۽ هن ڦوري کي ڦولهن.

بلوچن جو زوال:

اها ته تاريخي حقيقت آهي ته بلوچ قوم، روه زمين جي ڇڻڻي حصي تي ايامن کان
لهي ته به چوڏهن - پندرهن صدين کان آباد رهندي آئي آهي. پندرهن صدين کان سومناٿ ٽائين ۽
ڪراچيءَ کان قنڌار ٽائين، ڊيري غازي خان کان ڊيري اسماعيل ٽائين، ۽ بلوچستان کان ويندي
سنڌ ٽائين آباد آهي. ان قوم جي ڪن فصيلن حڪومت به ڪئي آهي، وزارتون به ماڻيون آهن،
منجهن مجاهدن ۽ سالارن جو به وڏو الدار رهندو آيو آهي، مغلن جي دؤر کان وٺي، انگريزن
جي زماني تائين، بلوچن جي شجاعت جا ڪارناما موجود آهن. پر سوال ٿو اٿي ته ايشيا جي
ٽن سلطنتن ۾ آباد هوندي به اها قوم اڄ تائين ڇو پسماندو رهندي آئي آهي؟ ڇو زندگيءَ
جي عملي مسئلن کان اڃا بيمور آهي؟ ڇو اڃا تائين اقتصادي توڙي سماجي طرح سان

دنيا جي ٻين قومن جي مقابلي ۾ اڃا پوئتي آهي؟ آخر اهي ڪهڙا سماجي اسباب ٿي سگهن ٿا، جن هن قوم کي شجاعت جي هوندي ۽ عملي زندگيءَ کان ڌڪي ڌار ڪري ڇڏيو آهي؟ ائين ته نه آهي ته بلوچن جي قومي تاريخ، اڃا تائين تاريخن ۾ آهي. ان ڪري، سڄي قومي ولولي جو پيدا ٿيڻ ۾ ته ناممڪن ٿي چڪو آهي. بلوچن وٽ، پنهنجي آباء و اجداد جي ڪارنامن جي ڪا مستند تحرير موجود نه آهي، جنهن مان سندن شاندار ماضيءَ جو ڪو اعتماد جوڳو رڪارڊ بنجي سگهي. اڪثر سچ پچ ائين آهي ته پوءِ اها هڪ وڏي تاريخي ٽريجيڊي ڄمبي. پر جي وچان ڪي اسباب ٿي پيا آهن ته پوءِ، هن قوم جي اصلاح خاطر، عيسن ۽ مؤرخن کي گهرجي ته ان تي غور ڪن.

موجوده حالت:

بلوچ قوم، گهٽ ۾ گهٽ هزار سؤ ورهين کان، مختلف ملڪن ۽ هنڌن تي ڌڪي ۽ ٽلهي رهي آهي. هڪ ملڪ مان ڪين ڪڍيو ويو ته وڃي ٻئي هنڌ وڻ وسايائون، اتان ڪين هڪالو ويو ته وڃي ٽئين ديس ۾ ديرا جمابائون، اڃا اتي ساھ ستر پٽيائون ته اتان به ڪين خارج البلد ڪيو ويو ته وڃي ڏيهان ڏور خيما ڪوڙيائون. اهو ته ظاهر آهي ته مسلسل بادي نشينيءَ ۽ صحرائورديءَ جي ڪري، ان قوم ۾ لڪا تاريخدانن جي ڄاڻ آئي، لڪا تاريخ خوانيءَ جو منجهن شعور پيدا ٿيو. قومن جي ڪمال ۽ زوال جا اسباب، معاشرتي ۽ سماجي بستيءَ جا واقعا ۽ حادثا، تعليمي ۽ تهذيبي تنزل جا محرڪات، هڪ درٻدر ۽ خاڪسٽر قوم ۾ آخر ڪٿان پيدا ٿين. جنهن قوم کي ڪٿي آباد ٿيڻ ٿي نه پئي ڏنو ويو آهي، اها قوم تهذيب ۽ ادب، علم ۽ ايجاد جي ميدان ۾ ڇا ٿي ڪري سگهي؟ نوان حادثا، نوان انڪار، نوان نظريا، نئون ايجادون، علم ۽ سائنس جي دنيا ۾ ترقيءَ جي رفتار جون نيون سرگرميون، اها قوم ڪيئن ٿي ڄاڻي سگهي، جنهن ۾ لڪو اسڪول نڪو ڪاليج، لڪا درسگاه لڪا يونيورسٽي؟ جنهن قوم ۾ اتي ۾ لوڻ جيترا وڙهيل مس هجن، اها قوم دنيا جي زندگي ۽ ترقي پذير قومن ۾ ڪيئن ٿي شمار ٿي سگهي؟ انهن ۾ علم ۽ ادب، تهذيب ۽ ثقافت، تمدن ۽ عيسيت آخر اچن سو ڪٿان اچن!

اهلسن جي پڇ-ڏاه، وٺ-هڪڙ، لڏ-هلاڻ، شڪست ۽ رينج، باهمي اختلاف ۽ جدال، هن قوم ۾ شجاعت ۽ دفاعي حوصلي جا جوهر ته پيدا ڪيا آهن، پر هڪ مثالي ۽ زندهه قوم والڪري هن جديد دؤر جي شهرت ۽ سماجي تعاضا موجب زندگي بنائڻ جو سليفو منجهن اڃا نه پيدا ٿيو آهي. اهو ئي ڪارڻ آهي، جو انهن جي شجاعت جا ڪارناما، بهادريءَ جون روايتون، تمدني آثار، ثقافت جا مظاهرا، شعر و شاعريءَ جا دفتر، سڀ هن دؤر جي زندهه تقاضائن جي روشنيءَ ۾، ڪيفيت توڙي ڪميت جي لحاظ سان لڪو ڌڪر جي قابل ڇڏا وڃن ٿا.

نڪو فخر ڪرڻ جهڙا رهيا آهن. علم ۽ فضل مفقود، صنعت ۽ حرفت کان دوري ۽ اتي باري
کان غفلت، تجارت ۽ ڌنڌي ڌاڙيءَ کان بهزاري اڄ عام ڄام آهي.

’بلوچن‘ جي ’رزمه‘ ۽ ’رزمه‘ ڪارنامن جي سهيڙن ۽ پرڪڻن، پڙهڻ ۽ پرجهڻ کان پوءِ
به محقق ائين ٿا فرمائين ته:

”بلوچن ۾ نڪا آهي ولولاءِ انگيز شعر و شاعري، نڪو سندن روايات ۾ آهي زندگي
۽ زندگي دلي؛ نڪو آهي منجهن تهذيبي شعور ۽ تمدني ڪردار، نڪو آهي منجهن
علم ۽ ادب لاءِ چاهه ۽ اتساهه؛ نڪو آهي سندن شجاعت جو دٿس، نڪو آهي وڻن
شهرت پسنديءَ جي سَند؛ نڪو آهي سندن علمي ٻولي، نڪو آهي وڻن چاهخالو؛
نڪو آهي ادبي ڪٿان جو ذخيره. منجهن ٻرائي دڙ جا هڪ درجن شاعر به نه
ملندا، جن جو ڪلام سهيڙيل ۽ سنواريل هجي. نه وڻن موسيقي-سندن راڳ آهي
چڻ دٻي ۾ نڪريون! سندن ساز آهي دهل ۽ دٻورو، جنهن تي اهاڻن جون پرائيون
ڏنئون ڪٽيندا اچن. وڻن اگر ’ناچ‘ آهي ته پوءِ اهو به، ٻرائي نسر جو، اٿن جي
دائوڙن وارو. نه سُر نه تار، دهلن تي ٻيا اٿن وانگر اچيون ڏيندا. وڌ ۾ وڌ
ڪنهن جي مرڻ تي سندس ٻڌي دهلاڙيءَ کي چوڌاري ٿري ٻيهي ٻار ڪيلدا ۽ ٻڌندا.
جن ٻارن ۾ به نه هوندو رزمه داستان، ۽ نڪو هوندو فوتيءَ جي مدح ۾
سوانحي خاڪو، ۽ نڪو هوندو دلسوز مڙيه وارو دلڪ!

ممڪن آهي ته محقق جي مٿينءَ راه ۾ ڪجهه مبالغو نظر ايندو هجي، پر آهي سو سچ!
اڄ به سنڌ ۽ پنجاب جي اولاهين سرحدن تي وڃي ڏسڻ گهرجي، سوين بلوچ ٿيلا سندا،
پر منجهن نه علم ۽ فضل ملندو، نه تهذيب ۽ معاشرت! اها به هڪ مستحقي ڇيڙ آهي، بس
هڪ اتفاقي حادثو آهي، جو سنڌ ۽ پنجاب، سرحد ۽ ديره جات ۾ هڪي لٽ سردار بلوچ خاندان
سڌري ٻيا آهن، ۽ هڪي پڙهي ٻيا آهن. هڪي ڊاڪٽر، اديب، شاعر، عالم ۽ صاحب ٽاليف ٿي
چڪا آهن، هڪي وزير ۽ امير به رهيا آهن، نه هڪي حاڪم ۽ قاضي به ٿيا آهن. باقي ڪثرت
۽ عوام جي حالت نهايت ڏک جهڙي آهي.

بلوچن جي مذهبي حالت متعلق جو ڪجهه به محقق لکي چڪا آهن، اهو به نهايت
دلغرائش آهي، لکن ٿا:

”بلوچن ۾ پير پستي ۽ تومر پستي عام ڄام آهي. قبرن کي چندا، گهنڊ گهڙيال
وڃائيندا، قبر جي پيرالديءَ جي خاڪ کي ’نفا‘ سڏي، دوا ڪري کائيندا. قبر جي
مٽي منهن تي ملندي وهر نه ڪندا. قبر کي پاڪ ۾ جهلي اوڀنگارون ڏيئي
روئيندا رهندا. قبر تي ڪو حلال جانور ڪٽي قرباني ڪندا. ٻارن جون جهنڊيون

وڌي اهتمام سان لهرائيندا. بيماريءَ جي علاج جي بدران، ڀوين ۽ سُرندائي فقيرن کان جهازون ۽ ڦيٿا رکائيندا. 'غيب' جي ڄاڻن وٽ هڙون ڦرائيندا. ڪو ساڪائي سٿيد بڻجي، سرود گهيءَ ۾ وجهي، ڪاري ڪٽي بهري، سٺڪن ۽ ڍارن سان اچي پٿاريو، ته پوءِ ٻروچن جي ساري ڳوٺ کي 'تقدير' پٿائي، ڦري، هڙ ڪوسي ڪري موٽندو. نماز ۽ روزي کان ائين ڀڄندا، جيئن ڪانه پڄي ڪمان کان! دين ۽ علم کان ونءُ وٺندا. اولاد حاصل ڪرڻ لاءِ سوين ميل سفر ڪري، وڃي اوليائن جون زيارتون ڪندا. رسمي طور ڪا پگڙل سڳل مسجد هوندي ته ان ۾ ڏٺو به سس ٻرندي نظر ايندو. بهرحال هيءُ قوم واهر ۽ بدعت ۾ اهڙي ته قابو آهي، جو ڪو پينمبر هجي جو کين ڇڏائي سگهي. باقي هن دؤر جي عالمن جي تبليغ منجهن ڪو به اثر پيدا ڪري نٿي سگهي.

هيءُ راه به آهي ته نهايت تلخ ۽ مبالغائي سان وابستہ، پر آهي سورهن آلا سڄي. چند ٻڙهيل خاندانن کان سواءِ، باقي عام بلوچ قبيلن جي ساده دل ۽ اڻپڙهيلن جو اهو حال آهي. ساڳين محققن، بلوچ آرٽ، عمارتسازي، مصوريءَ ۽ سنگتراشيءَ جي ڳولا به ڪئي آهي. سندن تحقيق جو نتيجو اجهو هي آهي، ليڪن ٿا:

”بلوچن ۾ پنهنجن بزرگن ۽ سالارن جي يادگار قائم ڪرڻ، عمارت بنائڻ، سنگتراشي ۽ مصوري جو به ڪو پتو نه پيو آهي. اهو ڄڻ ته ازل کان وٺي منجهن جذبائي پيدا نه ٿيو آهي. اوهان ٻن هزارن ميلن جي طول طویل هجورس علائقن کي گهمي ڏسو، اوهان کي ڪٿي به ڪنهن خان يا سردار تي اڏيل يادگار عمارت نه ملندي. ڪو شجاعت جو يادگار نشان نه ملندو. ڪا عاليشان مسجد نه ملندي. ڪنهن بلوچ درويش ۽ صالڙ تي، ڪو يادگار مقبرو نه ملندو. وڌ ۾ وڌ مير چاڪرخان ۽ مير نصير محمد خان جا يادگار، پگڙل ٿلڻ مسجدون ۽ قبرستان ڇڏا وڃن ٿا، پر اهي به اڄ ڪنڊرات ۾ شمار ٿي رهيا آهن. انهن جا قبا، مقبرا، مسجدون ۽ ڪوٽ سڀ شمار ٿي چڪا آهن. ديري غازي خان جي بلوچ سردارن ۾ لغاري ۽ مزاری به قومون آهن، جن وٽ علم ۽ حڪومت سان گڏ، هن دؤر ۾ عمارتسازيءَ جو شوق وڌيو آهي، باقي ماضيءَ ۾ سو ڪجهه به ڪين آهي.“

ٻين علائقن کي ڇڏي، وڳو سنڌ جي سرزمين کي ڏسجي ٿو ته هت به صدين کان وٺي، مختلف بلوچ قومون آباد رهيون آهن. هت ميرن جي حڪومت ۽ سرداري به به صديون کن قائم رهي آهي. ميرن جي دؤر ۾، لغاري بلوچن جا ڪيترا قابل قدر افراد، وزير ٿي چڪا آهن. انهن ٻنهي خاندانن جي حاڪمن ۽ وزيرن جا مقبرا ۽ قبا موجود آهن، پر اڄ انهن جي خستہ حالت کي ڏسي، اعتبار ٿي نٿو اچي ته هي ڪي بلوچ سردار سڃاتا ويا آهن. ٻري

نه. وڃو، هيدرآباد ۾ ميرن جا قبا ۽ نواب ولي محمد خان لغاري (وزيراعظم سنڌ) جو مقبرو ڏسڻ گهرجي، جن جو ڪو به نگران ۽ پُرسن حال ڪين آهي. نواب ولي محمد خان وزيراعظم سنڌ جو عاليشان قبو ۽ مقبرو ته ڪنهن ڏٺو به نه هوندو! اڄ اهو ڊهل جي قريب آهي. خبر! اهو ته سنڌ ۾ هڪ مستثنى مسئلو آهي، ورنه مجموعي حيثيت سان بلوچ قوم جو فن، عمارتسازي ۽ مصوري ڇڻ ته آهي ئي ڪونه!

بلوچي روايات:

محققن، اهڙي تنقيد ۽ قدح کان پوءِ، بلوچن جا ڪي ڪيڻ به ڳايا آهن. محقق اهو سو تسليم ٿا ڪن ته بلوچ دلير ۽ غيور قوم آهي، ان جو هر فرد، هٿياربند رهندو آهي. قبائلي تفاخر تي جان ڏيندو. سارَ وٺندو ته مرندي مري ويندو پر خالدان تي داغ هڻڻ نه ڏيندو. خيانت نه ڪندو. وعدو ڪندو ته پاڙيندو. لياڻي سڀائيءَ جو آدرپاءُ ڪندو. سيد ۽ پير فقير جي تعظيم ڪندو. مٿن مولوين جي عزت ڪندو. مظلوم جي ڀڪار تي ڪٽڻ نه ڏيندو. جنگ جي سڄَ تي سر ڏيندو. هٿيار ۽ گهوڙي تي شوق هوندس. خريد ڪرڻ جي حيثيت نه هوندس ته به شراڪتي نموني ۾ بندوق، ترار، آڻ ۽ گهوڙو وٺندو.

بلوچن جي لباس لاءِ هڪ محقق لکي ٿو:

”شاندار ۽ قدامتور قوم آهي. غيور ۽ بهادر قوم آهي. سندن قد بُت ڪي ڏسي، سندن ذاتي وڃاھت کان هرڪو متاثر ٿئي ٿو. هڪ بلوچ، ڏاڙهيءَ سان سونهي ٿو. هٿيار سان سونهي ٿو. سواريءَ سان سونهي ٿو. ڀڳ سان دل هوندس، اچي چادر سان آڻس هوندس، وڏي سلوار، مٿان ڊگهو ڪوٽ ۽ صدي پهريندو. پهران سندس قومي نشان هوندو. گوشت سان واهيو هوندس. ’مهالنوازي‘ بلوچ قوم جو شعار ۽ علامت آهي. پاڻ ڦاٽي ۾ رهي، اٿر ڪڍ ڪندو، مهمان آيو ته ان جي دل سان آجيان ڪندو. دلبو ذبح ڪندو، چيلو سڀي ڪري پچائي ڪارائيندو، نه ته به ڪمڙ ۽ ڪٽيل سان آدرپاءُ ڪندو. مڪل، ماڪي، ڏڏ ۽ مٽهيءَ سان نوازيندو. سائل ۽ مهمان کي در تان نه موٽائيندو. پاڻ، پيرن ۽ پُٿرن تي وقت ڪائيندو، پر مهمان کي ضرور گوشت ۽ ماني ڪارائيندو. اٿي وٺي کان تفصيلوار ڏک سڪ پونديو ۽ به چار ڏينهن رهائيندو، پوءِ احوال پڙهندو. تفصيل جي لالچ اهڙي جو مهمان ڪڪ ٿي ٽڪجي پوئدو. گهريلن، ڳوٺ راڄ، واپار ۽ تجارت، اولاد ۽ مال، گهوڙن، اٺن، ٻڪرين ۽ ڍڻ تائين، هر هڪ جو ڪولي ڪولي حال وٺندو. چاتل سچاتل، اورين پرين جي خبر لهندو. ڏيڻ تي ايندو ته پوءِ سارو گهر پُٺاري ڏيئي ڇڏيندو.“

پيشڪ آهي ڳڻ، هڪ شاندار قوم جا قابل فخر چئي سگهجن ٿا. شڪر آهي جو بلوچن مان آهي ڳڻ اڃا نه ويا آهن. امير هجي يا غريب هجي، هر بلوچ ۾ آهي خويون اڄ به موجود آهن.

بلوچي زبان ۽ ادب:

بلوچ آباديءَ جي مجموعي ۽ قومي زبان ”بلوچي“ آهي، جا اڄ به پوري ملڪ ۾ بلوچ عوام وٽ موجود آهي. البت بلوچن جا نوان نسل، مختلف صوبن ۾ پرورش حاصل ڪرڻ جي سببان پنجابي، پشتو، سرائڪي، ملتانِي، سنڌي، مڪراني، براهوئي ٻوليون ٿي ڳالهائين ٿا. تعليم پائڻ، انگريزي ۾ ڄاڻڻ ٿا.

ناقدن جي راءِ آهي ته بلوچي زبان ۾ لفظن جو دائرو به محدود آهي. اگر چئجي ته هيءَ زبان دنيا جي سڀ کان گهٽ سرمايه انعام تي رکي، ته به درست آهي. بلوچي لفظ نهايت سخت، ڪرخت، ثقل ۽ مشڪل المخارج آهن ’زور بيان‘ فقط صوتي اٿس، باقي معنوي گهٽ. نوان نوان لفظ، گهٽ ۾ گهٽ ٿا گهڙبا وڃن. ٻن علمي ٻولين جي لغت ۽ ادب کان استفادي حاصل ڪرڻ جو ڪو سوال ئي نٿو اچي. بلوچي زبان تي عربي ۽ فارسي زبانن جو وڏو اثر آهي، يا ته اٿس چئجي ته انهن ٻولين جو مخلوط نمونو آهي ته بعد آهي. ٻيهي زبانن جي لفظي پرمار حد ۽ حساب کان ٻاهر آهي. رسم الخط عربي اٿس. هن زبان جي علمي ۽ ادبي، تاريخي ۽ ذهني ڪتابن کي اگر ڪوڙ ۽ جدوجهد کان پوءِ جمع ڪيو ته صدين جو سرمايو، هڪ سؤ ڪتاب به ڪين ٿيندا. ٻه ٽي درجن، غلط سلط ڇپيل ڪتابن جا مس ٿيندا، جن کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ لاءِ جرات گهرجي! شايد دنيا جي هيءَ پهرين ۽ آخري زبان آهي، جنهن وٽ گرامر ڪين آهي. لغت جو ته ڪو سوال ئي نٿو اٿي!

بلوچي زبان ۾، درسي ۽ لصابي ڪتابن جو ته مورڳو وجود ئي ڪين آهي. فارسي عربي ۽ انگريزي زبانن ۾ لصاب موجود آهي، سو به وڏن سڌريل علائقن ۾. بلوچي ادب جي پراڻن شاعرن جا ’ديوان‘ به گهٽ موجود آهن، البت ڪن ڪن هنڌن، پراڻن شاعرن جو ڪلام يادداشت طور محفوظ آهي. نون شاعرن مان اڄ تائين ٻن-چئن شاعرن جو ڪلام مس ڇپيو آهي.

جديد علم ۽ فن يعني، سائنس، معاشيات، تاريخ، جاگرافي، سياست، آثارِ قديم جي اڃا بلوچي زبان کي هڪ ڪار لڳي آهي. ان طرح قرآن، حديث، فقه، تصوف جو حال آهي. چند ٻارا ۽ چند احاديث جا مجموعا ترجمو ٿيا آهن.

بلوچن جي تاريخ متعلق، مختلف خيال وارن محققن جي تلخ ۽ سخت تنقيد جا چند نمونا مٿي پهچن ڪيل آهن. حقيقت ۾ انهن محققن جا رايو يڪطرفا چئي سگهجن ٿا، ورنه بلوچ قوم جي تاريخ توڙي ادب متعلق گهڻوئي مواد موجود ئي سگهو آهي.

ان سلسلي ۾، سنڌ جي مشهور تاريخدان مولائي شيدائيءَ جا چند حوالا ڏيڻ ڪافي ٿيندا. هاڻي ادب متعلق 'بلوچستان جي مختصر تاريخ' ۾ لکي ٿو:

"۱۸۷۵ع ۾، انڊين سول سروس جي هڪڙي عملدار، مسٽر ايمر لانگ ورٿ ڊيمس، جو رائل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جو ميمبر هو، تنهن بلوچي شاعريءَ تي هڪڙو ضخيم ڪتاب "پاپولر پوئٽري آف دي بلوچس" "Popular poetry of the Balochs" نالي سان تصنيف ڪيو، جو ۱۹۰۷ع ۾ لنڊن جي فوڪلور (Folklore) سوسائٽيءَ گلاسگو يونيورسٽي پريس مان شايع ڪرايو. .... ڪتاب ڇهن ٻاين ۾ آهي." (ص ۷)

بلوچ قومن ۽ قبيلن متعلق رقمطراز آهي:

"اٺين نظر ٿو اچي ته عربن جي ڪاھ وقت، بلوچستان ۾ ميڊ (Mede)، افغان، براهوئي، بت (زط) قومون آباد ڪار هيون. ميڊ ڏکڻ ۾ سمنڊ جي ڪناري تي رهندا هئا، افغان سليمان جبل وٽ، ۽ بت ۽ ڪچي ۽ لسٻلي ۾ زراعت ڪندا هئا. مسٽر رزلي (Risley) جو بيان آهي ته افغان، بلوچ ۽ براهوئي، ترڪي-ايراني نسل مان آهن. اڳرائين درست آهي ته اسامه المؤرخين ابن خلدون، ترڪي نسل جو شجرو پاٺ بن نوح عليه السلام کان شروع ڪري ٿو." (ص ۸)

پني هنڌ لکي ٿو:

"مسٽر ايمر. ايل. ڊيمس صاحب، بلوچي اشعار کان سواءِ ٻيو هڪڙو ڪتاب 'بلوچ قومن' به لکيو آهي. ان ۾ بلوچ قوم کي ايراني نسل مان شمار ڪري ٿو. عرب ۽ ايراني قومن هڪٻئي جي لڳ ڳهڻي عرصي کان رهنديون اچن ٿيون. ٻنهي قومن جي قدامت کان اسين انڪار ڪري نٿا سگهون. مؤرخ ابن اسحاق ۽ علامه ابن خلدون، بلوچن جي قدامت کي سامهون نوح عليه السلام کان شروع ڪن ٿا. هن مان معلوم ٿي سگهي ٿو ته بلوچ قوم جو وجود دنيا جي قديم زماني کان هلندو اچي ٿو." (ص ۹)

بلوچن جي هجرت متعلق لکي ٿو:

"بلوچ قوم، جنهن جا آثار اڄ وادي هيلمند کان مڪران، ديره جات پنجاب کان ڪڇ ۽ گجرات تائين موجود آهن، ان لفظ بلوچ متعلق مستشرقين جا جدا جدا رايو آهن. پروٽيسر والسن، جنهن جا ڪتاب بابل ۽ مصر جي آثار قديمه متعلق مشهور آهن، سولس لکي ٿو ته: 'بلوچ نالو 'بابل' جي بادشاهه 'بيلوس' کان شروع ٿئي ٿو. اهدورڊ گين لکي ٿو ته: 'فرينچ سياح پيٽرو-ڊيلا-والي لکي ٿو ته: بابل ۾ بيلوس جو منار اڃا بيٺل آهي ۽ لفظ ڪوش ليرود جي بيهه جو نالو هو. بلوچ، سامهون نوح جي اولاد مان آهن ۽ سندن شمار سامهه ۾ ٿئي ٿو- هو بابل کان لڪري حلب ۾ ويٺا." (ص ۱۵)

بلوچن جي جنگي ڪارنامن متعلق رقمطراز آهي:

"فردوسي جي بيان موجب ته بلوچن سائرس ۽ نوشيروان سان جنگيون جوٽيون، بلڪل ٺيڪ آهي. اسلام جي ظهور کان پوءِ هن شجاع قوم، اسلامي لشڪر سان گڏجي وڏين وڏين

جنگين ۾ حصو ورتو. مثال لاءِ پندرهن هجري-۶۳۶ع ۾ جڏهن خلافت فاروقيءَ ۾ حضرت ابو عبيد ۽ حضرت خالد بن وليد جي سرڪردگيءَ هيٺ هنن ٻن موڪ جي مشهور معرڪي ۾ قيصر روم جو هميشه لاءِ خاتمو ڪري ڇڏيو... تئين ۶۳۵ع ۾ هنن قاديءَ ۽ مدائن جي ٻه لڙاڪ معرڪن ۾ آل ساسان جي پوئين بادشاهه يزدگرد جي تخت کي ٽٽائي، اسلام جي جهنڊي کي ايران مان ڪوڙيو. ان کان پوءِ بني اسيد دؤر ۾ ڪربلا جي معرڪي ۾ هنن اهل بيت جو طرف وٺي، يزيد ابن معاويه سان جنگ جوئي. سن ۶۷۷ع ۾ بنو اسيد خانيءَ عبدالملڪ بن مروان جي زماني ۾، هنن عرب مان هجرت ڪري 'براءِ ايران' مڪران ۾ پير رکيو. (ص ۱۶)

”حقيقت ۾ ڪي بلوچ، قانع قاديءَ ۽ مدائن کان پوءِ ايران ۾ ٺهي پيا. مشرقي ايران يا خراسان تي اڃا ساسانن جي شهنشاهت هئي. ان زماني ۾ سيستان، بيمور ۽ ڪرمان ۾، جن علائقن کي افغاني-بلوچستان ۽ ايراني-بلوچستان سڏجي ٿو، اتي بلوچ موجود هئا. (ص ۱۷) ”بلوچستان تي ايراني، بوزانين، سٺين، تاتارين ۽ عربن ڪاهون ڪيون، پوئين عرب قوم بلوچن جي هئي، جن مڪران ۽ سيستان ۾ پنهنجي جابلو ڀائرن براهوئين سان لڳ ڀڳ ٻيٽون جوڙيون.“ (ص ۱۹).

بلوچن جي جنگي هٿيارن متعلق لکي ٿو:

”اهي ٽن سپهگيري، گهوڙا سوار ۽ تيراندازيءَ ۾ ماهر ۽ شجاع هئا. اهوئي سبب آهي جو جت ويا، ات ڪامياب ٿيا.“

”الهن جا وار ڊگها. بدن تي چوڻا، پيرن ۾ گوڏن تائين چمڙي جا پوٽ، سندن ڪلھن تي تيرڪمان، سندن تلوارن جون مٿيون خوبصورت، جن تي زريءَ جو ڪم ڪيل هو. سندن تارون، دمشق ۽ قاهره جون جڙيل هيون.“ (ص ۱۹)

مشهور عالمي فائنن سان شموليت متعلق رقمطراز آهي.

”چوڏهين صديءَ جي آخر ۾، ۱۳۹۸ع ۾ امير تيمور گورگانيءَ جي بلوچ قبيلن مدد ڪئي.

..... دهليءَ کان پوءِ بنديل ڪنڊ، هندستان جي قلب و جگر تائين پهتا. (ص ۲۰)

”امير تيمور جا پويان، جن ڪابل، قندار، هرات ۽ دهليءَ تي شهنشاهيون ڪيون؛ يا

”صفويه“ خاندان جا تاجدار، جن درويشي چوڻي اندر وڏي شان ۽ تجمل سان ايران تي

شهنشاهي ڪئي، تن کان بلوچن مهر و وفا ۽ شجاعت ذريعي خراج تحسین وصول ڪيو.“ (ص ۲۱)

بابر ۽ همايون متعلق لکي ٿو:

”جڏهن ۱۵۱۰ع ۾ ڪابل کان بابر، پنجاب تي ڪاهيو، تڏهن سندس هر ڪاه ۾

بلوچ سائس شريڪ هئا. ۱۵۴۰ع ۾ همايون، قنوج جي جنگ ۾ شيرشاهه سوريءَ کان شڪست

کائي، ملتان، جيسلمير ۽ جودپور کان قسمت آزمائيندو، جڏهن سنڌ کان بلوچستان پهتو،

تڏهن بلوچ سائس مروت مان پيش آيا.

”... همايون جڏهن ايران کان شاھ طهماسب صفوي کان مدد وٺي موٽيو... تڏهن بلوچن سندس دل کولي مدد ڪئي... همايون وٽ فقط چار هزار فوج هئي، ۽ بلوچي چاليهه هزار هئا... سوريءَ شڪست کاڌي، ۽ دهليءَ جا در همايون لاءِ پٽجي ويا.“ (ص ۳۴-۳۵) نادرشاھ متعلق لکي ٿو:

”بلوچن سان نادرشاھ جي دوستي هئي... سندس فوج ۾ ايراني، افغان ۽ بلوچ هئا.“ (ص ۵۳)

احمد شاھ ابدالي لاءِ آيل آهي:

”۱۷۵۸ع ۾ احمد شاھ نصير خان جي زور پڇڻ لاءِ مستونگ تي ڪاهه ڪئي. هن جنگ ۾ نصير خان، احمد شاھ جي وزير شاھ وليءَ کي شڪست ڏني.“ (ص ۵۶) هندستان تي حملن جا اسباب بيان ڪندي، احمد شاھ جي متعلق لکي ٿو:

”هن ڪاهه ۾ افغاني ۽ بلوچي لشڪر مٿا تائين پهتا.... سيويءَ کان وٺي منڇ تائين، بلوچي جهنڊا هوا ۾ ٽڙڪي رهيا هئا.“ (ص ۵۷-۵۸)

پاڻيپٽ جي ٽين لڙائيءَ ۾ احمد شاھ ابداليءَ جي فتح ۽ مرهٽن جي زوال متعلق لکي ٿو:

”ظاهري هن جنگ ۾ احمد شاھ ابداليءَ جو نالو مشهور آهي، پر حقيقت ۾ بلوچي ترارن جو زور هو، جنهن مرهٽن جو هميشه لاءِ خاتمو ڪري ڇڏيو.“ (ص ۶۰)

سند جي ميرن ۽ بلوچن جي تعلقات متعلق لکي ٿو:

”سندن (بلوچن) سفارش سان، ٽالپر اميرن کي ڪلهوڙن جي درٻار ۾ وزارت جا عهدا مليل هئا.“ (ص ۳۹)

ان سلسلي ۾ واضح ڪرڻ ضروري آهي ته ٽالپرن جي دؤر ۾، لشڪر ۽ فوج ۾ بلوچ هئا. ان کان سواءِ، وزارت ۽ اسارت تي لغاري بلوچ فائز هئا. نواب ولي محمد خان لغاري، وزير اعظم هو، جنهن متعلق هڪ انگريز مؤرخ لکي ٿو ته:

”سند جو راڄ اصل ۾ نواب ولي محمد خان لغاري، وزير اعظم جي هٿ ۾ آهي، ميرن جو ڊگهو نالو آهي.“

ان طرح سند جي پاران جي سفارشون بلوچستان ۽ افغانستان تائين وينديون هيون، تن ۾ به لغاري نواب، نمائندگي جا فرائض ادا ڪندا هئا.

مٿين چند مختصر حوالن مان بلوچن جي تاريخ ۽ تهذيب، ادب ۽ شاهريءَ، شجاعت ۽ بهادريءَ، فتوحات ۽ ظفر منديءَ جو پورو پورو پتو پوي ٿو. ان مان اهو به ثابت ٿو ٿئي ته بلوچ هڪ شاندار ۽ ضمدار قوم آهي. ان جي زوال پٺڀر پهلوءَ تي ئي ناقدن وقت بوقت انگشت نمائي ڪئي آهي. اميد ته آئيندي ڪجهه تفصيل مان لکيو ويندو.

بلوچن جي بهادريءَ متعلق علامه اقبال فرمائي ٿو:

”بلوچ قوم ڪنهن تذڪري ۽ تعارف جي محتاج نه آهي. سندس زندگي شينهن جي مثال وانگر آهي. جڏهن شينهن ننڊ ۾ رهي ٿو، ان وقت دنيا سندس وجود کان بيخبر آهي، پر جنهن وقت هو بيدار ٿئي ٿو، تڏهن سندس گجڪوڙ کان جهنگ ۽ جبل سڀ ڪنڻ لڳن ٿا.“

ان طرح بلوچ سردار جي وصيت کي هن طرح علامه اقبال نقل ڪيو آهي:

ميرت ۾ ٻڙي چيز، جهان-تنگ دومن،
پنهاني ۾ درويش ڪو تاج-سر دارا.

هڪ بلوچ شاعر، بلوچن لاءِ چوي ٿو: ”بلوچ هڪ وڻ آهي، سندس شاخون پشمار آهن. اسلام سندس ايمان آهي، هو پنج وقت نماز ۽ ٽيھ روزا رکي ٿو، شراب لاءِ نفرت ڪري ٿو. سندس منزل ستارن کان به پري آهي. مسلمانن ۾ ان ڪري پيارو آهي، جو جڏهن هي شهسوار ميدان ۾ نڪري ٿو، تڏهن ڪابل، تڙدار، ڪشمير، دهلي ۽ دکن جا در سندس چمڪندڙ ترارن اڳيان ڪنڻ ٿا.“

بلوچ قوم جي پوري زندگي، روحاني ۽ اخلاقي حيثيت سان، پيرن ۽ بزرگن سان وابستہ رهندي آئي آهي، ۽ ٽي صديون اڳ ڪلهوڙا خاندان جا مريد هئا، ان ڪري اڄ تائين ميان يارمحمد، ميان نصيرمحمد، ميان آدم شاھ، ميان شاهر محمد، ميان سرغزاري، ميان الياس، وغيره سان، سنڌ، پنجاب ۽ بلوچستان جي بلوچن جي عقيدت آهي. ان کان سواءِ سنڌ ۾ شهباز قلندر، عبدالله شاھ گودڙيو، گاجي شاھ، شاھ پنجو سلطان، شاھ لطيف، شاھ عنايت جهوڪ شريف، سچل سرمست وغيره تي اڄ به بلوچن جا عقيدتمندانه آثار موجود آهن.

پنجاب ۾، ڪوھ سليمان جي اوڀر ۾ رهندڙ بلوچ قومن جي عقيدتمندانه وابستگي، حضرت خواجہ غلام فرید رحه سان آهي. خواجہ جي ڪلام ۽ ٻين عشقيہ ۽ روحاني داستانن سان بلوچن جو تعلق وارتڪي۽ تائين پهتل آهي. ان طرح بلوچن جو تعلق حضرت خواجہ سليمان توسويءَ سان به آهي. ان کان سواءِ حضرت سخي سرور سان به سندن عقيدت آهي. سلطان باهو ۽ بلاشاھ سان به وابستہ آهن. انهن کان سواءِ برصغير ھند-پاڪ جي هر هڪ ٻي تربيت ۽ صاحب ڪشف و ڪرامات سان سندن تعلق آهي. سنڌ ۾ مخدوم نوح سرور، شاھ ڪريم رحه، لواري شريف، ڪروھڙ شريف، ۽ ڪنگري شريف جي راشديه خاندان سان بلوچن جي مختلف گروهن جو تعلق آهي. باقي بلوچن جا نوان نسل ڪهڙي پاڳي آزاد خيال ٿي چڪا آهن، ۽ زماني جي تقاضائن کين مجبور ڪيو آهي.

هي آهي بلوچن جي تاريخ متعلق مختصر تبصرو. اميد آهي ته اسان جا ٻيا محقق ۽ مؤرخ، هن شاندار قوم جي تاريخ ۽ ثقافت کي زنده ڪرڻ لاءِ ڪجهه نه ڪجهه لکندا ۽ اسان جي معلومات ۾ اضافي آڻڻ جي ڪوشش ڪندا.

ٻيو ته هي هڪ اختلافي مسئلو بڻجي چڪو آهي، ۽ ڪافي وقت کان بلوچن ۾ ۽ ڪن علمي رسالن ۾ هلي چڪو آهي. ان سلسلي ۾ ’بلوچي دليا‘ ملتان ۾ به ڪي جوابي مضمون ڇپيا ويا آهن. اميد ته انهن جو جائزو به ورتو ويندو، انهن مقالنڪار محققن جي احترام کي مدنظر رکندي، انهن جا خيالات پيش ڪيا ويندا ۽ انهن متعلق ڪجهه پنهنجي ٻارن به عرض ڪنداسون. اصل ۾ شروعات دهري غازي خان جي هڪ شيخ شير محمد پاڪستانيءَ لاءِ ڪئي آهي، جنهن جا ڪجهه اقتباس مٿي پيش ڪيل آهن، ۽ انهن جا مختصر طرح مان جواب ڏنل آهن. اميد ته سنڌ جا محقق هن طرف توجهه ڪرڻ فرمائيندا.

ابوالنصر فارابي (مسلمان فلسفي)

...جنهن 'پوليٽيڪل سائنس' جو بنياد رکيو. يورپ، فارابيءَ

جي نظريات کان، ائين خلدون جي وسيلي سان واقف ٿيو.

مسلمان فيلسوفن ۾، ابوالنصر فارابي، سڀني کان پهريون فيلسوف آهي، جنهن عمرانيات (سوشالاجي) تي پنهنجي خيالات کي قلمبند ڪيو آهي. يورپ جا محقق تسليم ڪري چڪا آهن ته فارابيءَ جا ٻه رسالا، 'سياست مدنيه' ۽ 'مدنية الفاضل'، پوليٽيڪل سائنس جو بنياد آهن.

فارابيءَ جو زمانو ۲۵۹ھ کان ۳۲۹ھ تائين هو. اهو زمانو، 'دهلي' حڪومت جي عروج جو زمانو چيو وڃي ٿو.

فارابيءَ، سڀ کان اول ان سلسلي ۾ دينيات سان گڏ، يوناني فلسفي کي مطالع ڪيو. خاص طرح سان سياسي ۽ جمهوري خيالات تي غور ڪيو. ان ئي مطالع جي دؤر ۾، 'ارسطو' جي ڪتابن جون شرحون پڻ لکيائين. بخوبي اها پيدا ڪيائين، جو پنهنجن شرحن ۾ افلاطون ۽ ارسطو جي نظرياتي اختلافن جي به تنقيد ڪندو ويو.

فارابيءَ جنهن دؤر ۾ اڪيون ڪوليون آهن، اهو دؤر ملوڪيت جي عروج جو دؤر هو، جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي. هي اهو دؤر هو، جنهن ۾ فقهي موشگليون به پنهنجي فني حيثيت سان ڪمال تي پهچي چڪيون هيون. مسئلن جي توجهات ۾ ڪافي ڪتاب لکجي چڪا هئا. اهڙيءَ مطلق العنان حڪومت جي دؤر ۾، فارابيءَ جو عمرانيات ۽ سوشالاجيءَ جهڙي 'فن' ڏانهن توجهه ڪرڻ، واقعي حيرت جهڙو ڪارنامو آهي!

فارابيءَ پنهنجي ڪتاب 'مدنية الفاضل' ۾ روزاني زندگيءَ ۾ رهندي، 'فرد' جي مثالي ڪردار کي پيش ڪري، ان جي مجموعي حيثيت تي هڪ مثالي معاشري جو خاکو پيش ڪيو

آهي. فارابي، ان موضوع تي لکندي، مدني سياست کان مثالي شهرت يعني مدنيۃ الفاضله ڏانهن بحث جو رخ ٿو موڙي. فارابيءَ وٽ شهري سياست، معاشرتي ارتقا جي پهرين ڪڙي آهي. فارابي، هڪ مخلوط معاشرتي جو بنياد رکي، سڀني قسمن جي چڱل-پڻ مائهن تي بحث ٿو ڪري. افراد تي بحث ڪري، معاشرتي کي چند طبقن ۾ ٿو ورهائي. اهي طبقات مختلف مفادن ۽ وسيلن جي حاصل ڪرڻ جي سلسلي ۾، هڪٻئي سان اختلاف رکندڙ ٿو ڏيکاري. ان بحث هلائيندي، فارابي، انسان جي 'روحاني ۽ حيواني' حيثيت کي به اڳيان ٿو آڻي.

فارابي پنهنجي بحث ۾ 'ارسطوءَ' جي ان نظريي کي ڏاڍي سهڻي نموني ۾ بيان ڪيو آهي، ته 'انسان' ڪيئن طبعي طور تمدن ۽ شهرت کي پسند ٿو ڪري. فارابي لکي ٿو:

"معاشره ان وقت وجود ۾ اچي ٿو، جڏهن آبادي تمام گهڻي ٿي ٿي وڃي، ۽ اڪيلو انسان پنهنجين ضرورتن کي اڪيلي سر منهن ڏيئي نٿو سگهي، ۽ لاچار ٿي، ٻين مائهن جو تعاون ٿو حاصل ڪري. ان تعاون حاصل ڪرڻ کان سواءِ، هڪ فرد جو زندهه گذارڻ پنهنجي جاءِ تي ناممڪن ٿي پوي ٿو. اصل ۾ اهو قدر حيوانيت جي آزاد زندگيءَ کان نڪري، 'احتياج ۽ ضرورت' جي پهرين منزل ڏانهن آهي. ان طرح جيئن جيئن آباديءَ ۾ اضافو ٿيندو ويندو تئين تئين لازمي طرح سان، ضرورتن ۾ اضافو ٿيندو ويندو آهي. ان حيثيت سان، زندگيءَ جي ضرورتن کي پوري ڪرڻ لاءِ وسيلن، ذريعن، ڪوششن، ڪمن ڪاربن جي گهڻائيءَ جي دٻاءُ هيٺ رهندڙ، هڪ خطي جا اعليٰ توڙي ادلي مائهو، باهمي تعاون سان پنهنجي 'بقائے حيات' لاءِ لاچار هڪ معاشرتي نظام تعمير ڪن ٿا. ان ابتري وسيع نظام کي هلائڻ جي لاءِ ڪيتريون معاشرتي پابنديون به لاچار ٿي پاڻ تي هٻار ڪندا آهن، بلڪ خوشيءَ سان قبول ڪندا آهن. منهنجو چوڻ آهي ته اڪراهڙي معاشرتي وارا مائهو، انهن حدن ۽ معاشرتي پابدين تي هلندا رهندا ته پوءِ نه فقط معاشره ترقيءَ ۽ سعادت جي واٽ تي هلندو رهندو، پر ان سان گڏ سڀ رهواسي ان ماحول جي حالتن آهر، ادب ۽ علم ۾، اخلاق ۽ روحانيت ۾، معاش ۽ گذراوقات ۾ به ترقي ڪندا رهندا ۽ ڪو ڏکيو ڏينهن نه ڏسندا.

"پوءِ ته صحتمند عمراني زندگيءَ ۾ طاقتور مائهن ۽ ڪمزورن جي حقن جو به تعين ڪيو وڃي ٿو. ان اصول مان ئي شهرت جا قانون پنجن ٿا. انهن جي چنڊچاڻ ڪندي تجربن ۽ مشاهدن جي جاچ جوڇ کان پوءِ، 'شهرت' هڪ اعليٰ نظام جي حيثيت وٺي ٿي.

"ان نظام ۾ معاشرتي فرضن ۽ هڪٻئي ڏانهن پيدا ڪيل، رڻيل ۽ قائم ڪيل جوابدارين کي مختلف فردن ۾ ورهائڻ جي نوبت اچي ٿي. ان طرح سان طاقتور توڙي

ڪمزور ٻئي طبقي پنهنجن حدن اندر رهندي، معاشري جي تعمير ۾ هڪجهڙي جوساٿ ڏيندا رهن ٿا. ٻنهي طبقن جو اهو صحتمند رابطو، حقيقي معنيٰ ۾ انساني زندگيءَ جو ضامن آهي. ان طرح سان هڪ فرد جي اها صلاحيت جا کيس فطرت جي طرف کان مليل آهي، سا لشوولما حاصل ڪري ٿي. اهو فرد اڳتي هلي زندگيءَ ۾ وڏي اهميت حاصل ڪري ٿو، ۽ انسانذات جي مجموعي ادارن ۽ سطحن لاءِ ڪارگر بنجي ٿو. اهڙن صالح فردن جي ڪوشش ۽ اصلاح سان صحتمند اجتماعي نظام وابستہ آهي.^۴

هي آهي فارابيءَ جي تشريح، جا هن دور ۾ به افاديت جي حيثيت رکي ٿي. اڄ جو عمراني فن به انهن اصولن تي هلي چلي رهيو آهي.

فارابيءَ جو نظريو، نهايت واضح ۽ چٽي، خير ۽ مسرت واري واٽ ٿو ڏيکاري. سندس تصنيفات ۾ ’خير ۽ شر‘ تي به فلسفيانہ انداز ۾ بحث ٿيل آهي.

فارابي، خير ۽ شر جي تعريف پنهنجي خاص عمراني نظريي سان هن طرح ڪئي آهي:

”شر، اصل ۾ تجرب جي لاپختگيءَ جو نالو آهي، يا انهن غلط ڪمن ڪاربن جي نتيجن جو نالو آهي، جي ڪم غير ضروري ۽ غلط حالتن ۾ غلط سلیقي سان پيدا ٿا ٿين.“

ان کان پوءِ لکي ٿو:

”پر جڏهن معاشره رفت رفت ترقي ۽ اصلاح جي واٽ ٿو وٺي، منجهس صالح فردن جو اثر وڌي ٿو، تڏهن اها سلیقي جي غلطي دور ٿي ٿئي. ان طرح سان آهستي آهستي بتدریج، شر، خير ۾ تبديل ٿيندو ٿو رهي. ان مان اهو به واضح ٿو ٿئي ته اها حرڪت، جا معاشري جي صالحيت ۽ سالميت کي نقصان ٿي رهي، سا ’شر‘ ۾ داخل آهي. ان طرح هر اها حرڪت، جا معاشري کي تقويت ٿي پهچائي، سا ’خير‘ آهي.“

ان کان پوءِ فارابي، سوشل سائنس جي هن طرح تشريح ٿو ڪري:

”معاشرتي تجربن سان، انسان جي صلاحيتن ۾ تازگي ۽ اضافو ٿو پيدا ٿئي. انهن تجربن سان انسانن جي مختلف طبقن جي ’ذهن‘ ۾ جو سواد ٿو پيدا ٿئي، ان کي معاشري جا صاحبِ فکر ماڻهو، جمع ٿا ڪن. انهن منتشر جزن کي پاڻ ۾ ملائين ٿا. انهن کي ترتيب ڏيندي، چنڊچاڻ ٿا ڪن. تان جو سندن ان بحث ۽ تنقيد چنڊچاڻ ۽ جاچ جوڇ سان انهن معاشرتي تجربن کي، سوشل سائنس جي صورت ٿا ڏين.“

ان کان پوءِ فارابي ٻڌائي ٿو ته مفڪر ۽ قانوندان توڙي فنڪار ڪيئن ٿا پيدا ٿين؟

درمائي ٿو:

”ڪو به مڃڻ، ڪو به مفڪر، ڪو به فنڪار، جيستائين انهن سماجي تجربن جي باهه مان
هڏي پختو ٿي نٿو نڪري، تيستائين نڪو فن جي تعمير ٿو ڪري سگهي، نڪو قانون
جي ترتيب ۾ ڪامياب ٿو ٿئي، نڪو فڪر جي دنيا ۾ ڪو ’صالح ليدر‘ ٿو پيدا
ڪري سگهي.“

فارابي، ان تشريح کان پوءِ هڪ لازمي شرط بيان ڪندي لکي ٿو ته:
”پر ان لاءِ نهايت ضروري آهي ته فڪر ۽ فن جي اظهار تي ڪابه پابندي نه لڳائي
وڃي. اهڙن لائق ماڻهن کي ’مڪمل آزادي‘ ملڻ گهرجي. معاشري جي طرفان ڪنهن
به قسم جي پڇ-گهڙ، تنقيد ۽ چنڊچاڻ، فڪر وارن تي نه لڳائي وڃي.“

فارابي ٻڌائي ٿو ته فڪر وارن تي معاشري جي گرفت ۽ تنقيد جي ڪري ڇا ٿي سگهي
ٿو. فرمائي ٿو:

”پابندي لڳائڻ سان انساني صلاحيتن جا چشما خشڪ ٿي ويندا، ۽ اجتهاد ۽ ايجاد
جا مادا مري ويندا. روشن ۽ -دا حيات جو هر رنگ آلود ٿي ويندا. زبانون بند ٿي
وينديون. سينا سوڙها ٿي ويندا. قلم بيڪار ٿي ويندا ۽ دماغ مردار ٿي ويندا. مطلب
ته معاشري ۾ ’صالح عنصر‘ جي پيدائش انهن ته ختم ٿيندي، جيئن هڪ سنڌ عورت
ٻارن ڄڻ جي صلاحيت کان هميشه لاءِ محروم رهجي وڃي!“

ان کان پوءِ فارابي ٻڌائي ٿو ته آزادي پسند دؤر ۾ ڇا ڇا ٿو ٿئي؟ فرمائي ٿو:

”خير اٿو ته اهو معاشرو، جنهن ۾ صالح فڪر وارن ماڻهن تي ڪا گرفت نه آهي،
اٿي ڇا ٿو ٿئي؟ جواب ڏيندي چوي ٿو. ’اهڙن شهرن ۾ فڪر ۽ فن پنهنجي پوري
محتمل تاهانيءَ سان جلوهر ڳاڙهي ٿو. آزاد خياليءَ ۽ معاشرتي رعايتن جي ڪري،
مختلف قومن جي اچ وڃ ٿي ٿئي. انهن جا صاحب فڪر اچي ٿا آباد ٿين. فڪر
جي ڏي-وٺ ٿي ٿئي. علم ۽ فن ۾ اضافو ٿو ٿئي. هڪٻئي جي تجربن ۽ مشاهدن
مان استفادي ڪرڻ جي هڪ سٺين سولي واٽ ٿي پيدا ٿئي. ان تبادل خيالات سان
هڪ ته معاشري کي آزاد مفڪرن جي پوري فوج ٿي ملي وڃي، جي حڪيمن ۽
طبعين وانگر معاشرتي بيمارين جو علاج ڪندا رهن ٿا، ۽ محتمل نسل جي پيدائش
وڌائڻ لاءِ جاکوڙ ڪن ٿا.“

پوءِ ڇا ٿو ٿئي؟ ۽ انهن جو ڪرڻ گهرجي؟ ان جو جواب، ٻن لفظن ۾ فارابي هيءُ
ڏنو آهي:

”پوءِ ڇا ٿو ٿئي؟ هڪ وڏي معاشرتي انقلاب لاءِ رستو ٿو تيار ٿئي. هڪ محتمل
ترقي پذير ۽ حوصلمند معاشري جو قديم اڳتي ٿو وڌي.“

فارابي، مختلف قومن ۽ مختلف نسلن جي هڪ هنڌ جمع ٿيڻ کان پوءِ، جي گڏيل سڏيل سماجي اثرات جنر وٺڻ ٿا، تن کان به غير واقف نه آهي. اهو هڪ اهم سوال آهي ته هڪ معاشري ۾ جڏهن مختلف مذهبن ۽ مختلف تهذيبن جا نسل گڏ ٿيندا، تڏهن هرڪو پنهنجي مفاد لاءِ سوچيندو. ٻين کان حق کسيڻدو. طاقت جي زور تي هيٺن کي هيسيندو. انهن ٽين سان ته مورگو معاشري ۾ انتشار پيدا ٿيندو. فارابي ان جو هن طرح حل پڌرو آهي:

”حيواني زندگيءَ ۾ رهندڙ نسل، پنهنجي مراد نه آهي. مان انسان لاءِ چئي رهيو آهيان. پنهنجو چوڻ آهي ته: جڏهن ڪنهن شهر ۾ مختلف قومون اچي آباد ٿين ٿيون، ته پوءِ صاف ظاهر آهي ته انهن جي اختلاط سان مختلف قسم جا لوان نسل پيدا ٿيندا، جن جي صلاحيتن ۽ مزاج ۾، فطرت ۽ جبلت ۾، لازمي طرح سان ڪجهه اختلاف به هوندا. ان مان فائدو اهو ٿيندو، جو هڪ شهر مان گویا ڪيئي شهر جنم وٺندا. اهي شهر اگرچ، فڪر ۽ نظر جي خيال سان ته هڪجهڙي کان مختلف هوندا، پر هڪجهڙي جا مخالف نه هوندا. انهن ۾ هڪ تهذيب ۾ آهننگي پيدا ٿيندي. علم ۽ نصيبت جي ڪري، انهن ۾ رنگ، نسل، تاريخ، قبيلي ۽ جاگرافيءَ وارا سڌا سڙها نه رهندا. انهن ۾ هڪ جامع شعور پيدا ٿيندو، هڪ جامع اخلاقي نظام پيدا ٿيندو. انهن ۾ علم ۽ فضل جي مرڪز تي هڪ اتحاد پيدا ٿيندو. حڪيم، فيلسوف، ديب ۽ شاعر، عالم ۽ محقق سڀ پنهنجن ڪاوشن سان ان اتحاد کي مضبوط به رکندا ۽ قائم به رکندا ايندا. هرڪو نسل، پنهنجي مذهبي رسومات کي آزاديءَ سان ادا ڪندو ايندو، پر ٻين جي مسئلن ۾ دخل نه ڏيندو، ٻين سان مذهبي ڇيڙڇاڙ نه ڪندو، ٻين تي غلط قسم جا اعتراض نه ڪندو، ٻين نسلن جي مذهب، پيشوائن ۽ پاڪ جاين جو احترام ڪندو. بلڪ انهن جي معاملات ۾ پنهنجائپ ۽ عزازت والڪر شرڪت ڪندو. انهن سان صحبتون ڪندو، دڪ درد وٺيندو، انهن جي ڏڪن ۾ انهن سان پاڻي پائيواري ٿيندو. انهن کي پنهنجن خيالن، روايتن، مذهبي تقريبن ۾ سڏيندو. بهرحال ان قسم جي شهرن ۾ گهڻن نسلن جي موجودگيءَ مان ڪوبه نقصان نه ٿيو آهي، سراسر ترقيءَ وارو قدر آهي. اهائي انساني معاشري جي تقاضا آهي.“

ان کان پوءِ فارابي جواب ٿو ڏئي ته: ”پلاجن شهرن ۾ گهڻن نسلن جي موجودگيءَ ۾ لسانگيز ڪارڪرداريون ٿيون ٿين، قومي ۽ نسلي تفاخر ۽ تمصب جي ڪري، جنگيون ٿيون لڳن، ۽ تباهي ٿي سگهي. سو چو؟“

”اهي شهر، انساني شهرت ۾ شمار ٿي ڪين ٿا ٿين. اهي نسل اڃا حيواني زندگيءَ ٿا گهارين. اهي انساني معاشري جا نه، پر حيواني معاشري جا پهننگام ۽ اڻگهڙيل، گروهه آهن. انهن ۾ اڃا حيوانن واري وحشت ۽ جبلت موجود آهي. اهي اڃا

مذهب ۽ قوميت جي افادي پهلو، توڙي اخوت ۽ مساوات جي اجتماعي نظام تائين رسائي ڪين آهن. تنهنڪري اهڙي مثالن کي، انساني 'شهريت' ۾ نه ڳڻڻ چڱائي. اهي 'حيواني بستيون' آهن، جي جهنگلن ۽ جبلن، غارن ۽ رڻ پٽن ۾ رهن گهرجن. اهي شهرن ۾ آباد آهن، ته پوءِ انهن جي شهريت کي ڏسي، ڪنهن ۾ غلطيءَ ۾ مبتلا ٿيڻ نه گهرجي. پوءِ ته انهن تي گويا خدائي حڪمت ۽ الهام جا دروازا ڪلهائي ڪين آهن.^۴

فارابي، حڪومت ۽ حاڪميت لاءِ چوي ٿو:

”علم ۽ فضل جي مشترڪ اتحاد کان پوءِ، ترقي يافتہ معاشري جا سڀ نسل گڏجي، پنهنجو هڪ حاڪم چونڊين ٿا. جنهن کي صدرالمدور ۽ حاڪم اعليٰ سڏجي ٿو. ان جي ذات تي سڀ نسل اتفاق ڪن ٿا. ان کي يمت سڏجي ٿو.“
ان کان پوءِ حاڪم جي وصف ۽ ڪارڪردگيءَ لاءِ فارابي فرمائي ٿو:

”حاڪم اهو جو مجموعي شعور سان هراڻوگ رهي، ۽ معاشري جي صالح تقاضائن جي تڪميل ڪري. انهن سان گڏ رهي، انهن سان گڏ اٿي ويهي، صاحب شعور ماڻهن جي راه طلب ڪري، انهن سان گاهه بگاھ ملاقاتون ڪري. ڪنڊ ڪڙڇ ۾ اڪري پوي، لڪچپ ۾ ملڪ جي حالات جي خبرچار وٺندو رهي. سادي زندگي گذاري، لڪندو نه وٺي، دلير ۽ حوصلمند رهي، گيدي نه ٿئي. هيٺائي نه ڏيکاري، فيصلو قائم رکي سگهي. غلط ۽ صحيح راه ۾ فرق کي سمجهندڙ عقل شعور ۽ تجربو رکي، چڱا ماڻهو وزير مقرر ڪري، انهن جي ماتحت آفيسرن کان خبرچار وٺي، سرحدن کي سنڀالي، گهرج وارين شين جي اڳهه-پال تائين واقف هجي، نيڪ هجي.“
فارابي، اڳتي ٻڌائي ٿو ته ڇا ڇا نه هجي؟

”مغرور ۽ متڪبر نه هجي، بداخلاق ۽ شرابي نه هجي، پراڻن ڪٽن تي نه هلي، ماڻهن جي ڪنڌ تي سوار ٿي نه هلي، زبان تي تالا نه هڻي، قلم کي پنهنجي مرضيءَ تي نه هلائي، پنهنجي تعريف تي خوش نه ٿئي، سازش نه ڪري، بددهالت ماڻهن کي وزير ۽ امير نه ڪري، دير سان پنڪهارون نه ڏئي، ڳالهائڻ وارن کي نه روڪي، وڏن ماڻهن جي هٿ ۾ پتلي ٿي نه ڪهڙي، اڃايون جنگيون نه جوڙي، فساد نه ڪرائي، بازياري ملڪن سان نه ٿئي، ڏٺون نه وڌائي، محصول نه وٺي، آباديءَ تي بندش نه وجهي، اڃايون سزائون نه ڏئي.“

ان کان پوءِ فارابي، صدر حاڪم ۽ معاشري لاءِ چوي ٿو:

”جو شهري معاشرو، صحيح مقام تي پهچندو، ان جو هر فرد، صحيح معنيٰ ۾ آزاد هوندو، پر اها آزادي، سماجي احترام کي هميشه مدنظر رکندي. ڪوبه فرد ان

احترام کي نظرانداز نٿو ڪري سگهي. سڀني لسان ۾ مساوات ۽ اخوت هوندي. حڪومت ۽ حاڪميت ڪنهن فرد جي نه پر اصول ۽ قانون جي هوندي. ان معاشري جو صدر پنهنجي معاشري جي رضامندي، مطالبي ۽ تقاضا کي هرحال ۾ مڃيندو. انهن جي نفرت ۽ حقارت تي پاڻ کي جاچيندو. انهن جي باشعور مطالبن کي تڪميل تي پهچائڻ لاءِ جدوجهد ڪندو رهندو:

فارابي، اهڙي معاشري جو نالو رکيو آهي. ”مدنية الفاضله“ ان ۾ قانون جي حيثيت

بيان ڪندي فرمائي ٿو:

”اهڙي معاشري ۾ ’انسان‘ کي حقيقي مسرت نصيب ٿئي ٿي. اهو مثالي معاشرو اڳتي هلي مشورت ۽ تخليق جو مظهر بنجي ٿو. اهڙي معاشري جي حيثيت هڪ جسر جهڙي ٿئي ٿي ۽ قانون سندس پرورهن ڪندڙ خادم بنجي ٿو.“

هي آهن فارابيءَ جا چند عمراني نظريات.

اهو به ياد رکڻ گهرجي ته فارابيءَ، ارسطو جي ’اشرافي جمهوريت‘ جو رد ڪيو آهي، ۽ ان جي مقابلي ۾ ’عوامي جمهوريت‘ جو نظريو پيش ڪيو آهي.

يورپ جي محققن جي راءِ آهي ته فارابي، پهرين فلسفي آهي، جنهن ’بالغ راءِ دهی‘ جي حق ۾ دليل ڏنا آهن. فارابي، پهرين شخص آهي، جنهن ’فکر و نظر‘ جي آزاديءَ کان سواءِ سماجي ارتقا کي ناممڪن سڏيو آهي.

فارابيءَ جي افڪار جي افاديت جي اها به خوشقسمتيءَ چئي، جو کيس ’ابن خلدون‘ جهڙو شارح مليو.

ابن خلدون اصل ۾ فارابيءَ جي نظريات جي تشريح ڪئي آهي. فارابيءَ جي ٻڌايل اصولن جي تشريح ڪندي، پنهنجا فروعات وضع ڪيا اٿس، ۽ انهن جي روشنيءَ ۾ پنهنجي مشهور عالم تاريخ لکي اٿس. ابن خلدون جي ان خدمت، هڪ طرف فارابيءَ جي صحتمند ۽ صداقت پسند فڪر جي تصديق ڪئي آهي، ته ٻئي طرف يورپ کي جمهوري نظريات لاءِ مواد جمع ڪري ڏنو آهي.

بقول گبن:

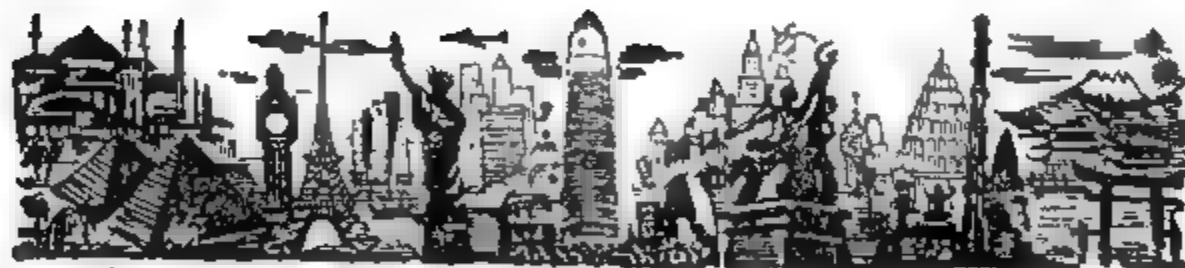
”يورپ ۾ جڏهن اهل ڪلسا ۽ اهل فڪر جي پاڻ ۾ چڪتاڻ ٿي، تاج ۽ صليب جي ميلاپ سان جڏهن اهل فڪر کي ڪهاڻ شروع ڪيو ويو؛ تڏهن مذهبي دليلن جي محاذ تان هارائي، اهل فڪر ماڻهن، ابن خلدون جي اچي پناه ورتي. ان جي نظريات تي، آزاد معاشري ۽ عوامي جمهوريت لاءِ ليرا بلند ڪيا. ... اڳتي هلي، جنهن عوامي جمهوري نظام جي عمارت تعمير ڪئي ويئي، ان جا بنياد عظيم فلسفي، ’ابن خلدون‘ جي نظريات تي قائم رهي سگهيا...“

اصل ۾ اهو مسلمان فلسفي 'ابوالنصر فارابي' ئي هو جنهن ٻوليٽيڪل سائنس جو
 صحتمند بنياد پوتائي فلسفي جي خيالي ڳالهين کان الڳ رکيو، جنهن جي تشريح
 ابن خلدون ڪئي. ان طرح يورپ، 'فارابي' جي نظريات کان، ابن خلدون جي
 معرفت واقف ٿيو. ۳

ماخذات:

- ۱- هيون الابناء في طبقات الاطباء: ابن ابی اصحبه.
- ۲- تاريخ حكماء الاسلام: البيهقي.
- ۳- اخبار العلماء: القفطي.
- ۴- مقدمه ابن خلدون.
- ۵- وفيات الاعيان: ابن خلڪان.
- ۶- ابن خلدون: ڊاڪٽر طه مصري.
- ۷- فارابي: عباس محمود مصري.
- ۸- تاريخ الحكماء: (اردو) ڊاڪٽر غلام جيلاني برق.
- ۹- فارابي (اردو) رئيس احمد جعفري.

خيام جي رباعين جا منظوم ترجما

دنيا ۾ عمر خيام جي رباعين جا جيترا ترجما ٿيا آهن، اوترا شايد ئي ڪنهن ٻئي ڪتاب جا ٿيا هجن! دنيا جي هر ننڍي توڙي وڏي، معروف توڙي غير معروف، مطلب ته سڀني زبانن ۾ خيام جي رباعين جا ڪيترائي ترجما نه رڳو نثر ۾ پر نظم ۾ به موجود آهن. هونئن ته مشرق جو هيءُ جڳ-مشهور شاعر، فيلسوف، هيئت ۽ علم نجوم جو ماهر به هو، ته پنهنجي وقت جو عظيم عالم ۽ رياضيدان به هو. پر افليدس، رياضي ۽ فلسفي تي لکيل ٿورن ڪتابن کان سواءِ اڄ سندس علم ۽ فضل جو ڪوبه يادگار باقي نه رهيو آهي؛ ۽ وري اهي ڪتابڙا به ناپاب ۽ لاپيد آهن. ملڪ شاهي به، جنهن جي ڪري سندس علم نجوم ۾ مهارت جا داستان مشهور هئا، اڄ ماضيءَ جي پراڻي دفتر کان وڌيڪ حيثيت نٿي رکي. پر اهي رباعيون ئي آهن جن جي ڪري اڄ به سندس شهرت ۽ ناموري قائم آهي. خيام، دل جي وندر خاطر رباعيون تصنيف ڪندو هو، ۽ عجب جي ڳالهه آهي ته هڪ وڏي عرصي تائين هن کي به حيثيت شاعر ڪير سڃاڻندو به ڪونه هو. ان ڏس ۾ سندس ناموري رڳو پنهنجي ملڪ تائين محدود هئي.

دنيا ۾ خيام جي مشهوريءَ ۽ ناموريءَ جو سبب اصل ۾ اڀرورڻ فرزجوراليد (Edward Fitz Gerald) جا منظوم ترجما آهن. هن خيام جي شاعريءَ ۽ هن جي فلسفي جي روح کي دلڪش ۽ اثرائتي انداز سان انگريزيءَ زبان ۾ آڻي، دنيا کي پهريون ڀيرو ان نئين دلفريب ۽ جاندار آواز سان روشناس ڪرايو. پر بدقسمتيءَ سان مغرب ۾ اڪثر ڪري هن کي فيلسوف، ماهر نجوم، هيئتدان، رياضي، الشاع، طب، تاريخ ۽ ادب جي استاد هجڻ بدران فلسفه ايمڪيورس جي شيدائي شاعر جي حيثيت سان ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو. ڪيترائي نقاد ته مرڳو هن کي 'شراب و شاهه' جو پرستار سمجهندا آهن. خود سندس وطن ايران ۾ به خيام جي گمناميءَ جي اها حالت هئي، جو جڏهن ناصرالدين شاه قاجار، انگلينڊ ويو، تڏهن کيس 'خيام ڪلب' ۾ دعوت ڏني وئي. پر خيام جي شائقن کي، جيڪي ڪائس خيام جي باري ۾ گهڻي ئي ڳالهون ٻڌڻ لاءِ اچي گڏ ٿيا هئا، ڏاڍي مابوسي ٿي. يورپ ۾ خيام جي مقبوليت کان گهڻو اڳ، سڀ کان پهرين خيام کي اڪبر بادشاهه خراج عقيدت بخش ڪيو، جنهن جو

هيءُ فقرو ادب جي تاريخ ۾ هميشه يادگار رهندو: (بايد ڪه ٻس از هر غزل خواجہ حافظ، رباعي عمرخيام برنويسند ورند خواندن آن حکم شراب- ٻي گزڪ دارد.) پر ان فقري جو سان سرتبو به فز جبرالڊ جي ترجمي کان پوءِ ٿيو. فز جبرالڊ پاڻ به ان ترجمي جون ٻه سؤ کان وڌيڪ ڪاپين ڇپرائڻ جي همت نه ساري سگهيو. ان ڇاپي ۾ صرف پنجهتر رباعيون هيون ۽ ان جي قيمت پنج شلنگ رکي ويئي هئي، پر الهيه هوندي به ان ڇاپي تي ڪنهن به ڌيان نه ڏنو، جنهنڪري ان جي قيمت ڪهڻائي ٻه شلنگ رکي ويئي، ۽ دڪاندار بيزار ٿي ان جون سڀئي ڪاپيون دڪان کان ٻاهر ردي ڪتابن جي ٺوڪريءَ ۾ رکي ڇڏيون. اتفاق سان سر رچرڊ برٽن (Sir Richard Burton) ۽ مشهور شاعر سون برن (Swinburne) ۽ روزيني (Rossetti) جهڙن قدردانن جي نظر ان ڇاپي تي پئي، جن ان جي قدر و قيمت کي محسوس ڪيو. نتيجو اهو نڪتو جو ان جي هڪ هڪ ڪاپي ڏهن-ڏهن گني ۾ به وڪائي ۽ آخري ڪاپي پنجنهين گني ۾ نيلام ٿي. سن ۱۸۶۸ع ۾ فز جبرالڊ پهرئين ڇاپي ۾ ڪي ترجمون ۽ اضافو ڪري ٻيو ڇاپو شايع ڪيو، جنهن تي پهريون ڀيرو مترجم جو نالو ڇپيل هو. ان کان پوءِ سن ۱۸۷۲ع ۾ ٽيون ۽ سن ۱۸۸۹ع ۾ چوٿون ڇاپو شايع ٿيو. اهي ڇاپا هٿون هٿ وڪامي ويا. ان وقت انهيءَ ترجمي کي ايتري ته مقبوليت حاصل ٿي، جو سواءِ آسماني صحيفن جي ٻين ڪتابن کي نصيب نه ٿي آهي، ۽ اڄ ته يقين ٿي ٺٽو ڪري سگهجي ته اهو شاهڪار فريرز ميگزين (Fraser Magazine) جي آفيس ۾ ٻه سال رهڻ کان پوءِ به ڇپجڻ لائق نه سمجهيو ويو هو. هونئن ته عمرخيام جون رباعيون جدا جدا لفظن ۾ پنجهتر کان وٺي اڍائي هزارن تائين ڄاڻايل آهن، پر مستشرقين ۽ محققين، جن ۾ زوڪوسڪي، پروفسر براؤن، گارسن، دتاسي ۽ سيد سليمان ندوي جهڙا عالم شامل آهن، تن الحاقِي رباعين جي پنجڇاڻ ڪئي آهي. سيد سليمان ندويءَ پنهنجي [بر دست تصنيف "خيام" ۾ وڏي تحقيق کان پوءِ ثابت ڪيو آهي ته اهڙين رباعين جو تعداد فقط ٻه سؤ پنج آهي، جن تي، خيام کان سواءِ ٻئي ڪنهن به شاعر جي دعوا ڪانهي.

يورپ ۽ انگلند ۾ ته خيام جي ترجمن جي مقبوليت جو اندازو ڪرڻ مشڪل آهي. البت برصغير هند-پاڪ ۾ انهن جي مقبوليت جو اندازو آغا شاعر قزلباش جي هڪ بيان مان ڪري سگهيو، جيڪو هن "خمڪده خيام" جي ديباچي ۾، پنهنجي ڪلڪتي جي سفر جي ذڪر ڪندي لکيو آهي:

"هڪ ڏينهن ٺيڪر اسنگ انڊ ڪمپنيءَ ۾ به ان ترجمي جي گولا ڪندي پهتس. مون ان جي انگريزي ترجمي جي گهر ڪئي، پر اڃا اهو ڏسي حيران رهجي ويس ته ڪمپنيءَ جي مئنيجر، هڪ وڏي ميز، خيام جي مختلف ترجمن سان ڪٿي پري هئي، جيڪي جدا جدا ڊزائينن ۽ جدا ذوق جي تصويرن سان سينگاريل هئا."

ان سلسلي ۾ مناسب آهي ته هت اسين خيبر جي ترجمن جي هڪ مختصر فهرست لٽل ڪريون، جنهن مان اندازو ڪري سگهيو ته عمرخيبر جي رباعين جا ترجما دنيا جي ڪهڙين ڪهڙين زبانن ۾ ٿي چڪا آهن.

- (۱) ڊاڪٽر ٿامس هائيڊ، پروفيسر عربي، آڪسفورڊ سن ۱۷۰۰ع (لاطيني)
- (۲) جوزف ٽان هيمپورگسٽال سن ۱۸۱۸ع (جرمني)
- (۳) سر جارج اوسلي (انگريزي)
- (۴) ڊاڪٽر فريڊرڪ روڪرس (ايضاً)
- (۵) گارسن* دتاسي سن ۱۸۵۷ع (فرنچ)
- (۶) پروفيسر ايڊورڊ سي ڪوريل، پريسي ڊيني سن ۱۸۵۷ع (انگريزي)
- ڪاليج، ڪلڪٽو
- (۷) ايڊورڊ نوجبرالڊ سن ۱۸۵۷ع (ايضاً)
- (۸) ج.ي. بي. لڪولاز سن ۱۸۶۸ع (فرنچ)
- (۹) فريڊرڪ بروڊينسٽيڊ سن ۱۸۸۱ع
- (۱۰) ا.ي. ايڇ. ولفيلڊ سن ۱۸۸۳ع (انگريزي)
- (۱۱) آرل آف ڊفرن، وائسراءِ هند سن ۱۸۸۷ع (ايضاً)
- (۱۲) جون ٽيلي گارڊز سن ۱۸۸۸ع (ايضاً)
- (۱۳) جسٽس هٽيلي ميڪاوٽي سن ۱۸۸۹ع (ايضاً)
- (۱۴) ڊاڪٽر سر راس سن ۱۸۹۸ع (ايضاً)
- (۱۵) پروفيسر ويلسٽائن ژوڪوسڪي (روسي)
- (۱۶) ٿاڻن هيڪل ڊول ملٽي وير [پوڄاڻو] سن ۱۸۹۸ع
- (۱۷) ايڊورڊ هرون ايلن سن ۱۸۹۸ع
- (۱۸) جون بين سن ۱۸۹۹ع
- (۱۹) ڊاڪٽر ا.ي. ج.ي. هائون سن ۱۸۹۹ع (انگريزي)
- (۲۰) مسز ڪيبل سن ۱۸۹۹ع (انگريزي)
- (۲۱) ڊاڪٽر آرلر ڪرسٽن سن ۱۹۰۳ع (انگريزي)
- (۲۲) ايلن فرانسس ٿامسن سن ۱۹۰۶ع
- (۲۳) جونسن پوڄا سن ۱۹۱۳ع
- (۲۴) جون ٽولن سن ۱۹۱۵ع
- (۲۵) رچرڊ ٽي گيلن سن ۱۸۹۷ع (انگريزي)
- (۲۶) فريڊرڪ روسن سن ۱۹۲۲ع

سن ۱۹۲۶ع	(۲۷) جی. ای. ثیوت
سن ۱۹۲۷ع (آسٽريليا)	(۲۸) فرانسس ڊائون
سن ۱۹۳۱ع (فرينچ)	(۲۹) اي. جی. ائيسر ڏيده
سن ۱۹۳۱ع (انگريزي)	(۳۰) برگيڊيئر جنرل اي. ايڇ. روڊويل
	(۳۱) پروفيسر ايدورڊ پيلز ڪول
(انگريزي)	(۳۲) آر. في. پاچيولا
(بنگل)	(۳۳) رابندرناٿ ٽيگور
(انگريزي)	(۳۴) وي. ايم. ڊائار (سوامي گووند تهرٿ)
(ايضاً)	(۳۵) پروفيسر آربري

انهن کان سواءِ يورپ جي ٻين زبانن، جهڙوڪ بيسڪ (Basque)، ڪٽلان (Catalan)، زيڪ (Czech)، ڊينش (Danish)، ڊچ (Dutch) ۽ اسپرانتو (Esperanto) وغيره ۾ به ڪيترائي ترجما ٿي چڪا آهن. فرانسيسي زبان ۾ هيٺين ماڻهن جا ترجما گهڻو مشهور آهن:

(۱) چارلس گروليو، (۲) ليوڪاس، (۳) فردينٽ ٽيري، (۴) ڪلاڊيسٽ، (۵) چارلس سلي، (۶) روجر ڪازلي، (۷) رابرٽ ڊيلاڪ، (۸) جوليس ڊي مائيس هولڊ، (۹) فرليئر لوسان گيلڪ. جرمن زبان ۾ وري گرويف لان شيڪ ۽ اي وولف جا ترجما گهڻو اعليٰ ۽ معياري سمجهيا وڃن ٿا. انهن زبانن کان سواءِ يوناني، هنگرين، اطالوي، نارويجين، پرتگالي، رومن، اسپيني، والاپڪ، ويلش، ويلش رومن وغيره زبانن ۾ به ترجما ٿي چڪا آهن.

يورپي زبانن کان سواءِ دنيا جي ٻين زبانن ۾ به عمرخياو جي رباعين جا ڪيترائي ترجما موجود آهن: ايتريقدر جو چيني، جاپاني، سنسڪرت ۽ عربي زبانن ۾ به ڪيترائي ترجما ملن ٿا.

برصغير ٻاڪ-هند جي زبانن مان هندي، بنگالي، گجراتي، مرهٽي، سنڌي، تامل، تيلوگي، اڙيا، ڪناري، مليالم، پنجابي ۽ اردو وغيره ۾ به ترجما ٿيا آهن. پروفيسر ٽي. ايم. نيورڊن ۽ سوامي گووند تهرٿ (وي. ايم. ڊائار) انهن رباعين کي مرهٽي زبان ۾ ترجمو ڪيو. مرزا قليچ بيگ سنڌي ۾ ۽ پنڊت گردشرما سنسڪرت ۾ ۽ پٽيل گجراتي ۾. انهن ۾ سوامي گووند تهرٿ سڀني کان وڌيڪ رباعين جو ترجمو ڪيو آهي، جيڪو هن ”ڪيروڪرولامرتا“ جي نالي سان مرهٽي، ۽ نيڪٽر آف گريس (Nector of Grace) جي نالي سان انگريزيءَ ۾ شايع ڪيو آهي.

۽ عمرخياو جي رباعين جو ٻيو ترجمو خيرپور جي مير علي نواز ”ناز“ پڻ ڪيو آهي، جيڪو هن وقت ناياب آهي. — مترجم

عربيء ۾ وديع بستائي، محمد رباعي ۽ سعيد احمد نجفيء جا ترجما عمدا ۽ مشهور آهن. ترڪيءَ ۾ ڊاڪٽر عبداللہ حودت، رضا توفيق ۽ حسين دانش جا ترجما معياري سمجھيا وڃن ٿا. هنديءَ ۾ ته ڪيترائي ترجما موجود آهن، جن مان پنڊت سورب نات تڪرو، بابو مڻلي شرن گپٽ، جهالا ڀانن جي پنڊت گردر شرما (سن ۱۹۳۱ع)، پنڊت بلند پو پرساد... (سن ۱۹۳۲ع)، پنڊت اقبال ورما سحر هڪامي (سن ۱۹۳۷ع)، ڊاڪٽر گيا پرشاد گپٽا (سن ۱۹۳۳ع)، جيڪو ڪنهن بنگالي ترجمي جو لفظي ترجمو آهي، ۽ ٻين (سن ۱۹۳۵ع)، برجموهن تسواڙي، رگھو وائس لال گپٽ، ڪشوري رمن ٽنڊن جوڌپور واري (سن ۱۹۳۶ع)، پنڊت جگدمبا پرشاد تهيشي، پنڊت سمرا نند پٽ، ڪيشو پرساد پانڪ ۽ مهاديو ورميا جي ڪيل ترجمن کي گهڻي اهميت حاصل آهي. انهن کان سواءِ به ڪيترائي ترجما آهن ۽ رسالن ۾ اڻڪمڻه نوان نوان ترجما نظر ايندا رهن ٿا.

اڙدوءَ ۾ دکن جي راجا مڪن لال (سن ۱۲۹۰ هجري)، سيد محمد لائق حسين صاحب قوي امروھوي، منظر امروھوي، مير ولي اللہ ابيت آبادي، مولوي سيد احمد حسيني نشتر رامپوري، ڪاشي پرباگي، عبدالرحمان طارق، ميراجي، ڪمر آزاد انصاري، ڊاڪٽر تائمر، آغا شاعر قزلباش، جوش مليح آبادي، نادان دهلوي، شوڪت بلڪراسي، صفی لکنوي، مولانا عاصم جيهوري، وغيره جا ڪيل ترجما مشهور آهن. ازان سواءِ جاوا، سائرا، برما، ملايا، تبت، سيام، ڪشميري (شينا) ۽ ايبالي، پوتاني زبانن ۾ به خيالي ترجمي جي ريعن جا ترجما موجود آهن.

خيالي جي يادگيريءَ طور، هن جي ڪلام کي عام ڪرڻ خاطر لنڊن ۾ ’عمر خيام ڪلب‘ جو بنياد سال ۱۸۹۲ع ۾ رکيو ويو. سال ۱۹۰۰ع ۾ وري آمريڪا وارن به هڪ اهڙو ئي ادارو قائم ڪيو، جيئن عمر خيام جي ڪلام ۽ فلسفي کي عام تائين پهچايو وڃي. ان کان پوءِ دنيا جي هر ترقي يافتہ ۽ مهذب ملڪ ۾ ان قسم جي تحريڪ زور وٺڻ لڳي، ۽ سڄي پڇو ته انهن ادارن جي ڪوششن جو ئي نتيجو آهي، جو اڄ خيام جو ڪلام فرجي رالڊ ۽ ٻين مترجمن جي ڪري طرح طرح جي ڇاپن، مختلف سائزن ۽ رنگين شاهڪار تصويرون سان سينگاريل هر هنڌ ملي سگهي ٿو. انهن ڇاپن جي قيمت ٿورڙن پئسن کان وٺي، ڪيترن ئي رپين تائين آهي، جن ۾ نه رڳو تصويرون آهن پر ڪيترن ئي زبانن جا ترجما، قلمي نسخن جا عڪس ۽ محققن جون تنقيدون ۽ تبصرا پڻ ڏنل هوندا آهن. ڪيترائي اهڙا شعري مجموعا آهن، جيڪي لائق هڪل جي ملتي پروگرام ايڊيشن جي نموني تي شايع ٿيا هوندا، ۽ جن جا حوالا ٽيوٽن (Tutin) جي ڪونڪورڊنس (Concordance) جي صورت ۾ تيار ٿيا هوندا. اهڙيءَ طرح جو فرجي رالڊ جي چڻي ڇاپن جي مصراعن ۽ لفظن جي صفحن مطابق، لفظن جي فهرست ۽ اصلاح ۽ درستين سميت مرتب ڪيا ويا هوندا. انهن ڇاپن مان معلوم ٿي سگهي ٿو ته ڪهڙيون مصراعون ۽ لفظ فرجي رالڊ جي ترجمي جي جدا جدا ڇاپن ۾ ڪيترا ڀيرا ۽ ڪهڙي ڪهڙي هنڌ استعمال ٿيا آهن.

خيوار ۽ سندس فلسفي ۽ پيغام کي زندہ رکڻ لاءِ ڪيترين ئي زبانن ۾ هن جي زندگي بابت ناول، افسانا، ڊراما ۽ خاموش ۽ ڳالهائيندڙ فلمون تيار ڪيون ويون آهن. مشهور رقاصہ ائسوڊورا دنڪن، عمر خيوار جي زندگيءَ ۽ ڪلام تي هڪ اسٽيج ڊرامو تيار ڪري پيش ڪيو هو، جنهن ۾ پنهنجي اعلى ناچ جي وسيلي عمر خيوار جي رباعين جو فني تعبير پيش ڪري، ڏسندڙن کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو. اڙدو زبان ۾ بہ حضرت عاصر جيوريءَ، خيوار جي زندگيءَ ۽ رباعين تي مبني هڪ پيٽال ڊرامو لکيو آهي.*

جيئن تہ خيوار کسي اها عالمگير شهرت سندس رباعين جي ترجمن سبب ملي آهي، تنهنڪري هن مختصر تمهيد کان پوءِ پڙهندڙن کي انهن ترجمن کان واقف ڪرائڻ، وڌيڪ مناسب معلوم ٿئي ٿو. هن مضمون جو سبب اصل ۾ خيوار جي رباعين جو سنڌي ترجمو آهي، جنهن کي ڏسڻ جو گهڻي وقت کان شوق هو ۽ جيڪو مترجم شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي فرزند مرزا اسديگ جي مهربانيءَ سان ملي سگهيو. رباعين جي ترجمي ڪندي، مرزا صاحب مرحوم نہ رڳو اصل رباعين جي خوين جو خيال رکيو آهي، پر سنڌي زبان جي مزاج کي بہ برقرار رکيو اٿن. اها ترجمي جي هڪ وڏي خوبی آهي. ٻيو تہ سنڌي زبان ۾ ٻيو ڪوبہ منظوم ترجمو موجود ڪونهي، تنهنڪري ڀيٽ ڪرڻ کان پوءِ سنڌي زبان ۽ اصل رباعين جي خوين تي ڪا به راءِ نٿي ڏيئي سگهجي ۽ نہ وري راقم الحروف ان جو اصل ٿي آهي. پراڻو وڌيڪ مناسب معلوم ٿئي ٿو تہ جدا جدا زبانن ۽ مشهور مترجمين جي ترجمن سان گڏ مرزا قليچ بيگ جا منظوم ترجما ڏيئي، علم وارن ۽ با ذوق صاحبن تي فيصلو ڇڏيو وڃي. ڇاڪاڻ تہ: 'مشڪ آنت ڪر خود پيويد نہ ڪر عطار گويد'.

خيوار:

اشب مٿي جار۔ يڪ مٿي خواهر ڪرد،
خود را بہ در جلم۔ مٿي غني خواهر ڪرد،
اول بہ طلاق۔ عقل و دين خواهر ڪفت،
پس دختر رز را بہ زني خواهر ڪرد.

فرجبرالد:

You know my friends with what brave carouse,
I made a second marriage in my house,
Divorced old barren reason from my bed,
And took the daughter of vine to spouse.

انگريزيءَ جي مترجمين ۾ شايد وي. ايم. ڊاٽار سڀني کان وڌيڪ رباعين جو ترجمو "Nector of Grace" جي نالي سان ڪيو آهي. مٿين رباعيءَ جو ترجمو هن هيئن ڪيو آهي:

* اڙدوءَ ۾ ٻيو ڊرامو "يد عابد علي" جو لکيل آهي، جيڪو خاص ريد پو لاءِ لکيو ويو هو.

I invite bowl and wine my heart and head,
By drinking twain, I shall be overfed,
I then divorce my faith, and wisdom thrice,
And then the daughter of vine I wed.

ہندی ترجمہ میں مٹلی شرن گیت جو ترجمو (جیکو فزجیرالڈ جی الگریزی ترجمہ
تان کیل آہی) ان کری وڈیک کاسیاب آہی، جو ان میں خیام جو روح موجود آہی:
مٹرو! ایک لٹھی پری لٹھی کھی ہینو تمہیں یہ ہنی معلوم:
کھی لٹی منن نے انہی گھر راگ رنگ کھی کتی ڈور،
بالجہ ترکنا کا جب منن نے تاگ کردیا اور سٹہرش،
دراکشادو ہتا کو تچ پتی بنالیا اس کا منہ چور۔
ان کان سواہ مشہور ہندی شاعر ہیں، جو کیل ترجمو یہ پڑھو، جنہن خیام جو رنگ
ہاں رچی، جدید ہندی شاعرن میں پنہنجی لاء حک خاص مقام پیدا کیو آہی:
بہت دن سے مٹرون کو گبات، پتوں میں میری آئی آساہ،
سہت عوتا ہئے مڈی را ہاں، کھا ہئے منن لے لوتن بیاہ:
کروکش ورتا بنڈیا جان، دیا ہئے ترکہ شکتی کو چوڑا
لہا ہئے سترس مڈر سکمار، سرا ہالا سے لانا جوڑا۔
انگریزی زبان میں ان رباعیہ جا کیترائی ترجمہ آہن، پھر ہت رگو یہ ترجمہ ڈالا
وجہ لہا:
روڈوبل:

Tonight I'll drink one cup for pleasure's sake,
Then with two cups myself I'll richer make,
At first my "faith" and "reason" I'll divorce,
The vine's red-daughter then to spouse I'll take.

روچرڈ ای کپلن:

Nay, I think no more, but grasp the slender waiste,
Of her whose kisses have no better teste,
Reason's a hag and love a pointed jade,
Come daughter of vine, dear and disgraced.

لوی ابروہوی، اژدوہ میں ہینے ریت ترجمو کیو آہی:
ماہر۔ لہر سے مٹن آج کرونگا مٹکھی،
اپی کے دو جام لالہ کون.....
تین طلاق دونگا منن پہلے تو عقل و حوش کو،
دشتر۔ رز کے ساتھ یہ ہوگا نکاح لازمی۔

مٿيون ترجمو تمام معمولي قسم جو آهي. جيتوڻيڪ رباعيءَ جي وزن کي ڇڏي قطعي جي صورت ۾ ڪيو ويو آهي. پر سنڌي ترجمي ۾ مرزا قليچ بيگ رباعي جي اصول کي هٿان نه ڇڏيو آهي:

مٿي ٻي آءُ غلاميءَ ۾ ولان آزادي،
 ۽ پنهنجي خالي جي ڪريمان آبادي؛
 ٻن عقل کسي پهرين ٽي پلافون ڏهندس،
 پوءِ ڊاڪ جي ڏيءَ سان آءُ ڪندس شادي.

خيال:

اٻن چرخ فلڪ ڪه مادرو گردانير،
 فانوس-خيال از و مشالي دانير،
 خورشيد چراغ-آن و عالم فانوس،
 ساڄون صورت ڪاندرو همراهير.

ان رباعيءَ جو ڪافي پراڳي، اڙدوءَ ۾ هيئن ترجمو ڪيو آهي:

وه چرخ-فلڪ ڪه جسمين سرگردان هيئن،
 فانوس-خيال، مراعت-رقصان هيئن؛
 سورج هه چراغ اس ڪا عالم فانوس،
 تصوير ڪي نقش هر هن جو حيران هيئن.

ان ترجمي ۾ لفظن جي صحت جي هوندي به اصل روح ڪونه ٿو ملي. ٺوڻي اسرو هوي جي ترجمي جو به اهڙي حال آهي. جيتوڻيڪ هن پنهنجي ترجمي ۾ رباعيءَ جي وزن کي ڇڏي ڏنو آهي:

باعث حيرت ٻڌا هه به جو دور آسمان،
 اس به هر رکنه هن فانوس-خيالي ڪا گمان؛
 شمعان خورشيد هه فانوس هه دنيا تمام،
 اور تصويرون ڪي صورت هر ڪو حيرت هه بهان.

خيال جي اصل رباعيءَ جو روح ته مزجهرالد جي انگريزي ترجمي ۾ ئي موجود آهي:

We are no other than the moving row,
 Of magic shadow-shapes that come and go,
 Round the sun-illuminated lantern held,
 In midnight by the master of the show.

وي. ايم. داتار:

He thinks this wheel at which we gape and stare,
Is chinese lantern-like we buy at fair,
The lamp is sun and paper shed the world,
And we the pictures whirling unaware.

روڊ ويل:

This wheeling sphere that we With wonder know,
Resembles most a magic lantern show,
The sun is lamp, the world a lantern turns,
And we bewildered figures come and go.

جيئن ترجمن مان ظاهر ٿئي ٿو، انگريزيءَ جو آخري ترجمو، لفظي ۽ معنوي لحاظ کان
لڙجي رالڊ جي ترجمي کان پوءِ ٻئي ترجمي کان بهتر آهي، ڀيٽ خاطر هڪ ٻيو انگريزي
ترجمو ڏسو:
وچرڊ لي گيلن:

Good friends beware! The only life we know,
Flies from us like an arrow from the bow,
The caravan of life is moving by,
Quick to your places in the passing-show.

ميشلي شرن گهٽ جو هندي ترجمو گهڻو جاندار آهي:

ڀيٽر ٻاهر اوڀر نچي آڪي پڇي اڏهر،
لهن اور ڪڇر ٻه ماڻا ڪي چاڀا ڪا هڪ ڪو ٽڪ ٻر،
هڪ ٺانوس خيال اڪي ٻي، ڏنڪر جسڪا دٻڪ هڪ هڪ،
چارون اور مرڻاڪارون مڪا ڪاڻ رهه هين هر چڪر.

پر جيئن ته اهو ترجمو لڙجي رالڊ جي پهرئين چاهي جي ترجمي تان ڪيو ويو آهي،
تنهنڪري ان جي خوبيون ڪي پرڪٽي لاءِ لڙجي رالڊ جو پهريون ترجمو ڏسجي:

For in and out above and below,
It is nothing but a magic-shadow-show,
Played in a box whose candle is the sun,
Round which we phantom figures come and go.

ٻجن:

مڃ رهسي ڀنڀر ٿڌو ٿڌو ٿڌو،
پراڻو جنگ مين جو رنگ ويل:

نہین اس کا ڪڇ ٻي اُڻيٽو،
اندر چالي ساڀا ڪا ڪيل،
گگن بهوتل ڪي هي ڪنديل،
سورپ هي جس مين ديهڪ ايڪ،
چنڌرڪ جس ڪي چاڀا روپ،
ڪههوسنهي هر جوڳيو اليڪ.

هالي مرزا قليچ بيگ جو ترجمو پڙهو:

هيءُ چرخ آهي جنهن کان.....انسان،
فانوسِ خيال جو آهي ان جو نشان،
سچ آهي چراغِ دانِ فالِ فانوس،
آهيون اسين صورتون منجهس ٿيون هيران.
... ..

خيال:

تاہود دلم ز علم محروم نہ شد،
ڪم بود ز اسرار ڪم مفہوم نہ شد؛
اڪنون ڪم مہين بنگر و از روئي غرد،
معلوم شد ڪم هيچ معلوم نہ شد.

ذوق جي هڪ رباعي هن جي ابترو نه ويجهو آهي جو ترجمي جو گمان ٿئي ٿو:

اس جهل ڪا اءِ ”ذوق“ نڪانا ڪڇ ٻي،
دانش لے ڪها دل ڪو نہ دالا ڪڇ ٻي؛
هر جائے ٿي علم سے ڪڇ جائين گے،
جالا تو یہ جالا ڪم نہ جانا ڪڇ ٻي.

ساڳوئي حال جوش صليح آبادي جي هڪ رباعيءَ جو آهي:

هر دعوئي ارتقا ڪو مالا مين لے،
هر گوشه ڪائنات چالا مين لے؛
سب جان چڪا تو اءِ حريفِ دماز،
مين ڪڇ نهين جانتا به چالا مين لے.

اهڙي ئي مفهومي جي هڪ ٻي رباعي جوش جي ڪلام ۾ ملي ٿي، جنهن کي خيال جي

رباعيءَ جو آزاد ترجمو چئي سگهجي ٿو:

ظلمت ڪا سراغ ڪب لڳايا هر لے،
جب ملحد لور پڙهايا هر لے؛

باقي نه رها علم ڪا چپ ڪوئي سلوڪ،
تب جا ڪي مقام جهل ٻايا هر لڪي.

اها ڳالهه مڃي هوندي ته ڪنهن به مترجم اهڙيءَ طرح اصل جي مفهوم کي اڄ تائين
پهچو نه ڪيو. پر اهڙا مثال ٿورا ملندا. مرزا صاحب جو سنڌي ترجمو به واه جو آهي:

جيڪي منهنجو ادا، عمر کان محروم نه ٿيو،
اسرار هئو ڪونه جو مفهوم نه ٿيو،
جي ڏهان ڪري ڏهان ٿو پنهنجي دل ۾،
گذري وئي عمر ڪي به معلوم نه ٿيو.

خيبر:

درڪار ڪي ڪوزه گران بودم دوش،
دبدم دو هزار ڪوزه گوبا و خموش؛
هر هڪ زبان حال ما من گفتد،
ڪو ڪوزه گر و ڪوزه خر و ڪوزه فروش.

ڪشي پراگي:

اوه من جو ڪل رات ڪيا رفتاءِ هوش،
ديکي ان ڪنٺ ڪوزه گوبا و خموش؛
نال ڪيا اڪ ڪوزه نه با جوش و خروش،
ڪو ڪوزه گر و ڪوزه خر و ڪوزه فروش.

طارق:

ڪارگاه ڪوزه گرمين منن جو جا نڪلا ٿا دوش،
اس جڳ ديکي هزارون ڪوزه گوبا و خموش؛
ان ۾ هر ڪوزه لڳا ڪنهن زبان حال ۾،
۾ ڪهان ڪوزه گر و ڪوزه خر و ڪوزه فروش.

رود ويل:

I tarried a potter's yesterday;
Two thousand pots speaking or silently lay:
In their pot language all began to say-
Where's the pot-meked, buyer, seller-pray.

وي. ايم. ڊائون:

I worked at night at potter's shop me thought,
That pots conferred and some solution sought,
And each enquired of me: "Tell thou on earth,
Is pot or potter, who that sold or bought".

ڪل جو مٿن اڪ ڪوزه گر ڪي ڪارخانن مين ڪيا،
 ٿي هزارون ڪوزه اڪ ڪوبا تو اڪ خاموش ٿا؛
 سڄي مٿي هر اڪ ٿي ڪها ۽ تو ٻڌاؤ مٿي ڪهان،
 ڪوزه ساز و مشتري اور ٿا جو ڪوزه ٻڄتا.

فزهرا ٻه:

And strange to tell among, the earthen lot,
 Some could articulate while other not,
 And suddenly.....more impatient cried-
 Who is the potter, pray and who the pot?

جيتوڻيڪ اهو ترجمو سڀني انگريزي ترجمن کان وڌيڪ سٺو آهي، پر فزهرا ٻه چوڻين
 چاهي ۾ اها رباعي هيٺين ريت درست ڪري چاهائي آهي:

Whereas some of the loquacious lot-
 I think a sufi pepkin-waxing hot-
 "All this of pot and potter-tell me then,
 Who is the potter, pray, and who the pot?"

ٻه:

سڄي ڪهڙي ڪهڙي ڪهڙي ڪهڙي ڪهڙي
 رهي ٿي ان مين مٿي ڪهڙي ڪهڙي
 مگر ڪهڙي ٿي ايسهه ٿي ڪهڙي ٿي
 نهين جو منهن ڪهڙي ٿي ڪهڙي
 اچانڪ ڪهڙي ٿي ڪهڙي ٿي
 سڄي ڪهڙي ٿي ڪهڙي ٿي
 ڪهڙي ڪهڙي ٿي ڪهڙي ٿي
 ڪهڙي ڪهڙي ٿي ڪهڙي ٿي.

مرزا قليچ بيگ:

دڪان ۾ ڪوزه گر جي ٿيو جوش غروش،
 ڪوڙا ڪي ڏاڍو مٿن ۾ ۽ ڪي خاموش؛
 سڀني ٿي زبان حال جي مان ٻيو آت،
 ڪٿ ڪوزه گر ۽ ڪوزه خر ۽ ڪوزه فروش.

خيام:

روزے کہ بود اذا السماء الشقت،
والدم کہ بود اذا النجوم النکدرت،
من دامن تو بگیرم الدر هرصات،
گوهر صنما بای "ذنب قتلت".

آغا شاعر:

جس روز کہ آسمان قت جائج کا،
جس وقت کہ دھندلی ہو ستاروں کی ضیا،
دامن تیرا تار کر منن یہ ہوچون کا،
کس جرم پر سرکار مجھے قتل کیا۔

قوي امروھوي:

جس روز کہ حق ہو آسمان کا مینا،
جس وقت کہ رخصت ہو ستاروں کی ضیا،
دامن تیرا حشر مین پکڑ کر تجھ سے،
ہوچون منن کس گناہ پر قتل کیا۔

وي. امر. داتار

When time is spent out, space will leave no mark,
When suns are blown out, light is turned to dark.
I'll grasp thy skirts, my beloved lord! and ask:
Why did thou make this all so staff and stark.

مرزا قليچ بيگ:

جنھن ذہنھن لشي اذا السماء الشقت،
جنھن وقت لشي اذا النجوم النکدرت،
دامن ولي تنھجو ۽ چوان توکسي تذهن،
اي بار سچن بای "ذنب قتلت".

خيام:

مئے مي خورم و مغالمان از چپ و راست،
گویند مخور باده کہ دین را اعدا ست،
چون مي دانستم کہ مئے عدوئے دین است،
بالک بخورم خونِ عدو را کہ روا ست۔

آغا شاعر:

منے لوشی بہ ہو مری تلاطم پرہا،
کہتے ہیں نہ ہی دشمنِ دین ہے یہ بلا،
جب کل کیا یہ کہ دشمنِ دین ہے شراب،
واللہ پیونگا خون۔ دشمن ہے روا۔

قوی سروہوی:

دھنے ہائیں ہے سب مخالف احباب،
کہتے ہیں نہ ہی دشمنِ دین ہے یہ شراب،
کیولکر نہ ہوں شراب میں دالست،
واللہ عدو کا خون پنا ہے ثواب۔

وی. اہر. داتار:

I drink my mead, but folk now intercede;
Drink not this mead, 'tis foe of faith they plead,
So wine is foe of faith! by God I drink,
'Tis to rid this world of foes of creed.

مرزا قلع بیگ:

۱۱ مٹی پان، کن منج مون کی مائو مدا،
چون شراب دین دشمن جی بجا،
جی آہی سچی دین جو دشمن بہ شراب،
دشمن جو پین رت آہی مذہب م روا۔

خیام:

چون می گذرد عمر چ شیرین و چ تلخ،
ہمالہ چو ہر خود چ بغداد و چ بلخ؛
منے لوشی کہ بعد از سن و تو ماہ ہے،
از سلیخ بہ غرہ آہد و غرہ بہ سلیخ۔

آغا شاعر:

جب عمر گذرتی ہے تو کیا شیرین کہ تلخ،
ہمالہ جہان پرتا ہو بغداد کہ بلخ؛
اسی میں سنا کہ ہمہ میرے تیرے،
یہ چاند بہت چمکیگا سؤ غرے سے سلیخ۔

قوی امر و ہوی :

میر جب جانی ہی تھری ہے تو کیا شیریں و تلخ،
ہو گیا پیمانہ جب لبریز کا بغداد و بلخ؛
ہاں شراب۔ ناب پیتا رہ کر مہرے تہرے بعد،
سرخ سے سرے بہت سے ہونگے اور غرون سے سلخ۔

ہن رباعی جو شوکت ہلگرامی بہ اژدوہ پر ترجمو کیو آہی، جیکو ہر لحاظ کن
اژدوہ جو بہترین ترجمو سمجھو وچی تو۔ پر ہن جی ان ترجمی کی آزاد ترجمو چوٹ بہ
مشکل ٹیو ہوی!

جب خاک ہوئے تو خاک اور تخت ہے ایک،
مرفد کو زمین سرور اور سخت ہے ایک؛
ہر سال نما غلاف ہے زہب۔ زار،
میت کا وہی ٹکا ہوا رخت ہے ایک۔

تعجب ہں گالہ تی ٹی تو تہ امر ترجمو، مترجم ونفیلد جی ترجمی مان گڈ خبر نہ آہی
کھڑی سب کری، پتہنجی مجموعی پر شایع کیو آہی۔ ونفیلد جو ترجمو ہی آہی:

When life's once gone, what's balkh or nishapur?
What sweet or bitter if the cup runs o'er,
Come drink! full many a moon will wax or wave,
In times to come when we are here no more.

وی . امر . داتار:

As life will pass, what boots this bliss to bane?
When end is near what care I france or spain?
ye a taste his word, for after we have lain,
The moon may wax and wane and wax and wane.

روڈ ویل:

Baghdad or in balkh need we complain,
If our life passes well, or with some pain,
Drink wine, for after us, our measures filled,
Full many a moon shall wax or wane.

فزعیرالد:

Whatever of nishapur and babylon,
Whether the cup with sweet or bitter run,
The wine of life keep oozing drop by drop,
The leaves of life keep falling one by one.

رگھو وائش لال گوت:

هر هي جب نه رهيو تو ڪيا ٿو باغ بهارا ڪيا بهداد،
پال هي جب ٿوٽ ڪيا ٿو ڪيا ڪٿي ڪيا مٺي سواد؛
ڪالو ٻي لو موج ڪرو دن دوڪي جيون مين خيام،
پلا ٻرا ڪيا سک ڪيا ڏک اور ٻاپ پنھ ڪي ڪيا بهاد.

مرزا قليچ بيگ:

گذري ٿي جڏهن عمر ڇا شيرين ڇا تلخ،
جڏهن جان بلب ٿي ڇا نيشاپور ڇا بلخ؛
سئي ٻيئي جو اسان کان پوءِ ڪي چنڊ لنگهن،
ڪو سلخ ۾ غره ٿي ۽ ڪو غره ۾ سلخ.

خيام:

آن قصر ڪه بهرام درو گور گرفت،
آهو ٻچ ڪرد و شير آرام گرفت؛
بهرام ڪه گورمي گرفتني هم هن،
بنگر ڪه چنگو نه گور بهرام گرفت.

نوي ابرو هوي:

قصر وه جس مين ڪه بهرام ٻا ڪرتا ٿا چار،
ٻچي آهو ٿي دئي شهر مين سحر آرام؛
گورخر ڪا جو ڪيا ڪرتا ٿا بهرام شڪار،
قبضه گور ۾ خود آج هي ..... بهرام.

طارق:

وه محل ڪه بهرام ٿي جس مين ڪه چار مٿي ٻا،
شهر مي آسوده اس مين آهو ٻچي دے رها؛
گو سدا پڪڙا ڪيا بهرام اس جا گور ڪو،
ديکو اب بهرام ڪو خود گور ٿي ٻي ڪيا.

آغا شاعر:

جس قصر مين بهرام ٿي هي رنگ رها،
... ..
بهرام ٻو ڪرتا ٿا سدا گور شڪار،
اب ديک اسے گور ٿي ڪاها ڪيسا.

اڙدوءَ ۾ هن رباعيءَ جو ٻيئي کان سڌو ترجمو شوڪت بلگرامي ڪيو آهي ان جي
خصوصيت هيءَ آهي جو ان تي ترجمي جو گمان نه ڪري ٿو سگهجي:

مهراني

مے فکړ شکار کي ز دڼ جاړ کي هے،
 لاسق مئے خدراب اس نام کي هے؛
 چرتے فرتے هين جس زمين پر کچ کور،
 کھتا مے فلک پر گور بهرام کي هے.

ونفيلد:

In those proud walls where bahram once held hsway,
 The wild roes drop their young and tigers stray,
 And the imperial hunter in his turn,
 Is the great hunter-death is fallen a pray.

وي. ايم. داتار:

That castle wherein arther held the grail,
 A partridge owns it now, perchance quail;
 That arther was in fact a mighty king,
 We hear him now in fables or in tale.

رچرلي گيلن:

The dove shall coo upon your castle wall,
 The.....lizard O'er your head shall erawl,
 Who lies still within the ruined grave!
 Why this was bahram noisiest of all.

لږ جيروالڊ:

They say the lions and the lizards keep,
 The court where gamshed gloried and drank deep,
 And bahram the great hunter the wild ass,
 Stamps over his head, but cannot break his sleep.

ميتلي شرن گېت:

جهان شاه جمشيد و بهر تا يي جهان مدي را لهري،
 بنے آج ان راج گرهون کے سينه.....؛
 اس بهرام گور کے سر پر جو مشهور شکاری تا،
 تاپ گورک چلا رہا ہے پر مے ليند وهي گهري.

بيچن:

جهان تا جمشيد دي دربار،
 شان مے هوتا تا مژوبان؛
 وهان مژ پند گهومتے سينه،
 وهان تر پيك پسونکتے شوان؛

اور وه بادشاهه بهرام
اهيري جو ٿا جنگ دڪوات:
پڙا نيندرا مهن آج اچييت
گدھيه کي سر ٻير کساتا لات.

ٻانڪ:

ڪل جمشيد جهان سرويپ ٿا پيتا مدھو پرست هوڪر:
ڪهڻي الهين راج گرھون مين وچر رھي ڪيھري سوڪر:
وه بهرام شڪاري پيشن بن چرڪر ڪرھا دبر بهار:
نڪراتا اسڪا سر پر وه سوٿا هے اب ٻير ٻسار.

رڪھو ولفن لال گھت:

جاڪر دٻڪ گگن چمبي وے گئے راج پر راد ڪھان:
رھتے بڙے بڙے قاضي جمشيد جهان بهرام جهان:
آلوهول رھي هين انمين ڪھين ڪھين اڙتي هے دعول:
بهڪن ڪنگورون پر ڪوڙے اب چلاتے هين ڪھان ڪھان.

هن ترجمي ۾، مترجم خيام جي ٻن رباعين جو ترجمو آندو آهي: هڪ ته اهاڻي رباعي
جنهن جو هيءُ ترجمو آهي، ۽ ٻي اها جنهن ۾ هيءُ بيان آهي ته پگڙ ڪنگورن تي ناخست
ڪوڪو پئي ڪري. هت ناخست جي بدران ڪالگ استعمال ڪيو ويو آهي. هاڻي مرزا قليچ بيگ
جو سنڌي ترجمو ڏسو:

جنهن نصر ۾ بهرام ٿي لت ورتو چار:
ڪشي جو هرن ۽ شينهن ورتو آرام:
بهرام سڄي چمار ٿي ورتا ڪور:
ڏس ليت نه ڪين ڪور به ورتو بهرام.

خيام:

چون فوت شمر زباده شوئيد مرا:
تلقين ز شراب، تاب گوئيد مرا:
خواهيد چون روز حشر بهنيد مرا:
از خفاڪ در ميڪده جوئيد مرا.

وي. ايم. ڊاٽار:

Ye need not wail my death, but leave in ale,
With lofty spirits ye may sing my tale,
Arise if ye need me, then explore,
The dust of mystic shrine from there I hail.

رود ویل :

Bathe me in wine when I am passed away,
With purest wine the burrial service say,
If you will see me in the day of doom,
Seek me in the beside the inn's doorway.

فر جہرالد :

And with the grape my fading life provide,
And wash the body when the life is died,
And lay me shrowded in the ... ..
By some awefrequanted garden-side.

نوی امروہوی :

سرجائون تو غسل ہوئے احمر سے،
تلفیقین منانا دھن۔ ساغر سے؛
چاہو جو بروزِ حشر ملنا مجھ سے،
مدفن ہو قریب میکدے کے در سے۔

صنی لکنوی :

غسل دینا مئے سے تلفیقین پڑھنا خطِ جام سے،
ورد مرجانا مجھے اے دوستو کل جائیگا؛
دھونڈ لینا حشر میں مجھ مست کا مشکل لہین،
میکدے کی خاک سونگھو گے پتہ چل جائیگا۔

میٹلی شرن کہت :

ہاں مہری بجھتی جیون کو دراکشا رس سے دیت کرو،
اور اسی سے مرت شریر کو ڈو کر اس کی دھولی مرو؛
دراکشا ول کا کفن بنا کر اس میں مجھے لپیٹو کر،
اور کسی آدیان پارشو میں گرت بنا کر گاڑ ڈرو۔

بچن :

پرئیے مہری را سے دلہیا سینچ،
ادھر میرا ہوتے مرت ملان،
مرون تب مہری راہی سے ہران،
کراہا مہرے مشو گو سنان،

انگوري پتون سے مورت ديھي،
مولد ان کي هي شيئا ڏاس،
سُلا دينا مجھ ڪو چپ چاپ،
کسي مدھو مٺي آهون ڪي ٻاس.

مرزا قليچ بيگ:

اي يارو غذا جي لاءِ مٺي قوت ڪڄوم،
منهن آهي جو ڪهريا سو ياقوت ڪڄوم؛
مٺي مان ڏونجو مون کي سران آڻا جڏهن،
۽ ڍاڪ جي ڪاٺيءَ منجهان تابوت ڪڄوم.

خيام:

اُن نصر ڪه پر چرخ هي زد پهلو،
برد رگه او شهان نهادندے رو؛
ديدهم ڪه پر ڪنگراش فاخته،
بنشست و مي گفت ڪه 'ڪو ڪو، ڪو ڪو'.

ڪاشي ارباڪي:

وہ نصر ڪه جو چرخ ڪا ٿا هر پهلو،
جس در پر شهنشاه پي رکنے ٿيے رو؛
اڪ فاخته مينار پر ديکي هر ٿيے،
بيٺي هون ڪو ڪهني ٿي 'ڪو ڪو، ڪو ڪو'.

قوي اسرو هوي:

وہ محل جو همسري ڪرتا ٿا نصر چرخ ڪي،
جس ڪي چوڪٽ پر شهنشاهون ڪي سر پي جهڪن ٿيے؛
هر ٿيے ديکيا آڄ اس ڪي ڪنگرون پر فاخته،
ڪهتي هے ڪو؟ ڪو؟ بهلا اس ڪو جواب اب ڪون دے.

عبدالرحمان طارق:

نصر شاهي جو ڪيبي سنڌا ٿا باتين چرخ ڪي،
سجده ڪن ٿيے جس ڪي در پر شاه دلما ڪي جيي؛
من ٿيے ديکيا چشم-عبرت هے ڪه اس ڪي ڪنگرے ان،
فاخته بيٺي هون ٿي 'ڪو ڪو، ڪو ڪو' ڪه رهي.

هن رباعيء جو انگريزي ترجمو جيڪو عام ۽ خاص ۾ مشهور ٿي ويو هو، آهو هيءُ آهي.

The palace that to heaven its pillars threw,
And king the forehead on his threshold drew,
I saw a solitary ring-dove there,
And "coo, coo, coo," she said "coo, coo, coo."

وي. ايم. دائار:

The castle high which scraped the azure blue,
where princes crept as inmates of a zoo,
I see now passessed by an ugly owl,
I hear it hooting "where is who is who?"

ونفيلڊ:

You palace towering to the wellkin blue,
Where king did.....them, and homage do,
I saw I ring-dove on its turrets perched,
And thus he made complaint, "coo, coo, coo!"

مرزا قليچ بيگ:

سون هڪڙو پکي ڏٺو مٿي قلعو-طوس،
هتي جنهن جي اڳيان سي ڪيڪاڙس؛
تي چيائين سيسيءَ کي هاڻ افسوس افسوس!
نوبت ۽ لغارا ڪڍي ويسا، هڪڙو ناموس.

مرزا قليچ بيگ رباعيءَ مطابق ترجمو ڪيو آهي ۽ تمام سٺو ترجمو ڪيو آهي. پر جهڙو روان ۽ بيساخته ترجمو شوڪت بلگراميءَ جو آهي، اهڙو شايد ڪنهن ٻئي شاعر جو هجي.

هر پايهه چرخ ٿي قصر ڪيٽسروس،
جهڪتي ٿي جهان ڪهي سلاطين هروس؛
اٿي لهين اب وهان ققيون ڪي صدا،
چلاتي هي فاخته ڪو ڪو، ڪو ڪو.

خيبر:

اسروز ڪو آدينه مر اورا نام است،
منه نوش ڪن از قدح ۾ جائے جبار است؛
هر روز اکر يك قدح-مئي غوردي،
اسروز دو غور ڪو سيد الايتام است.

قوي امرو هوي:

دن آج ڪا جمع هه هماري لشي لار،
مئي بي لے قدح سے تو بجائے اک چار،
هر روز اگر ايك قدح پيتا هے تو،
هان آج تو دوپي هے امار الاچار.

آغا شاعر:

هے جمع ڪا دن ها اسے آدند پڪار،
بي رطل-گران آج هے ساغر پڪار،
هر روز اگر ايك قدح ٿا معمول،
تو آج لکا دو ڪ هے دلون ڪا مردار.

وي. ابر. دائار:

Today is sunday, sabbath so they speak,
Rejoice in extacy and do not sneak,
If daily you returned one act of love,
Do two today, 'tis leader of the week.

مرزا قليچ بيگ:

آج ڏينهن ڀلو جمون جنهن جو نام آه،
بيء مئي جو قدح جو آج نه پورو چار آه،
هر روز جو هڪ قدح ٿي مئي جو پيئي،
آج بيء پر قدح جو سيد الاچار آه.

خيامر:

گر مئي نغوري طمغ مزنستان را،
گردست دهد تو به ڪنر يزدان را،
تو نگر بدان ڪني ڪه من مئي نه غوري،
مد ڪار ڪني ڪه مئي غلام است آنرا.

قوي امرو هوي:

ميڪش تو لهن تو طمغ مستون به نه ڪر،
مڪن هے ڪلا هوا هو توبه ڪا پي در،
ڪيا نظر هے اس پر ڪه لهن تو ميخوار،
مؤ عيب همن تجھ مين مڪشي مے بدتر.

آغا شاعر:

طعن نہ دے مستون کو جو ہے منے سے حذر،
مؤ عیب ہیں تجھ میں میکشی سے بدتر،
ہے فخر بھی لہا کہ تو میخوار نہی،
مؤ عیب ہیں اور مٹے سے بدتر بدتر۔

وی. ایم. داتار:

Though wine ye esebew, mystic ye malign,
Repent for judging pray for grace devine,
For pride of obstenence in you begets,
A thousand vipers fouler for than wine.

مرزا قليچ بیگ:

جی ہاں نہ ہیں منی نہ کر منی بدنام،
میخوار جی سی قبول توبہ نہ مدام،
تو فخر کریں نہ ہیں کوئے شراب،
سو کر کریں شراب جنہں جو آہی غلام۔

ہن مختصر انتخاب مان اہل نظر پیت کری، خود فیصلو کری سگھن ٹا نہ مرزا
قلیچ بیگ مرحوم، ترجمہ میں اصل جی روح کی برقرار رکھ میں کثیر بقدر کامیابی حاصل
کئی آہی۔ آخر میں اسین کن ہیں رباعین جا ترجما نقل کریوں ٹا میں جنہں جنہں رہی
جو ترجمہ ملی سگھو آہی، درج کریوں ٹا۔ ان لاء نہ ان جی پیت میں سنتی ترجمہ ڈسی
فیصلی کریں میں سہولت ٹی:

خیام:

اے آن کے گزیدہ جہانسی تو مرا
خوش ترز دل و دیدہ و جہانسی تو مرا
از جان۔ شما عزیز تر چمڑے نیست
صد بار عزیز تر ازانی تو مرا۔

عاصر:

تر میرے لئے ہو سب جہان سے بہتر،
خود میرے دل و دیدہ و جان سے بہتر،
میں جان کی پی کوئی حقیقت تر ہو،
مؤ سرتوبہ اس جنسی۔ گران سے بہتر۔

قصیدہ :

منظور مٺڪي جهان کان آهين تون،
اعليٰ به اکين جي شان کان آهين تون؛
هتي ڪا به عزيز جان کان وڌو ڇمڙ،
سؤ پرا عزيز جان کان آهين تون.

خيام:

مٺي خوردن۔ من نه از برائے طرب است،
نه بهر۔ فساد و ترک۔ دين و ادب است؛
خواهر که به به خودي گذارم نفع،
مٺي خوردن و مست بودن زن بيب است.

آغا شاعر:

بيتا نهين مٺي عيش ڪي خاطر حاشا،
هتي ترک ادب نه ڪوئي ديني جهڳڙا؛
اڪه گو نه هو بخودي من به چاهتا هون،
غافل رهون مٺي بي ڪي بهي هتي منشا.

قصیدہ :

آءٌ مٺي نه بيان خوشيءَ جي لٺي روز و شب،
ان لاءِ نه پڻ ترک ٿئي دين ادب؛
پاڻيان ته گذاريان به خودي، هر ڪو دم،
منخواري و مستي جو اهو آهي بيب.

خيام:

نہا هشيارم طرب زمين پنهنان است،
چون مست شدم در خردم نقصان است؛
حاليست ميان۔ مستي و هشيار،
من بنده آن که زندگاني آن است.

نوي امروهي:

هشيار رهون نهو عيش و عشرت پنهنان،
گر مست بنون نهو هتي خرد ڪا نقصان؛
جو حال هتي ميان۔ مستي و هشيار،
مين بنده هون اسڪا هتي وهي روح روان.

ٺٺڇ :

هٺيار وهان ته هٺس ۾ ٿئي لقمان،
جي ست رهان ته عقل ٿئي ٻئي ٿاوان؛
حالت آهي هڪ الهن ٻنهي جي وچ ۾،
سا آهي حياتي آلا الهيءَ تان قربان.

خيام:

آمد سحرے لدا ز ميخانه ما،
ڪنائے رند خراباتي و ديوانه ما؛
برخیز که برکنر پيمانہ ز منے،
زان پیش که برکند پیمانہ ما.

شوڪت بلگرامي:

سرمست-دلاڪو مائيءَ مهربالگيز،
دنيا هے به سرمسحر صدا دردآميز؛
لے جام صبوحی الڪ ڪول اے مغور،
هوجائے نه زندگي ڪا ساغر لبريز.

هن ترجمي ۾ اصل رباعيءَ جو روح اهي ويو آهي ۽ اها پنهنجيءَ جاءِ تي چڻ اصل
ٿي لڳي. سرزا ٺٺڇ بيگ جي ترجمي سان ڀٽ ڪرڻ خاطر صفي لکنويءَ جو ڪيل ترجمو
وڌيڪ مناسب لڳندو:
صفي لکنوي:

مضطالے سے آئي به در صبح لدا،
اے رند-خرابات هممارے شيدا؛
ان جام کو تیرے منے سے ڪردین لبریز،
نبل اسڪے که پمانہ هو لبریز اپنا.

ٺٺڇ:

اڄ هٺن ٿو پڪاري صبح ڪان ميخانو،
رند و مستو، خراباتو، ديوانو؛
بھالا پري هي ونو مني جا ته مٿان،
ترجي نه آهي همر مستو ٻڌالو.

رسم الخط جي تاريخ

’الف ب‘ جي ايجاد بابت ڪيتريون ئي غلطفهيون ٿي ويون آهن. ڪن ماڻهن جو خيال آهي ته موجوده ٻولين جي ’حرفن‘ جي ايجاد جو سھرو چين وارن جي سر تي آهي، ۽ اڪثر ماڻهن کي ان جو يقين آهي ته ’حرفن‘ جا موجد اهل ’فنيشيا‘ آهن، مگر دراصل ائين نه آهي؛ انهن جا موجد اهل مصر ئي آهن، پر ان کي چنڊي ڇائي سڌي رستي تي آڻڻ وارا اهل ’فنيشيا‘ آهن. سڀ کان اول مصر وارن، حروف جي ضرورت کي محسوس ڪيو، ڇاڪاڻ ته اهي جانورن جي ٻوڙا ڪندا هئا؛ تنهنڪري حيوانن جي تصويرن کي ئي اظهار جو ذريعو بنايو ويو. ڪن هنڌن تي جتي جالورن سان ڪم ٿي هلي سگهيو، اتي اهڙين شين جي تصويرن کي اختيار ڪيو ويو، جي عام طرح سان ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. اهڙيءَ طرح انهن هڪ مڪمل ’الف ب‘ بنائي ۽ ان جو نالو ’مقدس حروف‘ رکيو. انهن ئي ’مقدس حروف‘ کي يوناني زبان ۾ ’هيراگلفڪ‘ سڏجي ٿو.

جيئن ته ’هيراگلفڪ‘ خط ۾ تصويرن ئي تصويرون هيون، ۽ ان جو جلد ۽ سهولت سان لکڻ به ممڪن نه هو، تنهنڪري ان جا به نسخ ڪيا ويا؛ هڪ ’هيراگلفڪ‘ جو صرف مذهبي ڪمن لاءِ مخصوص هئي؛ ٻي ’ڊيماگلفڪ‘ جا عام ڪمن لاءِ استعمال ڪئي ويندي هئي. جهڙوڪ اڄڪلهه ’موڙي‘ ۽ ’ٻالڙو‘ (سرهڻي)، پنجابي ۽ ’گورمڪي‘ وغيره مذهبي ۽ دينوي ڪمن لاءِ جدا جدا ڪم اچي رهيو آهن.

’هيراگلفڪ‘ ۽ ’ڊيماگلفڪ‘ حروف، معنيٰ جي لحاظ کان ٻن قسمن جون هيون. ائيڊوگرافڪ (Ideographic) يعني ’کاشف الخيالات‘ ۽ فونڪ (Phonic) يعني ’کاشف الصوت‘، اڳتي هلي انهن ۾ به هر هڪ کي ٻن حصن ۾ تقسيم ڪيو ويو، يعني ’ائيڊوگرافڪ‘ ۾ هڪ حصو، اهڙي نسخ جي تصويرن تي مشتمل هو، جي جنسي هو ۽ اهي ئي شيون معلوم ٿي سگهيون ٿي؛ مثلاً * مان ’ستارا‘ وغيره. ٻئي حصي ۾ اهڙي نسخ جا نشان رکيا ويا، جن مان صرف مشابهت جو اظهار مقصود ٿي سگهيو ٿي. * + نشان مان مطلب ’رات‘ ورتائون، يعني آسمان ۽ ان جي هيٺان ستارو، ڇاڪاڻ ته ستارو آسمان تي رات جو ئي نظر اچي ٿو.

’فونڪ‘ مان هڪ ته اهو حصو هلايو ڪيو ويو، جنهن مان صرف آواز معلوم ٿئي، مثلاً: ’آ-او-اي‘ وغيره ۽ ٻيو اهو حصو جنهن مان هر هڪ مرڪب آواز جا مختلف حصا

معلوم ٿي سگهن. مثلاً 'هائي' - 'ها' - 'هو' وغيره. اهڙي طرح پندرهن حروف تيار ٿي ويا، مگر مشڪل ڳالهه اها ٿي جو آواز ايڪجهه ٿي هئا، تنهنڪري پندرهن شڪلين مان ايڪجهه حروف بنايا ويا ۽ ان مان ڪي آواز اهڙا به هئا، جن لاءِ هڪ کان وڌيڪ حرف به موجود هئا.

جيئن تمدن ۽ تهذيب ۾ واڌارو ٿيندو ويو، تيئن لکڻ پڙهڻ جي ضرورت وڌڻ لڳي ۽ انهن حرفن جي لکڻ پڙهڻ ۾ تڪليف ٿيڻ شروع ٿي: تان جو جدت پسند طبيعت وارن انهن حرفن جي صورت ۽ شڪل کي ضايع ڪري، ساڳهن هڪ ٻيو نمونو پيدا ڪري ڇڏيو. مصر جي فرعونن، انهن حرفن ۾ ٻين ڏهن حرفن جو پڻ اضافو ڪري ڇڏيو. سڀني کان اول، جن مصري حرفن کي سکيو ۽ ان ۾ ڦيرڦار ڪئي، اهي اهل فينيشيا ٿي هئا، ڇاڪاڻ ته هيءُ قوم مصرين سان تجارتي تعلقات رکندي هئي، تنهنڪري هڪٻئي جي تمدن ۽ تهذيب کان واقف ٿي چڪيون هيون. فينيشيا وارن، حيوان پرست مصرين وٽ رسم الخط جهڙي هڪ ڪمائي شيءَ ڏسي، ان کي اخذ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ ان کي ڪجهه ڦيرائي گهراڻي پاڻ سان ملائي ڇڏيائون. ان سلسلي کي، دنيا جي اڳيان پهچ ڪندي، ائين ڪڏهن به ڪو به ڇيائون ته اسين ڪو ان جا موجد آهيون. جيئن ڪن ڪوتاهه-پن مصنفن اهل فينيشيا جي سر تي ايجاد جو سهرو ٻڌو آهي. دراصل اهي موجد نه آهن، بلڪ مصري موجد آهن.

سڪن ماڻهن جو اهو خيال ته اهل فينيشيا مصري حروف کان علاوه خود هڪ نئين طرز جي حروف جا موجد آهن. حقيقت ۾ اها دعويٰ به غلط آهي. البت اهل فينيشيا مصرين کان حرفن وٺڻ کان پوءِ، پهرين پهرين شڪليون اهي ئي قائم رکيون، پر انهن جا لالا بدلائي ڇڏيائون. ڪجهه 'فونيشن' لکڻون دستياب ٿيون آهن. اهي خود ان ڳالهه جي شاهدي ٿيون ڏين ته انهن جي حروف جي شڪل بلڪل مصري 'هيراٽڪ' مان ملي ٿي. انهن شڪلين جي لکڻ ۽ پٿرن کي کوڙن ۾ گهڻو وقت لڳندو هو. تنهنڪري ان ۾ ڪجهه جدت ته فينيشيا وارن ڏيکاري، پر جهڪي باقي ڳالهيون انهن کان رهجي ويون هيون، انهن کي عبرانيون ڀورو ڪري ڇڏيو.

خط 'حمير' جو مدني وارن بشير بن عبدالملڪ کان سکيو هو. سو خط 'ڪوفي' سڏجڻ لڳو، جڏهن ڪوفي جي لالي کان ڪوفي به واقف نه هو. اهل مديني مان جزم بن عمره، خط حمير يا خط ڪوفيءَ کي نئون لباس پهرايو ۽ اهو خط 'خط جزم' بنجي ويو. گويا مديني ۾ هائي حمير جو خط باقي نه رهيو، ان جي جاءِ تي 'خط جزم' رائج هو. پر اهو به سن ٻي هجريءَ تائين بلڪل پڪار رهيو، ڇاڪاڻ ته ان جي ضرورت ٿي نه هئي. هجرت کان پوءِ ان جي ضرورت پوڻ لڳي ۽ اهو 'خط جزم' موحود عربي خط بنجي ويو. سيدنا علي بن ابي طالب عليه السلام انهيءَ خط جزم کي ڏسي، هڪ خط ايجاد ڪيو، پر اهو شهرت حاصل ڪري نه سگهيو.

حضرت عيسيٰ عليه السلام کان تقريباً ڏهه سؤ سال اڳي، يولائين فوڊيشن حروف کي سامهون رکي، هڪ ٻئي نموني جا حروف بنايا. اهي 'حروف' اهل ارم کان عبراني ورتا ۽

ان جو "مربع عبراني" لاءِ ردائون اڳتي هلي اهي 'حروف' فوليشن جي حرفن کان بلڪل ئي مختلف ٿي پيا هئا. ڇاڪاڻ ته قديم فوليشن ۽ پهرين ٻن ٽن ئي تبديليون ڪيون ۽ پوءِ عبراني جدت طرازي ڪئي، ۽ اهو سڀيئي ٽان وڌيڪ اهل ارم حرفن جي ٽئين وضع بڻائي ڇڏي.

"مربع عبراني" خط اڳتي هلي ٻه شاخون اختيار ڪيون. هڪ ته اها ڇا مشرق ڏي وڃي ۽ ٻي مغرب ڏي. انهن ٻنهي شاخن مغربي ۽ مشرقي آب و هوا جي اثر هيٺ اهڙي صورت بدلائي، جو هڪ کي ٻئي سان ڪو لاڳاپو ٿي نه رهيو. ڇاڪاڻ ته امان کي مشرقي شاخ نسبت گهڻو ڪجهه لکڻو آهي، تهڪري اسين مغربي شاخ کي في الحال غلطي ڪري، ان جي بيان کي مختصر طرح سان لکون ٿا.

مغربي شاخ "فوليشن يا مربع عبراني"، ايشيا مائنر جي اترئين حصي مان سڌي هولان وڃي پهتي، جتي ان بلڪل ئي لڙائي صورت اختيار ڪئي، جنهن جي يادگار ۾ اڃا تائين پورين حروف باقي آهن. اڳتي هلي، قديم يولائي حرفن کي يورپ وارن ٽنن قالب ۾ وڌو، جو اڃا تائين موجود آهي ۽ جن سان اسان کي رات ڏينهن ڪم پوي ٿو. ان هڪ شاخ کي يورپ کان سواءِ لاطيني ماڻهن به ورتو ۽ معمولي قبرقار کان پوءِ بلڪل پنهنجو ڪري ڇڏيائون. حقيقت ته هيءُ آهي ته اهي حروف انهن کي پنهنجي ضرورتن آهر موافق نظر آيا.

ان طرح 'مشرقي شاخ' مان به ٻه شاخون پيدا ٿيون. هڪ ته اها ڇا عرب ۾ پهتي، ۽ ٻي اها ڇا ايران پهڙي. مسلمان مؤرخ ۽ محقق ان ۾ اختلاف راه رکڻ ٿا ته اها سڀ کان پهرئين عربي خط ۾ ڪنهن ڪتابت ڪئي (۱)؟ ڪن ماڻهن جو خيال آهي ته سيدنا آدم عليه السلام کان خط ورتو ويو، ۽ ڪن سيدنا اسماعيل عليه السلام جي خط کان، خط عربي جي وضع ٿيڻ کي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ۽ ڪي ته اولاد اسماعيل کان نزار (۲) بن عدنان جي خط مان، ان خط جو اخذ ڪرڻ ثابت ڪن ٿا. مگر اسان جي راه موجب اها فقط خوشفهمي آهي يا محض مذهبي تخيل آهي. ڇاڪاڻ ته اسان سيدنا آدم يا سيدنا اسماعيل يا نزار بن عدنان جي خط جو هڪ حرف به اڄ تائين ڏسي نه سگهيا آهيون، ۽ اڪو ڪنهن ٻئي عالم ۽ داخل پنهنجي تحقيق جي دوران ۾ ان قسم جي دعويٰ کي ثابت ڪري ڏيکارو آهي. ابن خلدون، خاطريءَ سان لکيو آهي ته: "حمير سڀ کان اڳ خط و ڪتابت ڪئي هئي." پر 'حمير' اهو خط ڪنهن کان سکيو، ان مطلق خود ابن خلدون به غاصبي آهي. سمجهي ائين ٿو ته 'مربع عبراني' يا 'فوليشن' کان حمير پنهنجو خط مرتب ڪيو هو. ڇاڪاڻ ته هن کان اڳي ڪنهن به خط جو موجود هجڻ ئي ثابت نه ٿيو آهي. ان کان سواءِ، حمير جي خط جي لکڻيءَ مان ڪافي خيال ٿا اهو ثابت ٿي چڪو آهي ته اها هڪ شاخ آهي عبراني يا فوليشن جي. ان کان علاوه 'حمير' ايتريقدر احسان ضرور ڪيو آهي جو ان بدصورت خط

(۱) السوطي: ڪتاب الاوائل و المرحوم نوع ۳۳ (۲) - ۱۰۱- ۱۰۲

کي ڪجهه قدر صورت ڏنائين. هن خط کي خط حمير يا حمير جو 'طريق ڪتابت' چئجي ٿو. ڇاڪاڻ ته حمير گهڻو نور اچي ٿو، وڏي تڪليف کان پوءِ هن خط ۾ هڪ قسم جي صلاحيت پيدا ڪئي هئي، تنهنڪري ڪوبه شخص سندس اجازت کان سواءِ خط 'حمير' نٿي سگهي سگهيو. جيڪڏهن ڪنهن به ان خط کي سکڻ چاهيو ٿي ته ان کي خاص شرطن جي پابندي ۾ ڪرڻي پئجي ٿي.

ان کان پوءِ حمير کان 'تباه' انهن حرفن کي سڏيو، ۽ 'تباه' کان 'حيره' ۽ اهل حيره کان 'اڪيد' بن عبدالملڪ (رئيس دومة الجندل) جي ڀاءُ بشير سڏيو، ۽ پوءِ بشير اهو خط مڪي وارن کي سڏايو. خلافت واري زماني ۾، 'مصاحف عثمانِي' ۽ احاديث 'بجزر' خط ڪوفي ۾ لکيا ويندا هئا. نبوت جي زماني کان پوءِ جڏهن عرب حڪومت بصري ۽ ڪوفي کي مرڪز اسلام قرار ڏنو، تڏهن لازمي طرح سان هڪ طرح جو تمدن به پيدا ٿيڻ لڳو، جنهن علم ۽ فن کي به متاثر ڪيو. اڳتي هلي اسلامي حڪومت عرب، آفريڪا ۽ اندلس تي محيط ٿي وئي ۽ ٻئي طرف بني عباس بغداد جو بنياد وڌو ۽ ان کي ئي گاديءَ جو هنڌ مقرر ڪيو. اهل بغداد، خط ڪوفيءَ کي بدلائي تيرهن خط وضع ڪيا، جن جو تفصيل هيءُ آهي:

(۱) خط ثومار، (۲) خط سبيلات، (۳) خط عهود، (۴) خط سومرات، (۵) خط امانات، (۶) خط ديباج، (۷) خط مديح، (۸) خط مرصع، (۹) خط رهاش، (۱۰) خط غبار، (۱۱) خط رخص، (۱۲) خط بياض، ۽ (۱۳) خط حواشي.

اهي سڀ خط 'ڪوفي رسم الخط' کان بلڪل جدا ڪارڻ نموني جا هئا. ان سلسلي ۾ هر خط کي استعمال ڪرڻ لاءِ کي خاص موقعا مقرر ٿيل هئا، ۽ هر هڪ خط لاءِ 'قلم' به جدا جدا مقرر ڪيل هئا. مثلاً:

خط ثومار مان چئڻي قلم سان ڪتاب لکيا ويندا آهن، جن جا آثار، عرب جي عمارتن تي اڃا تائين باقي آهن.

خط عهود، خط سومرات ۽ خط اسماءت جو قلم وچڙو هو، جن سان احڪام ۽ قبلا (ڪاٻاڙا) ۽ دستاويز وغيره لکيا ويندا هئا.

خط ديباج، خط مديح، خط مرصع ۽ خط رهاش—اهي خط خوشنويسيءَ لاءِ هئا. خط غبار، خط رخص، خط بياض ۽ خط حواشي—اهي خط هئا، جن سان قرآن مجيد ۽ ٻيا ڪتاب لکيا ويندا هئا. اهي خطوط ٽين صديءَ هجريءَ تائين هليا، مگر جڏهن ابن مقلا (۱)،

(۱) محمد بن علي بن حسين بن مقلا سن ۲۷۲ هجريءَ ۾ پورين سوال تي پيدا ٿيو. فقه، تفسير، قرآن، ادب وغيره ۾ ممتاز هو ۽ وڏو خوشنويس پڻ هو. سن ۳۱۶ هجريءَ ۾ پنهجي خداداد لياقت سان ترقي ڪري خليفي مقتدر عباسيءَ جو وزير اعظم بڻجي ويو، مگر ٽي دفعا قيد ٿي، شهر بدر ڪيو ويو، ۽ وري وزارت ۾ واپس آيو. آخر سن ۳۲۶ هجريءَ ۾ خليفي راضي بالله سندس ساڄو هٿ ڪٽائي، کيس قيد ڪيو ۽ سن ۳۲۸ هجريءَ ۾ ڀري مجلس ۾ کيس قتل ڪرايو ويو.

لوان ڇهه خط ايجاد ڪيا، تڏهن اهي سڀ خط ميسارجي ويا، جن جو هڪ حرف به اڄ نظر نٿو اچي. ابن مند، خطاطيءَ جي اصولن مقرر ڪرڻ سان گڏ، هيٺيان خط پڻ ايجاد ڪيا: (۱) خط مداح، (۲) خط معق، (۳) خط ربحان، (۴) خط ثلث ربحالي، (۵) خط نسخ، (۶) خط توقع ۽ (۷) خط رقا.

ابن مند جا اهي خطوط تقريباً پنجاه سالن تائين جاري رهيا، مگر ابن بواب (۱) انهن کي به مٿائي ڇڏيو ۽ پنهنجا نوان خط رواج ۾ آندائين.

سن ۷۰۰ هجريءَ ۾ عماد الدوله ديليءَ جي زماني ۾ حسن بن حسن بن علي فارسيءَ، 'خط كاتب'، 'خط نسخ'، 'خط رقا' ۽ 'خط ثلث' کي سامهون رکي، خط 'تعلیق' وضع ڪيو، جنهن جو خط 'ترسيل' به مشهور هو.

ان زماني ۾ خواجا مير علي تبريزيءَ، خط نسخ ۽ 'تعلیق' کي ملائي هڪ نئون خط ايجاد ڪيو، جنهن جو نالو 'نسخ-تعلیق' رکيو ويو، جو وقت رفتہ 'نستعلیق' جي نالي سان مشهور ٿي ويو. خواجا مير علي جي پٽن - مير عبداللہ ۽ مير صمان - هن خط ۾ ڪجهه تصرفات ڪري، هن خط کي عمدي معيار تي قائم ڪيو آهي.

خط 'نستعلیق' مان به، به خط اخذ ڪيا ويا. ڇاڪاڻ ته 'نستعلیق' خط کسي تحرير ڪندي ڪافي وقت ٿي لکيو، تنهنڪري سن ۱۱۰۰ھ مرتضیٰ قلي شاملو، هرات جي حاڪم، خط 'شڪسته' وضع ڪيو، جو روزانو معمولي خط وڪتابت لاءِ آسان ثابت ٿيو هو. اهيءَ زماني ۾ مرتضیٰ قلي خان جي منشيءَ شفيعا، خط شڪسته ۾ ترميم ۽ اضافو آڻي، هڪ ٻئي نسخ جو ڍانچو تيار ڪيو، جنهن جو نالو 'شفيعا' مشهور ٿي ويو. ان خط ۾ خط نستعلیق جون ڪي ڪي ڳالهيون واڌيون ويون هيون. خط نستعلیق سان گڏوگڏ خط 'شڪسته' ۽ 'شفيعا' جو به رواج ٿي ويو، جو اڄ تائين قائم آهي. هن وقت هند، پاڪستان، عرب ۽ ايران ۾، خط 'نسخ'، 'نستعلیق'، خط 'شڪسته' ۽ 'شفيعا' وغيره رائج آهن.

(۱) ابوالحسن بن علي بن هلال (بواب) چوٿين عمدي هجريءَ ۾ بغداد ۾ پيدا ٿيو. ابن بواب خوشنويسيءَ جي علاوہ ادب، فرائض وغيره ۾ به ڪمال رکندو هو. مگر خوشنويس ٿي مشهور رهيو. ڇاڪاڻ ته هن جو پيءُ علي بن هلال يارگاه خلافت ۾ 'بوابيءَ' جي خدمت تي مقرر هو، تنهنڪري هو 'ابن بواب' مشهور ٿي ويو. ابن بواب، ۳- جمادي الاول، ۵۴۳ھ ۾ بغداد ۾ وفات ڪري ويو ۽ امام احمد بن حنبل جي پاسي ۾ دفن ٿيو.

سنڌي (Sandhi)

(سنڌي صوتياتي نظام جو هڪ اهم عنصر)

۱. صوتيات جو علم سنڌ ۾ بلڪل نئون آهي. جيتوڻيڪ سنڌي وياڪرڻ ۾ ماهرن، سنڌي آوازن جي صوتياتي نظام، ڳالهائڻ جي عضون، آوازن جي مخرج ۽ لفظ ادا (point of articulation) توڙي آوازن جي تقسيم جي بيان ۾ صفحن جا صفحا پري ڇڏيا آهن (۱)، پر اهي جعلي بيان ۽ نتيجا ثابت ٿا ڪن ته ڪنهن به صاحب، ٻوليءَ جي ساخت ۽ مٿا توڙي صوتياتي نظام جو شخصي طور تجربو نه ڪيو آهي. بلڪ غير سنڌي ماهرن - ٽرويسپ، گريئرسن ۽ اسڪ - جي بيان جو هوبهو ترجمو ڏنو آهي. مقامي ماهرن ۾ ديوان وسائيءَ جونالو ۽ ٻئي کان اڳ ۾ ٿيو. هن صاحب کان پوءِ ديوان ڊوليمل، مرزا قليچ بيگ ۽ ديوان ڀيرومل اهڙي ڪوشش ڪئي. ديوان ڀيرومل پنهنجي ڪتاب ”وڏو سنڌي وياڪرڻ“ کان سواءِ، پنهنجي ٻئي ڪتاب ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“ ۾ به لسانيات ۾ ڪم ايندڙ ٽن اصطلاحن جي مفهوم ۽ وصف تي روشني وڌي آهي، ۽ انهن جا مثال به ڏنا اٿس. ديوان صاحب انهن ۾ ”ادغام“ (۲)، جي عنوان واري هڪ نئين لفظ جو سنڌي ٻوليءَ ۾ اضافو ڪيو آهي (۳). جيتوڻيڪ ادغام جو مقصد ۽ مفهوم سمجهائيندي اها ئي ساڳي مراد ورتي اٿس، جيڪا اڳتي هلي ”گڏيل حرف صحيح جو ڀڄڻ“ جي عنوان هيٺ به بيان ڪئي اٿس (۴). حقيقت ۾ ٻئي ’عنوان‘ هڪ ئي مقصد رکي ٿو.

(۱) مرزا قليچ بيگ: ”سنڌي وياڪرڻ“، ڀاڱو ٽيون، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ۱۹۶۰ع، ص ۵۲-۵۴، ۽ ٻڻ ڏسو: ڀيرومل آڏواڻي: ”وڏو سنڌي وياڪرڻ“، ڀاڱو پهريون، هڊو پريس، ڪراچي ۽ حيدرآباد، ۱۹۴۶ع، ص ۲، ۳، ۴.

(۲) هي لفظ - ادغام - سنڌي ٻوليءَ ۾ پهرين پهرين شاهه لطيف ۽ ڪم آندو آهي؛ ڪسرت آهي قرب ۽ ادغام ۾ اعراب.

(۳) ڀيرومل آڏواڻي: ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ۱۹۵۶ع، ص ۳۲۷.

(۴) ايضاً، ص ۳۳۸. ديوان صاحب ”وڏي سنڌي وياڪرڻ“ ۾ ڀاڱي ٽئين ۽ صفحي ۲۳۸ ۽ ۲۵۰ تي ”سنڌيءَ“ جا اصول ۽ مثال ڏنا آهن. ممڪن آهي ته ڪجهه وقت جي مطالعي کان پوءِ کيس انگريزي لفظ - Assimilation - جو سنڌيءَ ۾ نعر البدل ”سنڌي“ هٿ آيو آهي.

”گڏيل حرف صحيح جو پڇڻ“ جي ڀر ۾، ڏانگين ۾، ان لاءِ انگريزيءَ ۾ ڪم ايندڙ لفظ (assimilation) لکيو اٿس. دراصل ديوان صاحب assimilation جو، يعني انگريزي لفظ جو، سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي: ”گڏيل حرف صحيح جو پڇڻ“. ان جي وصف بيان ڪندي لکيو اٿس:

”گڏيل حرف صحيح مان جيڪڏهن ٻئي زور ڀريا يا ڏاڍا اکر هوندا، ته ٻيو اکر قائم رهندو، ۽ ٻهريون منجهس سمائجي ويندو؛ جيڪڏهن هڪ زور ڀريو ۽ ٻيو ڪمزور اکر هوندو، ته ڪمزور اکر ڏاڍي اکر ۾ سمائجي ويندو. مطلب ته جيڪو ڏاڍو سو گهڻو، اهو لڳو ٻولين ۾ به لڳو ٻيو آهي.“

انگريزي لفظ assimilation کي، جڏهن تاريخ جي روشنيءَ ۾ ڄاڻجي ٿو، تڏهن ائين ٿو معلوم ٿئي ته اهو لفظ خود ئي برصغير هند-پاڪ ۾ قديم زماني کان وٺي موجود وقت تائين ڪم ايندڙ لفظ-”سنڌيءَ“ جو ترجمو آهي، جو ممڪن آهي ته سترهين ۽ ارڙهينءَ صديءَ ڌاري انگريزي زبان ۾ ترجمو ڪيو ويو هجي؛ ڇاڪاڻ ته اهوئي زمانو هو، جنهن ۾ برطانوي ماهرن لسانيات جي علم ۽ خاص ڪري سنسڪرت جي مطالعي کي پنهنجيءَ ڄاڻ ۽ علم لاءِ ضروري ٿي سمجهيو (۱). هونئن به يورپي سيشنرين، سورھين ۽ سترھينءَ صديءَ ڌاري، سنسڪرت ۽ هندي گرامر جو علم، يورپ تائين پهچائي ڇڏيو هو، جنهن يورپ وارن جي ذهن ۾ ٺڪر ۾ هڪ عجيب انقلاب آندو هو (۲). انهيءَ ڪري اهو دعوا سان چئي سگهجي ٿو ته ڊيپسي لفظ ”سنڌيءَ“ انگريزيءَ ۾ پهرين استعمال ٿيل لڳو (۳)، ۽ بعد ۾ ان جو انگريزيءَ ۾ ترجمو assimilation ڪيو ويو. ڪاڪي ڀيرومل ته ڊيپسي لفظ جي انگريزي ترجمي (assimilation) جو وري سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي. ڪائس اگب ديوان جهڻمل وسائيءَ، ساڳيو ڊيپسي لفظ-”سنڌيءَ“ استعمال ڪيو آهي، ۽ انگريزيءَ ۾ ان لاءِ ڏانگين ۾ (assimilation) لفظ رکيو اٿس (۴). هن مقالي ۾ به ”سنڌيءَ“ مان مراد ساڳي ديوان وسائيءَ واري آهي.

- (1) Bloomfield, L., "Language", George Allen and Unwin Ltd, London, 1961, P.11.
(2) Ibid, P.10.

(۳) بارٽل مالمرگ ”سنڌيءَ“ جي باري ۾ لکي ٿو:

Sandhi is a phenomenon of combinatory phonetics produced through the combination of words in a sentence. One speaks of sandhi, a term borrowed from the ancient Hindu grammarians, which signifies junction, union. Sandhi phenomenae were particularly frequent in the ancient language of India (i.e. Sanskrit)-see Bertil Malmberg, "Phonetics", Dover publication, New York, 1963, p. 64.

(4) Waanani, J.N., "A New Grammar of the Sindhi Language", Government Central Book depot, Karachi, 1892, PP. 24 or 206.

سنسڪرت وانگر، سنڌي جي صوتياتي نظام ۽ ٻوليءَ جي ڏانهن جي ڏانهن ۾ به ”سنڌي“ اهر حصو ادا ڪيو آهي. پر سنڌي ٻوليءَ ۾ هيستائين صوتيات جي هن اهر عنصر-سنڌي-کي صحيح نموني ۾ پيش نه ڪيو ويو آهي؛ سڪن آهي ته پيش ڪندڙن ان جي افاديت ۽ مفهوم کي برابر سمجهيو نه آهي، ۽ اهو ئي سبب آهي جو ”سنڌي“ مان عجيب عجيب نتيجا ڪڍيا ويا آهن. جيتوڻيڪ لسانيات جي جديد توڙي قديم نظرين ۾ ”سنڌي“ جي وصف، عمل ۽ مفهوم ۾ ڪو ٽھرو ڪوٺ آيو آهي، پر سنڌي ٻوليءَ ۾ ان جون جيڪي وصفون مقرر ڪيون ويون آهن، تن مان هڪ هن ريت آهي:

”جڏهن به سنسڪرت مان نون لفظن ٺاهڻ لاءِ ڪنهن ذاتوءَ مان اڳياڙيون ۽ پڇاڙيون ڳنڍيون وينديون آهن، ته ان عمل کي سڏيندا ٿي هئا ”سينڌي“، جو پوءِ ٿري ”سنڌي“ آچار ڄڻ لڳو، ۽ اڄ خود يورپي ماهرن ان لفظ سنڌي (Sandhi) کي، هڪ ٽيڪنيڪل لفظ طور، انگريزيءَ ۾ ۽ ٻين ٻولين ۾ استعمال ڪرڻ شروع ڪيو آهي. ان لفظ ۾ ڪافي وقت اندر ا حرف علت جو آ حرف علت ۾ تبديل ڪا وڌي ڳالهه ڪانهي. خود اسان وٽ ان جون هڪي صورتون انهيءَ طريقي مان بدلي چڪيون آهن. هن لفظ جو ذاتو آهي سڌ < سڌ (سنسڪرت: سينڌ) = وهڻ، ڳنڍڻ، ڳنڍڻ، ڌڪ هڻڻ، آباد ٿيڻ، محدود ٿيڻ وغيره، جنهن مان سينڌ، سينڌو، سينڌو، سينڌو، حرف علت ا مان موجود آهن، ته اهي پاسي سنڌڻ، سنڌڻ، سنڌڻ، سنڌو وغيره موجود آهن (۱).“

مٿينءَ وصف جي ڀيٽ ۾ سنڌي/ءِ/سينڌو/لفظن جي مطالعي مان ثابت ٿيو آهي ته اهي الڳ الڳ ذاتن مان واسطو رکن ٿا (۲)، جن مان/سنڌڻ/ءِ/سنڌو/جو ڪوبه واسطو ڪونهي. ۳. ”سنڌي“ ”سنڌا“ ذاتوءَ مان ٿئي لکتل آهي (۲). ”سنڌي“ جي لغت واري معنوي، ان جي افاديت ۽ صوتياتي عمل کي بلڪل نمايان ٿئي ڪري؛ البت لسانيات جي فني ۽ علمي لغت ۾، ان لاءِ ڏنل معنوي ۽ وصف ”سنڌي“ جي عمل ۽ مفهوم جي ٺهڪ نموني ترجماني

(۱) سراج: ”سنڌي ٻوليءَ“، عظيم پبلڪيشن، ۱۹۷۳ع، ص ۲۸.

(۲) سنڌيءَ جو ذاتو ”سنڌا“ آهي. ”سنڌا“ < سنڌي > سنڌي، جنهن جي معنيٰ آهي ڳنڍڻ، جوڙڻ، ملاپ. ڏسو:

Sir Monier Williams, "A Sanskrit Dictionary", Oxford, 1950, P. 1144

اهڙيءَ طرح سينڌو جو ذاتو سڌ (Sidh) آهي، جنهن جي معنيٰ نهر يا ندي ڄاڻائي ويئي آهي، ۽ ڏنگين ۾ سنڌو نديءَ ڄاڻائي ويئي آهي؛ ۽ سينڌو جي معنيٰ سنڌ جا ماڻهو، پر ڏنل آهي؛ ڏسو:

Sir Monier Williams, Op. Cit., P. 1217.

۽ ٻئي ڏسو:

Macdonell, A.A., "Sanskrit-English Dictionary, London, 1893, P. 350.

ڪري ٿي (۱) "سنڌي" سنسڪرت وياڪرن جو لفظ آهي، جنهن جي لغوي معنيٰ آهي 'جوڙڻ'، 'ڳنڍڻ' يا 'ملاپ'. جڏهن جملي يا مرڪب لفظ (Compound word) ۾ ٻه لفظ يا مرتب لفظ (Complex word) ۾ هڪ لفظ ۽ هڪ يا هڪ کان وڌيڪ ڀروڻس صرفيه (Bound morphemes) هڪٻئي جي پويان (مرتب لفظ جي حالت ۾ اڳياڙين ۽ پڇاڙين جي ملاپ وارو طريقو) اهڙي نموني ۾ گڏيا آهن، جو پهرئين لفظ يا صرفيه جو پويون (Final) آواز، ۽ پوئين لفظ يا صرفيه جو پهريون (Initial) آواز، هڪٻئي تي اثر ڪري، هڪ نئين آواز ۾ تبديل ٿيندا آهن، تڏهن اهڙيءَ تبديل کي ماهرن "سنڌي" سڏيو آهي (۲). هن وصف مان چار نتيجا ٿا نڪرن (۳):

(الف) لفظن يا صرفين جي ميل وارا يا مرڪب آواز، پاڻ ۾ سانجي يا هڪٻئي تي اثر ڪري، هڪ نئين آواز ۾ تبديل ٿيندا آهن؛

(ب) پوئين آواز جي اثر کان، پهريون آواز وچان ٿي هڪ نئين، نئين آواز جي روپ ۾ ظاهر ٿيندو آهي؛

(پ) تاريخي ارتقا دوران، هڪ آواز منجي ٻيو آواز ٿيندو آهي.

(ڀ) تاريخي ارتقا دوران، لفظ ۾ هڪ آواز بلڪل ڪم ٿي ويندو آهي.

جڏهن 'ميل' ۾ ڪم ايندڙ ٻه آواز پاڻ ۾ سانجي هڪ نئون آواز ٿين، يا هڪٻئي تي اثر ڪري، هڪ نئين، نئين آواز ۾ بدليا آهن، جو انهن ٻنهي بنيادي آوازن کان نرالو هوندو آهي، ته اهڙيءَ تبديل کي ماهرن "سجڙوڪي-سنڌي" (Coalescent assimilation) سڏيو آهي (۴).

(۱) لسانيات جي لغت ۾ "سنڌي" جي معنيٰ هيئن ڏنل آهي:

"A term of Sanskrit origin (literally meaning linking), designating the phonetic changes of a word according to its function or position in a sentence, i.e. the various changes in words as a result of their mutual influence on each other when used in conjunction. See: Pei Mario and Frank Gaynor, "Dictionary of Linguistics", Philosophical library, New York 1954, p. 190.

صوتيات جي مشهور انگريز ماهر ڊيويئل جونز، سنڌي جي وصف هيئن ڏني آهي:

"Assimilation is defined as the process of replacing a sound by another sound under the influence of a third sound which is near to it in the word or sentence. The term may also be extended to include cases where a sequence of two sounds coalesces and gives place to a single new sound different from either of the original sounds. see: Jones, D. Op. Cit. P, 218.

(2) Wasnani, J.N., Op. Cit., P. 25.

(3) Jones, D., "An Outline of English Phonetics", W. Heffer and sons Ltd, Cambridge. 1962, P. 185.

(4) Ibid.

۳. ”سنڌي“ کي ٻن مکيه ڀاڱن ۾ ورهائي سگهجي ٿو، اهي آهن:

(الف) تاريخي استيعاب (Historical assimilation).

(ب) نسبتی منطقی (Contextual assimilation).

(I) تاریخی سہولت (Historical assimilation)

سنڌيءَ جو هي قسم ٻوليءَ جي ارتقا سان واسطو رکي ٿو. يعني ٻوليءَ جي ارتقا دوران جيئن جيئن ٻوليءَ ۾ ٻيون تبديليون رونما ٿين ٿيون، تيئن تيئن هن قسم واري ”سنڌي“ به پنهنجا اثر ظاهر ڪندي آهي. هن سنڌيءَ جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي ته ڪو لفظ ڪنهن زماني ۾ هڪ خاص نموني سان آچاريو هو، پر جيئن جيئن ٻوليءَ ۾ ترقي ٿيندي ويئي، تيئن تيئن اهڙن آوازن جي آچارن ۾ فرق ايندو ويو. هن قسم واري ”سنڌي“ جا، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي مثال ملن ٿا. مثلاً:

(الف) / ک، گھ، ٹ / جو / د / ہ / بدلیجیں۔

(i) مکی > مہتہ > مٹھن.

(ii) میگاہے < میہ < مینہن .

(iii) گاٹا < گاھا < گاھا < گاہتہ۔

(ب) هيٺيون لفظن م / د / ڊ / ڄ / بد لجي / د / ٿيا آهن : ش / شهرين / س / ۴ پوءِ بد لجي / ه / ئي آهي.

(i) ایکاد^۱ فی^۲ ایکا رَہ^۳ (۱) ای ا رَہ^۴ یا رَہ^۵ یا رَہ^۶ .

(ii) دَوَادْ شِ < اِهَارَسْ < بَارَهْ < (ر) < بَارَهْ < (ر) < بَارَهْنِ .

(iii) تَر یو دَ فِ < تَر یو دَ سَ < تَیو دَ سَ < تَیو رَ هَ < تَیو رَ هَ (ع) < تَیو رَ هَ .

(iv) پنج دشن < پشرفه (ه) با < پند ره < پند رهن .

(۲) ی/ < /ج/

(i) ہو وُنْ < جو پُنْ .

(ii) $\beta_0 < \beta_1$

(lii) ہوتے ہوئے۔

(۱) لاڙ، ٻڌين طرف گهٽائي مائهو ڏڪارمن، ۽ ڏياره، ۽ چوندا آهن لطيف ۽ ڏڪارمن، لفظ آندو آهي، ۽ ڏڪارمن ڏيهن ڪرم، وڌو ويراڳين جو، ڏهو ڀيرو مل مهرچند آڏو آئي، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، حوالو مٿي ڏنل، ص ۱۳۳.

(۲) دڙو بدلجي وهرين اب/ ٺو آهي ۽ ڀو ۵ اب/ بدلجي اب/ ٺو آهي.

(۳) ۷۵ و ۷۶: چهارم و پنجم: چوندا آهن.

(4) Cowell, E. B., "The Prakṛtaprakāśa of Vararuchi", Pūnbl Pustak, Calcutta, 4, 1962, P21.

(۵) شاہ لطیف ہی لفظ پہنچی کلام و حکم آندو اُمی: «ہیچن منجھان پھرہ آہا، اُہن تا ورق ورن»
 دے و پیر و مل، حوالو پھریون۔

(i) گرام < گام < گائون.

(ii) اهر < آهن (گجراتي هون) < آئون < آئون (آ)

تاريخي سنڌيءَ جو پيو قسم اهو آهي، جنهن ۾ ٻوليءَ جي ارتقا دوران آواز ڪم يا حذف ٿي ويندا آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙا ڪيترائي لفظ ملن ٿا جن مان ڪي آواز آهستي آهستي ڪم ٿي ويا آهن. مثال طور:

(الف) /د/ جو ڪم ٿيڻ.

سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي لفظ ملن ٿا جن ۾ اڄ کان چار سؤ يا پنج سؤ ورهيه اڳ /د/ جو آچار ڪم وٺندو هو، مگر هاڻوڪي زماني ۾ انهن لفظن مان /د/ ڪم ٿي ويو آهي. اهڙا لفظ آهن (۱):

(i) گرام < گام < گائون.

(ii) ارڙ < ارڙڙ.

(iii) آرڱهه < آڪهه.

(iv) آرڱهه < آڪهه.

اسحاق آهنگر ۽ شاه ڪرم جي بيتن ۾ ڪم آندل لفظ 'ڪرن' يا 'ڪريندي' ۾ /ر/ موجود آهي:

۱. اسحاق آهنگر جو سورتو.

ٿيان مان جهرڪ، ويهان ٻرينءَ جي چچ تي،

مان ڪَرن ڊرڪ، ٻولي باجهاريءَ سين.

هن سورت ۾ /ڪرن/ لفظ ڪم آندل آهي، جنهن جو معياري لهجي موجب هاڻوڪو اچار /ڪَن/ آهي، حالانڪ انفرادي لهجي ۾ /ڪرن/ ۽ عام طور ڳالهائو ويندو آهي.

۲. شاه ڪرم جو دوهو.

چندن چور ڪريندي، رتو منهن ڪمال،

سڄڻ ڏچڻ لڏي، رهي جي سو وار.

هن دوهي ۾ /ڪريندي/ لفظ ڪم آندو ويو آهي، جنهن جو هاڻوڪو اچار معياري لهجي موجب 'ڪندي' آهي، حالانڪ ڪجهه لهجي ۾ اڄ به /ڪريندي/ لفظ عام آهي.

(ب) /م/ جو ڪم ٿيڻ.

(i) دَسهي < دَسِي.

(۱) وسائي، جهي، اين: «وڻڻي ڪوش»، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد.

(پ) /س/ جو گم ٿيڻ.

(i) سٽيهـ > نهـ > ٺيهـ > لينهـ.

(پ) /ش/ جو گم ٿيڻ.

(i) ٺيشـ > ٺيشـ.

تاريخي سنڌيءَ جو ٽيون قسم آهي 'تاريخي سنجوگي-سنڌي' (Historical coalescent...). هن سنڌيءَ جا، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي مثال ملن ٿا. هن قسم واري سنڌيءَ جي حالت ۾، ميل وارا هڪي ۽ ٻه مختلف آواز يا کڏيل آواز پاڻ ۾ سمائجي يا هڪٻئي تي اثر ڪري، هڪ لئين آواز ۾ بدلڻا آهن. لئون بدليل آواز، ميل وارن آوازن کان بلڪل الڳ هڪ لئين گروه وارن آوازن مان هوندو آهي. اهڙا مثال سنڌي زبان ۾ بيشمار آهن:

(الف) /گڙـ/ مرکب آوازن ۾ مليل جوڙ /گ/ ۽ /ر/ پاڻ ۾ سمائجي، بلڪل هڪ لئين گروه وارو آواز /ڳـ/ ٺاهين ٿا؛ مثال طور:
آگڙـ > آڳـ.

(ب) /گڻـ/ ۾ /گ/ ۽ /ي/ پاڻ ۾ سمائجي، /ڳـ/ ۾ بدلجن ٿا؛ مثلاً:

(i) ڀاگڻـ > ڀاڳـ.

(ii) ٻوگڻـ > جوڳـ.

(ب) /تـ/ ۾ /ت/ ۽ /ي/ پاڻ ۾ سمائجي، /جـ/ ۾ بدلجن ٿا؛ مثلاً:

(i) سٽجـ > سٽجـ.

(ii) هٽجا > هٽجا.

(پ) /دڙيـ/ ۾ /د/ ۽ /ي/ پاڻ ۾ ملي /جـ/ ۾ مٽجن ٿا؛ مثلاً:

(i) ويدڙيـ > ويڇـ.

(ii) آدڙيـ > آڇـ.

(iii) وردڙا > وڇا.

(ت) /ڌڙيـ/ ۾ اهل آواز /ڌ/ ۽ /ي/ پاڻ ۾ سمائجي /جھـ/ ۾ مٽجن ٿا؛ مثال طور:
سنڌڙا > سنڌجا.

(ث) /سٽـ/ ۾ /س/ ۽ /ت/ سمائجي /ٺـ/ ٺاهين ٿا؛ مثال طور:

(i) هٽسٽـ > هٽـ.

(ii) ڪٽسٽوريـ > ڪٽوريـ.

(iii) سٽونـ > ٽونـ > ٽوليـ.

(iv) سٽنـ > ٽنـ.

(ت) /ڪڻس/ ۾ گڏيل آواز /ڪ/ ۽ /ش/ سانجي /ڪ/ ۽ /چ/ ۾ بدليا آهن؛ مثلاً:

(i) ڪڻس < ڪير.

(ii) آڪڻس < آڪر.

(iii) آڪڻس < آڪ.

(iv) ڪڻار < ڪار.

(v) لڪڻسي < لڪمي يا لڪمي.

(vi) لڪڻسڻ < لڪڻ يا لڪڻ.

(ن) /ئج/ ۾ گڏيل آواز /ش/ ۽ /ج/ ۾ ٻاڻ ۾ سانجي /ج/ ۾ بدلجن ٿا؛ مثلاً:

(i) ٻڻجڻ < ٻڻجڻ.

(ث) /ڻي/ ۾ گڏيل آواز /ن/ ۽ /ي/ ۾ ٻاڻ ۾ ملي، /ج/ ۾ مٽجن ٿا؛ مثلاً (۱):

(i) ڻي < ڻي.

(ii) ڻي < ڻي.

(پ) /ڻي/ ۾ گڏيل /ن/ ۽ /ي/ گڏجي /ج/ ۾ مٽجن ٿا؛ مثال طور:

(i) ڻي < ڻي.

(ii) ڻي + آلي < ڻي آلي.

(ف) /ڌر/ ۾ گڏيل /ڌ/ ۽ /ر/ گڏجي /ڌر/ ۾ ٻاڻ ۾ ٺاهين ٿا؛ مثلاً:

(i) ڌر < ڌر.

(ii) ڌر < ڌر.

(iii) ڌر < ڌر.

(iv) ڌر + ڌر < ڌر ڌر < ڌر ڌر < ڌر ڌر.

(v) ڌر + ڌر < ڌر ڌر.

اهڙيءَ طرح هن نموني جا ٻيا به ڪيترائي مثال ملن ٿا، جيڪي هن ڏس ۾ ڪافي

مدد ڪن ٿا.

(۱) -اسي جي سلوڪن و مرڪب آواز/نر/ جا مثال ملن ٿا:

جيئن پڙهيءَ ٻورو، تهن لوهه ڪڏهن ڄا،

جسوسن سڻيا پنهنجا، سي سڻيا چڪنلچور؛

چڏي لوهه لڄا، هالو ڇو هئا اڄ سي،

سڻيائون محبوب جي، سڻي سڻي رڄا،

ڪوڙي ڪاموشيءَ و، وڻيا ڏيان ڏڄا،

ملي ڪون مڃا، سڏو سڏو سڏو جي.

حوالي لاءِ ڏسو: ڪلياڻ آڏواڻي: «سڻي»، چرچ ڪيٽ، بجلي ۱، ۱۹۵۳ع، ص ۸۸ ۽ ۱۳۶

(II) نسبتي سنڌي (Contextual assimilation).

هن مان مراد اها 'سنڌي' آهي، جنهن ۾ جملن يا مرکب لفظن ۾ ٻن لفظن ۽ مرتب لفظن ۾ ڪم ايندڙ لفظن ۽ صرفن وغيره جي ميل واري هتڻ پهرئين لفظ يا صرفي جو ٻيون آواز، ٻئين لفظ يا ٻئين صرفي جي پهرئين آواز کان متاثر ٿيندو آهي، ۽ اهو (پهرئين لفظ يا پهرئين صرفي جو ٻيون آواز)، هڪ نئين آواز ۾ مٽبو آهي. هن قسم واري سنڌي ٻن ڀاڱن تي مشتمل آهي:

(الف) سُر-سنڌي ۽ (ب) وِڙجڻ-سنڌي. انهن مان هر هڪ جا تفصيلوار مثال هيٺ ڏجن ٿا:

سُر-سنڌي. (الف) جڏهن ڪن ٻن پروارن لفظن يا صرفن مان پهرئين جي آخر ۽ ٻئين جي شروعات ۾، يعني ٻنهي حالتن ۾ /ا/ سُر هوندو آهي، تڏهن /آ+ا/ بدلجي /ا/ سُر ٿيندو آهي؛ مثلاً:

(i) پَرَمَ + آرَتَ < پَرَمَارَتَ : آ+ا=ا

(ii) پَرَمَ + آرَتَنَّا < پَرارَنَّا : آ+ا=ا

(ب) جڏهن ڪن ٻن پروارن لفظن يا صرفن مان، پهرئين جي ٻڌڻي ۾ /ا/ ۽ ٻئين جي شروعات ۾ /ا/ سُر هوندو آهي، اهڙيءَ حالت ۾ /ا/ ڪم ٿي ويندو آهي؛ مثلاً:

(i) مَنگَهَ + اَمَنَ < مَنگَهائَن : آ+ا=ا

(ii) پَرَمَ + آندَ < پَرَمائندَ : آ+ا=ا

(iii) لَڄَ + آئيتو < لڄائيتو : آ+ا=ا

(iv) ڪيڏَ + آري < ڪيڏاري : آ+ا=ا

(ب) جڏهن ڪن ٻن پروارن لفظن يا صرفن مان، پهرئين جي آخر ۽ ٻئين جي شروعات ۾، يعني ٻنهي حالتن ۾ /ا/ سُر هوندو آهي، تڏهن اهڙيءَ حالت ۾ ٻه ٻيون سُر ڪم ٿي ويندو آهي؛ مثلاً:

(i) مَها + آيما < مهايما : آ+ا=ا

(ii) وِڌَ + آتِي < وِڌِيآتِي : آ+ا=ا

(پ) جڏهن ڪن ٻن پروارن لفظن يا صرفن مان، پهرئين جي آخر ۽ ٻئين جي شروعات ۾، يعني ٻنهي حالتن ۾ /ا/ سُر ڪم ايندو آهي، اهڙيءَ حالت ۾ ٻئي سُر هڪٻئي تي اثر ڪري /ا/ ۾ مٽبا آهن؛ مثال طور:

(i) آتَ + آتِ < آتِيت : ا+ا=ا

(ii) هَتَ + اِڪو < هتيڪو : ا+ا=ا

(iii) وِسَ + اِڪو < ويسڪو : ا+ا=ا

(ت) جذهن ڪن به ٻن پروارن لفظن يا صرفن مان ٻه رئين جي ٻڌڻيءَ ۾ /ا/ ۽ /ي/ جوئڻ جي شروعات ۾ /آ/ سُر ڪم ايندا آهن. تڏهن /آ/ جي اثر کان /ا/ بدلجي ٿي. سر/ي/ (۱) ٿيندو آهي؛ جيئن:

- (i) وِ + اڪَرَن < وِياڪَرَن : ا + آ = ا + ا (ي + ا)
(ii) آپِ + آس < آپِياس : ا + آ = ا
(iii) ڪَرِ + اَن < ڪَرِبان (۲) : ا + آ = ا
(iv) مار + اَن < مارِبان : ا + آ = ا

(ث) مرتب لفظ ٺاهڻ لاءِ جذهن ڪنهن لفظ جي پويان اهڙي صرفه ملائي آهي، جنهن جي شروعات ۾ /آ/ سُر هوندو آهي، ۽ صرفه جي اڳيان ايندڙ لفظ جي آخر ۾ /ا/ سُر هوندو آهي. تڏهن اهڙيءَ حالت ۾ /آ/ جي اثر کان /ا/ بدلجي ٿي. سر/ي/ ٿيندو آهي؛ مثلاً:

- (i) شيدي + آئي < شيئديائي : ا + آ = ا (ي + ا)
(ii) موتي + آئون < موتيائون : ا + آ = ا
(iii) ٻائي + آئون < ٻائيائون : ا + آ = ا

(ث) ساڳيءَ طرح جذهن ڪنهن به لفظ جي پويان /ا/ سُر هوندو آهي، اُن لفظ جي پويان ايندڙ صرفه جي شروعات ۾ /آ/ سُر هوندو آهي. تڏهن /آ/ جي اثر کان /ا/ سُر بدلجي ٿي. سر/ي/ ٿيندو آهي؛ مثال طور:

- (i) هاري + آپ < هاريآپ : ا + آ = ا (ي + ا)
(ii) ڪائي + آر < ڪائيآر : ا + آ = ا (ي + ا)

(ث) بلڪل ساڳيءَ طرح /او/ جي پويان جذهن ڪن لفظن جي شروعات ۾ /آ/ يا /ا/ سُر ايندا آهن. تڏهن /او/ بدلجي ٿي. سر/و/ (۲) ٿيندو آهي؛ مثلاً:

- (i) تنو + آ < تنوا : او + آ = او
(ii) ٻائو + آ < ٻاوا : او + آ = او

(۱) خواجا غلام علي الانا، سنڌي صورتخطي، ۴، ڇاپو ٻيو، سنڌي زبان پبليڪشن، حيدرآباد، ۱۹۶۳ع، ص ۲۸

(۲) سنڌ ۾ مقوم پنجابي ماڻهو ”ڪران“ آڇاريندا آهن.

(۳) ڇپ ۽ ڏنڊن گڏڻون گهڪدار آواز [و] ۽ ٻيهر - سر [و] جي آڇار و لڙق آهي ٻيهر - سُر جي آڇارڻ لاءِ ٻئي ڇپ گول ڪيا آهن ڏسو، خواجا غلام علي الانا، حوالو مٿي ڏنل، ص ۲۸

سنڌي الف - ب ۾ مٿين ٻههي آوازن - ڇپ - ڏنڊن گڏڻون گهڪدار آواز [و = ۷] ۽ ٻن ڇپن واري ٻيهر - سر [w =] - ٽي هڪ ئي حرف جي صورت ۾ لکيو ويندو آهي. عربيءَ جي صوتياتي نظام ۾ ڇپ - ڏنڊن گڏڻون گهڪدار آواز ٽي ئي ڪور، ٺهڪري عربيءَ ۾ صرف ٻن - ڇپن واري ٻيهر - سر لاءِ ٽي حرف ملندڙ هڪيل آهي، سو آهي ”و“ اهو حرف w جي لکيل صورت آهي ۽ ٺ ۷ جي. هن لاءِ وڌيڪ بحث جي ضرورت آهي.

(iii) ماڻو + آ < ساوا : او + آ = وا

(iv) پاڻو + آ < پاوا : او + آ = وا

(ث) اهڙيءَ طرح /او/ جي پويان جڏهن /آ/ سر ايندو آهي، تڏهن /آو/ بدلجي ٿو - سر/و/ ٿيندو آهي؛ مثال طور:

(i) هيندو + آئي < هيندو آئي : او + آ = وا

(ii) لاڏو + ان < لاڏو ان : او + آ = وا

(پ) بلڪل اهڙيءَ طرح /ا/ جي پويان جڏهن /آ/ سر ايندو آهي، تڏهن /آا/ بدلجي ٿو - سر/و/ ٿيندو آهي؛ مثلاً:

(i) ٿانءُ + آ ٿانوَ : ا + آ = وا

(ii) پاءُ (آگاهه) + آ پاوَ : ا + آ = وا

(iii) ڪانءُ + آ ڪانوَ : ا + آ = وا

(iv) گهاٽاءُ + آ گهاٽوَ : ا + آ = وا

وينجن - سنڌي. ڳالهه واري ٻوليءَ ۾ چمن، مرڪب لفظن ۽ مرتب لفظن ۾ اهڙا

لفظ به گڏجن ٿا، جن جي آخر ۾ نه صرف سَر ۾ وينجن به هوندا آهن. اهڙا مثال گهڻو ڪري ٻين ٻولين مان ورتل آڏارن لفظن (loan-words) ۾ عام طور ملن ٿا (۱). سنڌي ٻوليءَ ۾ سنڌيءَ جي مطالعي ۾ اهڙا مثال گهڻي مدد ڪن ٿا.

مٿي بيان ڪيو ويو آهي ته آوازن جي ’مِل‘ جي حالت ۾، ڪن صورتن ۾، پويون جز پهرئين جز تي اثر ڪندو آهي؛ اهيءَ اثر جي ڪري پهرين جز ڪنهن ٽئين آواز ۾ بدلجي ويندو آهي. هن قسم وارين تبديلين جا هيليان مثال سنڌي ٻوليءَ ۾ عام ڄار ملن ٿا:

(الف) جڏهن ڪنهن لفظ يا صريف جي پهاڙيءَ ۾ /س/ وينجن هوندو آهي، ۽ ان جي هڪدم پويان ايندڙ ٻئي لفظ جي شروعات ۾ /م/ وينجن هوندو آهي، تڏهن اهڙيءَ حالت ۾ /م/ جي اثر کان /س/ بدلجي /ر/ ٿيندو آهي؛ مثلاً:

ايس + مل < لومل : س < ر

(ب) جڏهن ڪنهن لفظ جي پهاڙيءَ ۾ /س/ وينجن هوندو آهي، ۽ ان جي هڪدم پويان ايندڙ ٻئي لفظ جي شروعات ۾ /ل/ وينجن هوندو آهي، تڏهن /ل/ جي اثر کان /س/ بدلجي /ر/ ٿيندو آهي؛ مثال طور:

نيس + لڄ < لرلڄ : س < ر

(۱) جڏهن هڪ ٻوليءَ جا لفظ ٻيءَ ٻوليءَ ۾ آڏارا وٺبا آهن، تڏهن انهن لفظن ۾ آيل هن قسم جي تبديل ڪي ’تاريخي سنڌيءَ‘ ۾ شامل ڪيو. ڏسو -

Jones, D., Op. Cit., Section 840, p. 218.

(پ) اهڙيءَ طرح جڏهن /ت/ جي هون، ٻئي لفظ جي شروعات م /ج/ هوندو آهي، تڏهن /ج/ جي اتر کان /ت/ بدليجي /ج/ ٿيندو آهي؛ جيئن:

(i) آت + چارڻ < آچارڻ < آچارڻ : ت < ج

(پ) جڏهن /ت/ جي هون، ٻئي لفظ جي شروعات م /ج/ ايندو آهي، تڏهن /ت/ < /ج/ ٿيندي آهي؛ جيئن:

(i) ست + جن < سجنجن < سجنجن < سجن : ت < ج

(ت) اهڙيءَ طرح هيٺين لفظن م /ج/ جي اتر کان، ان جي اڳيان ايندڙ /ه/ بدليجي /ر/ ٿيندو آهي؛ مثلاً:

(i) يه + چل < نيرچل : ه < ر

(ii) يه + پل < نيرپل < نيرپل < نيرپل : ه < ر، يوه /ر/ ڪوڙيو آهي.

(iii) يه + ڏن < نيرڏن : ه < ر

(iv) ده + پل < درپل < درپل < درپل : ه < ر، يوه در < ڏ

(ث) ساڳيءَ طرح /ج/ جي اتر ڪري /ه/ سنجي /ش/ ٿيندو آهي؛ جيئن:

(i) يه + چل < نشچل : ه < ش

(ث) بلڪل ساڳيءَ طرح /ق/ جي اتر کان /ه/، /ش/ م مٽي آهي؛ جيئن:

(i) يه + قل < نشقل : ه < ش

هيٺين مثالن ۽ تجزيي تي غور ڪري کان پوءِ چئي سگهجي ٿو ته سنڌي ڪنهن به ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۽ ڪنهن به ٻوليءَ جي تاريخي مطالعي م اهم حصو ادا ڪري ٿي. سنڌيءَ جي مطالعي مان ئي خبر پوي ٿي ته ٻوليءَ جي آوازن، صوتين ۽ لفظن م ٻوليءَ جي ارتقا سان ڪڏهن ڪهڙي تبديلي ٿي آهي. ڪيترائي لفظ آهن، جن جي اصلي ڌاتوءَ جي خبر تڏهن پهچي سگهندي، جڏهن سنڌيءَ جي مطالعي جي مدد سان اهڙي لفظ کي پهچي، منجهس ڪم آيل آوازن ۽ صوتين م آيل تبديلين جو جائزو وٺي، اصلي آوازن ۽ صوتين کي سامهون رکبو. انهيءَ ڪري چئبو ته ڪنهن به ٻوليءَ جي تاريخي مطالعي لاءِ 'سنڌي' جو مطالعو نهايت ئي ضروري آهي.

قديم سنڌي شعر ۽ شاعري (تاريخي جائزو)

تاريخي پس منظر.

سڀني لکيل تاريخن موجب، عيسوي پنجين صديءَ جي خاتمي کان سنڌ جي باقاعدي حڪومت جو احوال ملڻ لڳي ٿو. انهيءَ کان اڳ جا واقعات سنڌ جي ڪنهن به تاريخ ۾ سلسلووار ٿا ملن. سنڌ جو پهريون دارالحڪومت، جيڪو تاريخي طور اسان کي معلوم آهي، سو الور (۱) جو تخت-شهر آهي. انهيءَ شهر ۾ ئي سنڌ جي پهرئين حڪمران خاندان، ”راڻا گهراڻي“ جي حڪومت سن ۹۵ع يعني پنجين صديءَ کان شروع ٿئي ٿي. ”الروز“ جي راجڌاني هونئن ته راڻا خاندان جي صاحبيءَ کان به تمام گهڻو اڳي قائم ٿي آهي. ”اهوڏيا جي چندرپنسي ۽ ڪنڌري راجائن مان (رامچندر جي پوٽي سموترا جي اولاد مان)، يارهن صدي قبل مسيح ڌاري، راجا بليڪا (۲) انهيءَ شهر جو بنياد وڌو، ۽ سندس پٽن اتي حڪومت شروع ڪئي (۳).“ مهاڀارت جي زماني ۾ ”الروز“ تي مهاراجا چندرت ”ويرا“ جو خاندان حڪمران رهيو (۴). اتان هڪڙو پراڻو پراڪرت سلوڪ، پروفيسر سلوين ليويءَ، تمام گهڻيءَ کوجنا کان پوءِ ڳولي هٿ ڪيو آهي، جنهن موجب ”اروڙ“ يا ”روڙوا“ (روڙڪ) ”سؤويرا“ پرڳڻي، يعني بهاولپور، ملتان ۽ (جيسلمير) وغيره جي گادي آهي:

والت یرم کلنگا نام اسڪا نانڊ پوتن،
ماهنئي اولتي نام، ”سؤويرا“ نانڊ ”روڙڪم“ (۵).

- (۱) الور، الور، الروڙ، اروڙ، روڙ، روڙوا، روڙڪا ۽ روڙڪ. ساڳئي نالي جون بداهل صورتون آهن.
(۲) راجا بليڪا جو زمانو تيرت وخت ڇهين صدي ق. م. پڌريو آهي ”چنگون“: ص ۳۰.
(۳) ”تاريخ جنت السنڌ“: رحيمداد خان مولائي شيدائي، ص ۶۹ ۽ ”تاريخ راجپوتان“: ڪرنل جيمس ٽاڊ جلد پهريون، ص ۶۱.
(۴) ”قديم سنڌ“: مرزا قليچ بيگ، ص ۲۰۱. ”قديم سنڌ“: مولوي نورمحمد نظاماڻي، ص ۲۷. ”قديم سنڌ“: پروين مهرچند آڏواڻي، ص ۲۳۵ ۽ ۲۳۶.
(۵) ”آريه ورت“: گنگارام سمرات، ص ۳۶۶ ۽ ”سنڌ جو پراچين اتهاس“: دوارڪا پرشاد روچيرام شرما (پاڳڙو پيو) ص ۱۵۷.

انهيءَ قسم جا ٽڙيل پکڙيل پراڻا اهوڻا پيا به ڪيترائي ملن ٿا، جيڪي تاريخ جو ڪوبه سلسلو لڳا جوڙين، ۽ نه وري انهن مان قديم زماني جو ڪو خاطريءَ جهڙو ادبي مواد ئي ملي سگهي ٿو تنهنڪري، وري به مڃي ته گهراڻي جي راڄ کان ئي هي سلسلو شروع ڪجي ٿو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ زماني کان ئي تاريخ جو ڪجهه لاڳيتو احوال ملڻ لڳي ٿو، ۽ شاعريءَ جو ڏس پتو به انهيءَ زماني ۾ ئي ملي ٿو.

سنڌ ۾ هيءُ بڌڌرم جي عروج وارو زمانو آهي. راه گهراڻي جا چندرونسي راجائون به بڌڌرم جا پوئلڳ هئا، ۽ سندن مائٽي به راجپوتانا جي ٻوڏي راجائن سان هئي (۱). راه خاندان جي بادشاهن جي حڪومت، ڇهين صدي عيسويءَ جي شروع ٿيندي ئي چالو ٿئي ٿي، جا اٽڪل ڏيڍ صدي جاري رهي ٿي ۽ ستين صديءَ جي وچ ڌاري ختم ٿئي ٿي. راه ديو جي، راه ساهي راه ۽ ٻين جملي پنجن راجائن جا نالا ملن ٿا، جي سڀ پاڻ کي ”راه“ ڪوٺائيندا هئا. سندن انهيءَ شاهي لقب جي ڪري ئي، سڄي خاندان تي ”راه گهراڻي“ جو نالو پيو آهي (راه معنيٰ راجا ۽ گهراڻو معنيٰ خاندان، يعني بادشاهي خاندان). ستين صديءَ عيسويءَ (۶۳۲ع) ۾ هيءَ حڪومت برهمڻ-راج ۾ تبديل ٿي ويئي. برهمڻ راج به اڌ-سنڌي صديءَ تائين مس هليو، تان جو اٺين صديءَ جي شروع (۷۱۲ع) ۾ عرب سنڌ ۾ داخل ٿيا. هن زماني کان گهڻو اڳي جيڪو چراگاهي دؤر شروع ٿيو هو، سو اڃا به هلندو پئي آيو. چوهارو مال چارڻ ۽ ڌارڻ ماڻهن جو سُڪ ڏندو هو، ۽ تنهن ۾ به ڳانو مال سُڪ ملڪيت سمجهيو ويندو هو. سنڌ جا مالوڻ ماڻهو ۽ ڀاڳيا، توڙي ڌراڙ پهنوار، جي اڪثريت ۾ هئا، سي سڀ اڀر (گهنوار) ڪوٺيا هئا (پهنوار يا برمار، مارو يا مور، سانگي يا سانگلا، اهر يا اڀر، ۽ گجر يا ناگ، سڀئي ڌراڙ يا مالوڻ قبلا آهن). انهن گهنوار اڀرن (اڀرن) جي ٻوليءَ کي ”اڀرن ٻاشا“ (اڀرنش) چيو ويندو هو (۲)، ڇاڪاڻ ته تن ڏينهن فقط سرڪاري (علمي) ۽ مذهبي زبان سنسڪرت کي ئي مذهب ۽ شائست (ادبي) زبان سمجهيو ويندو هو؛ ۽ ان جي ڀيٽ ۾ عوامي زبان کي ڌراڙڻ ۽ گهنوارن جي ٻولي (اڀرنش) سڏيو ويندو هو. ”سنڌيءَ“ کي به اڀرنش دفعي جي ٻولي شمار ڪري سگهجي ٿو (۳). اڀرنش زبان ۽ ان جي شاعريءَ جي سنڌ جي تاريخ ۾ تلاش ڪرڻ به، انهيءَ ڪري، قديم سنڌي شاعريءَ جي ڳولا آهي.

مارڪنڊيءَ، اڀرنش جا ٽي نمونا ٻڌايا آهن: وراڇڊ-اڀرنش، ناگر-اڀرنش، ۽ اڀناگر-اڀرنش، جن مان وراڇڊ-اڀرنش ته خاص سنڌ جي ئي ٻولي ٺهرائي اٿس. بمقابليءَ جو چوڻ آهي ته ”وراڇڊ ٺهري ۾ زياده قديم آهي.“ هو ”وراڇڊ“ کي ”ورج“ لفظ مان نڪتل مڃي ٿو.

(۱) ”تاريخ تمدن سنڌ“: مولائي شيدائي ص ۱۲۶.

(۲) ”اردو زبان ڪا ارتقا“: ڊاڪٽر شوڪت جبرواري ص ۳۶ ۽ ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“: ڀيرومل مهرچند آڏواڻي، ص ۶۵.

(۳) ”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص ۱۸.

’ورج‘ معني ڳنوارن جو مسڪن (۱) (سنڌي ۾ ڳنوارن جو مسڪن معنيٰ وراڙي، وٿل، واڙي، واڙ، واڙو، ويڙ هو يعني ڳوٺ، جنهن جي معنيٰ واهل يا وسينءَ به آهي، ۽ ’وراڙي‘ جي معنيٰ ويجهي چيڪ، جڙو، تر، ويڙھ، وغيره. مٿيان سڀ لفظ اچار ۾ ’ورج‘ وانگر ئي شروع ٿين ٿا، ۽ معنيٰ به ساڳي ورج واري آهن.) ”ورج“ لفظ جي اشتقاق جي ’برج پاشا‘ جي نالي مان به تائيد ٿئي ٿي (۲). (برج-ورج-برگي يا بندراين جي معنيٰ به وراڙي يا سال جي جڙو، وڏي هڙي، پهاو يا جهنگل آهي.) ڊاڪٽر وولٽر جي راه آهي ته ’اڀر پاشا‘ يعني اڀرن جي ٻولي، اهاڻي ’وراڇڊ‘ (براچڊ) اڀرلش آهي (۳). ڊنڊن ته هن کي ’ادبي ۽ ڪتابي زبان تسليم ڪري ٿو (۴) ۽ پنهنجي ڪتاب ”ڪاوڙ درس“ ۾ به ڄاڻايو اٿس ته سنڌ جا اهو، هن ٻوليءَ (وراڇڊ) ۾ گيت جوڙيندا هئا ۽ اهي به-تڪا هوندا هئا (۵). ناگر يا گوجر اڀرلش جو آستان گجرات آهي. ناگر گيتن جي ٽاهي ڊاڪٽر پندارڪر جي ڪتاب، ”ولسنس فلاجيوڪل ليڪچرس“ (Wilson’s philological lectures) مان ملي ٿي (۶). اها ناگر-اڀرلش، شام سندر جي راه ۾ ”هيءَ سنڌ جي وراڇڊ-اڀرلش ۽ گجرات جي ناگر-اڀرلش جي کاڌڙ صورت آهي، جا ڏکڻ-پنجاب، اتر-گجرات ۽ الهندي-راجستان جي وچ واري ٻولي آهي“ (۷). ٿر جي علائقي (جيسلمير-يڪانير) ۾ هن کي ’هونگل پاشا‘ به چيو ويندو هو. قديم زماني جا سانگي ۽ ڀات، پنگل ۾ به گيت جوڙيندا هئا، جن مان هڪي ”پراڪرت پنگل“ نالي ڪتاب ۾ به ملن ٿا. هيءَ ڪتاب راجستاني اڀرلش ٻولين ۾ جن چند (عروض) جو ڪتاب آهي (۸). پروفيسر جهنمل ڀاونائيءَ جو چوڻ آهي ته ”اهو ڪتاب ’پنگل‘ نالي، جيسلمير جي هڪ آڳاٽي عالم جو جوڙيل آهي (۹)“ ۽ دراصل ’پنگل‘ يا ’هونگل‘، جيسلمير جو هڪ ڪهنوشهر آهي، ۽ اڳي هن سڄيءَ رياست تي اهو نالو پيل هو. مٿيون ڪتاب، انهيءَ شهر جي ڪنهن جهوني اديب جو مرتب ڪيل آهي، جنهن مان هيچندره شايد اڀرلش جا مثال ورتا آهن.

اڀرلش ڪوتائون ستن صدي عيسويءَ کان ملن ٿيون (۱۰). سنڌ جي تاريخ ۾ اهو راه گهراڻي جي حڪومت جو زمانو آهي. اڀرلش دؤر جي شاعريءَ جا موضوع ڌرم ۽ رزم هئا. درٻار سان وابسته شاعري وجزو رنگ ۾ رڳول هئي. درٻار کي، سياسي اقتدار سان گڏ،

(۱) ”اردو زبان ڪا ارتقا“: ڊاڪٽر شوڪت سبزواري، ص ۳۷.

(۲-۳) ”اردو زبان ڪا ارتقا“: ڊاڪٽر شوڪت سبزواري، ص ۳۷.

(۴) ”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص ۱۳.

(۵-۶) ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“، ٻيرويل-پهرچند آڏواڻي، ص ۶۵-۶۶.

(۷) ”اردو زبان ڪا ارتقا“: ڊاڪٽر شوڪت سبزواري، ص ۳۷.

(۸) ”اردو زبان ڪا ارتقا“: ڊاڪٽر شوڪت سبزواري، ص ۳۸.

(۹) ”چند سڳند“: جهنمل خوبچند ڀاونائي، ص ۱.

(۱۰) ”هندي ادب جي تاريخ“: ڊاڪٽر محمد حسن، علي ڳڙھ، يونيورسٽي، ۱۹۵۵ع، ص ۱۶، ۱۷ ۽ ۲۵.

مذهبي اهميت پڻ حاصل هوندي هئي. مذهب زندگيءَ جي هر شعبي تي پنهنجي چاڻ هڻي رهيو هو (۱). اڀرڻس جا پراڻا ٻول (گائا) هيمنڊر (۱۰۸۰-۱۱۷۰ع) پنهنجي ڪتاب ”سنڌ هيمنڊر“ ۾ اڳئين زماني جي تصنيفن مان ڪڍ ڪيا آهن (۲). اوائلي اڀرڻس جو نمونو هيءُ آهي:

پـلا هـنـڌ جـسـاريـ، پـسـن مـهـارو ڪـانـڌ،
لـجـيـ جـيـن تـه وڙـڻ سـنـهـن، جـيـ پـڳا گـهـرانـڌ (۳).

عرب حڪومت ۷۱۲ع کان شروع ٿي آهي، جڏهن اڪثر عوام صالح پرست ٻڌ ڌرم جو پيرو هو، پر حڪومت پرهڻن جي هئي. ”چچنامي“ موجب، سما قبيلي جي ماڻهن، محمد ابن قاسم وٽ اچي ڳايو وڃايو هو. انهيءَ مان ان وقت جي شاعريءَ جو پتو پوي ٿو. ڪي لسانيات جا ماهر هن دؤر کي به اڀرڻس واري دؤر ۾ شمار ڪن ٿا، ۽ ”هاد رهي ته سنڌي ٻوليءَ جي شروعات پڻ اڀرڻس مان ٿي آهي“ (۴).

عربن جي عهد حڪومت ۾ پهريون ئي دفعو هڪ اهڙي شاعر جو تذڪرو ملي ٿو، جنهن کي تاريخي اهميت به حاصل آهي. هيءُ هباري اميرن جي واري جي ڳالهه آهي. عرب حاڪمن ۾ هباري قبيلو سنڌ جو پويون حڪمران گهراڻو آهي، جنهن جي بانيءَ، همر هباريءَ (۸۵۴ع)، بانه ۾ پنهنجي خود مختار حڪومت جو بنياد وڌو. سندس پٽ، عبدالله (۸۹۲ع)، بانه کي ڇڏي، اچي منصوره تي قبضو ڪيو. انهيءَ عبدالله هباريءَ کان اروڙ جي راه، ۸۸۳ع ۾، اسلامي عقائد جي سمجهائي گهري، ۽ منصوره جي مذڪور شاعر کيس قصدي ۾ منظور ڪري آها سمجهائي ڏني. جيتوڻيڪ انهيءَ شاعر جو نالو يا سندس ڪلام معلوم ناهي، ته به نمر جي ميدان ۾ هو هڪ تاريخي شخصيت آهي، ۽ سنڌ ۾ شاعريءَ جي جاري هجڻ جو اهو به هڪ تاريخي ثبوت آهي. عبدالله ۹۱۵ع ۾ وفات ڪئي، ۽ پٽ ابو منذر (عمر) منصوره جو والي ٿيو. هيءُ سنڌ جو آخرين عرب حاڪم آهي. هن کان پوءِ به ممڪن آهي ته ڏهين صديءَ جي ڪجهه حصي تائين، منصوره ۾ هبارين جو وجود باقي رهيو هجي؛ پر تاريخن ۾ هن بعد، ڪنهن به عرب امير جو نالو ڪونه ٿو ملي. ڏهين صديءَ جا سياح، منصوره جي ولين جي وضع قطع هندن جهڙي، يعني لباس ۾ کوڏ، ڊگها وار ۽ ڪنن ۾ ڊگها والا وغيره ٻڌائين ٿا. هي پرڪار سومرن جا ئي ليکن ٿا، ۽ هن بعد سڪهوني سومرن جو وارو اچي ٿو.

(۱-۲) ”هندي ادب جي تاريخ“؛ ڊاڪٽر محمد حسن، علي ڳوٺ، پونيور هئي، ۱۹۵۵ع ص ۱۶، ۱۷ ۽ ۲۵.
(۳) ”هندي ادب جي تاريخ“؛ ڊاڪٽر محمد حسن، ص ۲۳ ”قصو ڍولا مارو“؛ پروفيسر جهومشل خوجيند
پاونائي، ص ۷۷.

(۴) مضمون ”صدي ۽ سنڌي شاعريءَ جو لاڳاپو“؛ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، رسالو ”مهراڻ“، ۱۹۵۵-۵۶ع، ص ۱۰۸.

مٿي، تمهيد طور، سنڌ جي قديم ترين دؤر جي شاعريءَ جا اهڃاڻ پيش ڪيا ويا آهن. پراگرت توڙي اڀرنش واري زماني جي شاعريءَ جا ڪي لمونا ڪتابن مان مهيا ڪري، ادبي تاريخ کي علمي طور ماضي بعد سان ملائڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. پر انهيءَ جو نتيجو سنڌي شاعريءَ سان لاڳاپو نه آهي؛ خالص سنڌي شاعريءَ، سومرن جي عهد حڪومت سان ئي واسطو رکي ٿي. سومرا حڪومت جو آغاز ئي اصلي ديسي شاعريءَ جي شروعات آهي. سومرا حڪومت جو سڄو ئي عهد، قديم مقامي شاعريءَ جو بنيادي ۽ اوائلي دؤر آهي. سندن حڪومت جي پهچائيءَ سان گڏ ئي، پراڻي سنڌي شاعريءَ جي دؤر جي به پهچائي ٿي ٿي. مطلب ته جهوني سنڌي شاعريءَ جو دائرو، سومرا راڄ جي آسرن کان وٺي، سندن زوال جي حدن تائين پکڙيل آهي. اهڙيءَ حقيقت جي بناء تي، 'قديم سنڌي شاعريءَ' جي تحقيق خاطر، سومرن جي مڪمل معلومات هٿ ۾ هڪ بنيادي شيءِ آهي.

سومرا ڪير هئا، سندن سماجي ۽ سياسي لاڙا ڪهڙيءَ ڪيفيت جا هئا، سندن مذهبي ۽ معاشرتي رغبت جي ڪهڙي شڪل هئي، ڪڏهن ۽ ڪيئن آريا ۽ ڪيئن اقتدار حاصل ڪيائون، وري ڪيئن سندن زوال آيو ۽ ڪڏهن خاتمو ٿيو، وغيره—انهن ۽ ٻين اهڙن سوالن جا ڪي علمي ۽ تاريخي انگ—اڪرئي صحيح جواب پيش ڪري سگهندا. سومرن جي اصل نسل جي باري ۾ کوجنا ڪندي، تاريخدان تمام پري نڪري ويا آهن. مولانا حڪيم نجم الغني صاحب، تاريخ ”وقائع راجستان“ ۾ هنن کي هزارين سالن جي قديم ترين جي ”سورج ولسي“ گهرائي سان وهي ملايو آهي، پر وري ڪن ائوڌ جي راجا راجندر جي پٽ سومتر جي شاهي نسل مان، ”چندرپنسي“ ڪٿري به ثابت ڪيو اٿس (۱). محترم مولائي شيدائيءَ جي دعويٰ آهي ته سومرن متعلق مولانا جي مٿين راه ابيت صاحب کان به وڌيڪ حقيقت آهي (۲). مولوي صاحب جي راه جي ٻين تاريخن مان به تائيد ٿئي ٿي. علامه سيد سليمان ندويءَ به لکيو آهي ته ”سومرن کي اصل ’سوم-راه‘ چوندا هئا. هنديءَ ۾ ’سوم‘ معنيٰ ’چند‘. اهڙيءَ طرح، ’سنگهار‘ کي ’سنگه-راه‘ ۽ ’پونگر‘ کي ’پنگا-راه‘ سمجهڻ گهرجي“ (۳). سيد نجم الغني جو به اهوئي چوڻ آهي ته ’سومرا‘ لفظ اصل ۾ ’سوم-راه‘ آهي، جيئن ’دودراه‘، ’دلوراه‘، ’پاٿوراه‘ ۽ ’ڪسراه‘ وغيره (۴). ڪن وري سومرن کي مهاراجا چندرگهت موريا جي شاهي خاندان مان شمار ڪيو آهي (۵). ڪرنل جيمس ٽاڊ جو چوڻ آهي ته ”موريا“ چندرگهت جا پويان آهن، جن کي ’موري‘ يا ’مارو‘ به چوندا آهن، ۽ انهن کان ئي ’مارو‘ ديس تي (مارو-ويڙھ، مارو-واڙا)

(۱) ”وقائع راجستان“؛ مولانا حڪيم نجم الغني، ص ۵۱-۵۲.

(۲) تاريخ ”جنت السنڌ“؛ مولائي شيدائي، ص ۳۰۷.

(۳) ”تاريخ و سياحت“ (اردو)؛ سيد سليمان ندوي، ص ۲۲.

(۴) ”تاريخ سنڌ“ (اردو)؛ مولانا سيد ابوظفر ندوي، (ريسرچ اڪيڊمي ورلڊڪيوليولٽر پبليڪيشن) ص ۲۸۴.

(۵) ”وقائع راجستان“؛ مولانا حڪيم نجم الغني، ص ۵۱-۵۲.

‘مارواڙ’ نالو پيو آهي. راجستان ۾ رهندڙ سڀئي ڪتري ‘مارو’ سڏبا آهن (۱). ڪنهن ڪري ‘اهڻشد’ جيڪب ۾ ‘راجني’، (راه-چٽو) يعني راجاني چٽو، راجائن جا چٽيل (اولاد) چيو ويندو هو. اهو لفظ پوءِ ڦري ‘راه پوترا’ يا ‘راج پوت’ (راجائن جا پٽ) ۽ ‘راجپوت’ ٿيو آهي (۲). انهيءَ ڪري سومرن کي به ‘راجپوت’ يعني شاهي خاندان جا فرد چيو ويو آهي. پر راجپوتن جا به ڪئين گهراڻا آهن: انهن مان سومرن جو ڪهڙو گهراڻو آهي، تنهن باري ۾ ڪن جو چوڻ آهي ته ‘سودا راجپوتن ۾ ‘امرا سؤرا’ جي نسل واريءَ شاخ کي سومرن جو خاندان چيو وڃي ٿو’ (۳). ڪن وري سومرن کي بادشاهه راجا بلند جي پٽ ‘ساما’ جو اولاد، ڀٽي راجپوت، جانشين آهي (۴). پر، ‘سنڌ گزيٽيئر’ (صفحو ۱۷۹)، ڪرل ٽاڀ، ايت صاحب، مرزا قليچ بيگ، ۽ ٻين ڪنهن ٿي، سومرن کي پرمار راجپوت مڃيو آهي، ۽ گهڻو ڪري سڀ تاريخون انهيءَ تي متفق آهن. راجپوتن جا چئنه گهراڻا آهن، جن مان چاروڏا گهر—پرمار، ٻڙهيار، سولنگي ۽ چوهاڻ—بنیادي ۽ اصل آهن. وري انهن چوٽن گهرن ۾ به، اوچي ذات پرمارن جي آهي (۵). سوڍ سورمسي به پرمار شهزادي هئي، جنهن لاءِ چيو اٿن ته:

سوڍ ساگرديپ جي، جات اوچي پرمار،

ڀٽي راجا پوڄ ڪئي، هلي رتن ڪنهار،

پرمار راه ڪنڪهار، مڱ ايسراه چوهاڻ جي.

پرمارن جا وري پنجنيه پاڙا آهن—اومرا سمر، مارو يا سوربا، ڀٽي ۽ سودا وغيره. جن مان ‘اومرا سمر’ پهرئين مسلمان ٿيا (۶). راجستان ۾ پرمارن جون عرصي دراز تائين وسيع حڪومتون رهيون. ‘پرتوي پرمارن جي آهي’—هيءَ سندن عروج واري زماني جي گونج آهي. هنن سٺج ڪاڻ وٺي دکن تائين چوڏهن حڪومتون قائم ڪيون: آجپن، ڌارا، آڻو، چنور، مالوا، ڀٽن، لوڌرو، اوسرڪوٽ ۽ بکر سندن مشهور تختگاه هئا. منجهائن ‘امره سمره’ جي خاندان اسلام قبول ڪيو، جي سورا ڪوٽهن ٿا (۷). سرهري ايلٽ، تاريخ طاهريءَ جي حوالي سان، سومرن کي اروڙ جي شاهي خاندان جا حڪمران راجپوت ثابت ڪيو آهي، جي پوءِ مسلمان ٿيا آهن. (۸) اروڙ جي ‘راه خاندان’ وارا به ‘چندر ونسي’ هئا، جيئن مٿي آيو آهي. ممڪن آهي ته اهي به پرمارن مان هجن! سومرن متعلق مٿي پيش ڪيل حقيقتن مان ايترو ته معلوم

(۱) ‘دولا-مارو’؛ پروفيسر جهٽمل پاونائي، ص ۷.

(۲) ‘تاريخ ريگستان’؛ رانچند هريجن، ص ۳۰-۳۱.

(۳) ‘دولا-مارو’؛ پروفيسر جهٽمل پاونائي، ص ۷.

(۴) ۽ (۵) ‘تاريخ ريگستان’؛ رانچند هريجن، ص ۳۰-۳۱.

(۶) ‘تاريخ ريگستان’؛ رانچند هريجن، ص ۳۸-۳۹.

(۷) ‘تاريخ جنت السنڌ’؛ مولائي عهدي، ص ۳۰-۳۱.

(۸) ‘هستري آف انڊيا’؛ حوالو، جلد ۱ ص ۴۴۴؛ ‘تاريخ سنڌ’؛ عبدالغني ميمڻ، مسلم ادبي سوسائٽي، ص ۹۵.

ٿيو ته اصل هو سنڌ کان اڀرندي طرف راجستان جا ڀرمار راجپوت آهن، جي پوءِ مسلمان ٿيا ۽ عربن کان پوءِ سنڌ جا حاڪم ٿيا آهن. پر اهي ڪيئن مسلمان ٿيا ۽ ڪڏهن حڪومت هٿ ڪيائون؟ سا ڳالهه به غور طلب آهي.

تاريخن ۾ عام طرح ۱۰۵۰ع کان سومرن جي حڪومت ليکجي ٿي، جا ڳالهه صحيح نه آهي. هن سلسلي ۾ اڳاٽي ۾ اڳاٽو احوال شمس العلماء مرزا قليچ بيگ مرحوم ’تاريخ قديم سنڌ‘ ۾ ڏنو آهي ته ”سومرا عيسوي اٺين صديءَ کان سنڌ جا والي بنيا“ (ص ۱۳۴). وري ٻئي هنڌ ساڳي ڳالهه وڌيڪ چئي ڪري لکي اٿس ته ”نني آسپه خليفن جي وقت (۷۱۲-۷۴۹ع) ۾ راجا دلوراه سومرو اروڙ جو حاڪم هو، اروڙ کي ان ڪري دلوراه سڏيندا هئا“ (۱). هن سلسلي ۾ مٿي پيش ڪيل ايلٽ صاحب جي تحقيقات مان به ساڳيو مطالب ٿو ٿڪري. مرزا قليچ بيگ جي اها دعوا ٻيءَ طرح به تاريخ مان ثابت ٿئي ٿي. ”غازي محمد بن قاسم ثقيفيءَ کان پوءِ ڏهه-پندرهن سال اروڙ ۾ اموي امن سان رهيا، پر خديسي هاشم (۷۲۳ع) جي ڏينهن ۾ دارالخلافه دمشق ۽ ان جي ماتحت علائقن ۾ فساد ٿيا. اروڙ ۾ ان وقت تميم بن زيد عتيبي ناظم مقرر ٿي آيو، ۽ بدقسمتيءَ سان اروڙ ۾ به ٻڌي ۽ غازي عربن جي باهمي ناانگهائيءَ ڪري خان جنگي شروع ٿي ويئي. تميم پنهنجي ڪمزور جماعت يعنيءَ جو طرفدار ٿيو، پر حجازي (فزارِي) غلبه ڀنڄي ويا ۽ ملڪ ۾ بد نظمي پکڙجي ويئي. تميم عتيبي بي ڪا واھ نه ڏسي، اروڙ خالي ڪري عراق ڏانهن روانو ٿيو. پٺيان اروڙ ۽ حجازي سنڌ ۾ بدامني پکڙجي ويئي سنڌ جي باغين هر طرف غلبو ڪرڻ شروع ڪيو؛ عرب پنهنجا مرڪز خالي ڪري سنڌ مان هجرت ڪرڻ لڳا. اهي مرڪز بقول بلاذريءَ جي وري آباد نه ٿي سگهيا. گهڻا نومسلم مرتد ٿي ويا ۽ باجگذار خودمختيار ٿي ويا“ (۲). هيءُ سن ۷۲۹ع جو واقعو آهي، جنهن ۾ اروڙ خودمختياري حاصل ڪئي. انهيءَ ڪري عمرو بن محمد ثقيفيءَ عربن جي علحده رهائش لاءِ منصوره شهر جو بنياد وڌو، جو پڇاڙيءَ تائين سنڌ ۾ عربن جو دارالحڪومت رهيو. هن وقت کان ٿي ملتان ۽ منصوره جون ٻه علحديون عرب رياستون قائم ٿيون، ۽ ٻنهي جي وچ ۾ اروڙ جي ڏيهي رياست قائم ٿي. مٿينءَ بد نظميءَ مان ناجائز فائدو وٺي، چندروني راون، اروڙ تي قبضو ڪري ورتو. انهيءَ وقت کان ئي سندن اڳواڻ دلوراه پهريون (۷۲۳-۷۲۹ع)، اروڙ جو خودمختيار راجا ٿيو. دلوراه ٻئي يا ٽئين جا نالا به تاريخن ۾ ملن ٿا، جن ٽنهي جو تعلق ڏومڻ سولاري، سورڙي صلاح، سيف الملوڪ ۽ چئني هراڻي وارن قسمن سان آهي. هڪڙي دلوراه جي حڪومت جي سرحد اتر ۾ ديري غازي خان کان، ڏکڻ ۾ نيرون ڪوٽ تائين هئي (ابوظفر ندوي ص ۳۰۸). هن

(۱) ’قديم سنڌ‘ (ان جا شهر ۽ ماڻهو) مرزا قليچ بيگ ص ۴۰۹.

(۲) ’تاريخ سنڌ‘ (اردو) مولانا سيد ابوظفر ندوي ص ۱۳۶-۱۳۷ ۽ ’تاريخ سنڌ‘، عبدالنبي عبدالله ميمڻ ص ۴۴۹ ۽ ’جنت السنڌ‘ مولائي عبيدائي ص ۱۱۸.

کان ٻوڏ سومرن جا ڪي نه ڪي لالا ۽ حالات بلندائي رهن ٿا: ۽ جڏهن سندن سياسي طاقت يا سلطنت ۾ ڪو اضافو ٿيندو رهيو آهي، جدا جدا تاريخن اهڙي سال سندن ابتدا جو ٺهرايو آهي. تحفة الڪرام هن کان هڪ صدي ٻوڏ (۸۴۶)، سندن حڪومت کي تسليم ڪيو آهي (جملي حڪومت جا ۵۰۵ سال ۱۳۵۱ع تائين ڳڻيا اٿس). مولانا سيد ابوظفر ندويءَ جي تحقيق مطابق، عمر هباريءَ جي ڏينهن ۾، ۸۶۰ع ۾، حڪومت شروع ڪيائون ۴ ۱۰۱۰ع ۾ منصوره تي قبضو ڪيائون (۱). پر منصوره ۾ شايد اروڙ واري زلزلي (۹۵۲-۹۶۲ع) جي تباهيءَ بعد اچي قبضو ڪيائون. ڊولا مارو جي قصي مان معلوم ٿئي ٿو ته ۹۶۷ع ۾ ٿور ۾ ’اوسرو‘ نالي تمام ڪو زبردست سومرو راج ڪندو هو (۲). اهڙيءَ طرح ۱۰۲۰ع ۾ سنڌ جو مشهور معروف سومرو بادشاهه هير، منصوره جو حاڪم هو، جنهن ٻوننگل جي راجا کان اوسرڪوٽ کسيو، وير ويهاڻ ڪجڙ کي ماريو، پونٿري ڄام جي ڌيءَ ڀرڻو ۽ جامل کي پڇائي آيو. محمود غزنويءَ جي ڏينهن (۱۰۲۴ع) ۾ جيڪو ’خفيف‘ سومرو منصوره جو والي هو، سو هن ئي راه جو حرفتي نالو هو. ڇاڪاڻ ته سومرن کي قرامطي شيعن کان سبق مليل هو ته ڪجهه ڳوٺ، ۾ ئي هر طرف قبضو ڪجي، ۽ وڏين سلطنتن اڳيان پاڻ ڏٺو نه ڪجي ۽ نڪي ڪنهن سان ڪليو مقابلو ڪجي، متان رهندو هٿ ايل طاقت ڪسجي وڃي. قرامط لفظ جي معنيٰ ئي آهي ’گجهي سٽاءُ‘، اٽلڪو ليڪو، يا خفيف نشان. انهيءَ ڪري ڏهين صديءَ جي پڇاڙيءَ سوڌو، جڏهن هبارين جو قبضو فقط منصوري جي شهر تي وڃي رهيو، ته به اٽڪلي (قرايطي) سومرا، مٿينءَ دليان، پاڻ کي بغداد جي سني خليفن جو حواري چوڻيندا آيا. هيءَ به قرايطن جي هڪڙي رمز هئي. مٿين هير (۱۰۲۰-۱۰۵۰ع) جو رمز وارو نالو خفيف هو. مٿيان انگ اکر انهيءَ ڳالهه جي چٽائيءَ لاءِ پيش ڪيا ويا آهن ته سومرن جي حڪومت دراصل ۷۱۳ع کان شروع ٿي آهي، نه ڪا ۱۰۵۱ع کان، جيئن عام طرح سمجهيو وڃي ٿو.

سومرن جي اوائلي مذهبي ڪيفيت به هڪ دلچسپ ڳجهارت آهي. سومرا مسلمان هئا يا هندو، جي مسلمان هئا ته ڪڏهن ۽ ڪيئن ٿيا ۽ اسلام جي ڪهڙي گروهه ۽ فرقي جا پوئلڳ هئا؟ انهيءَ جو ڪجهه اندازو ته مٿين بيان مان به معلوم ٿئي وڃي ٿو. ۽ باقي سولن جا سڀ جواب قرامط لفظ جي ’تقير‘ هيٺ ڏيکاريل آهن. اروڙ واري حادثي مان پتو آهي ته اول قرامطي شيعن سان ئي سندن واسطو پيو. ان بعد قرامطي خلافت حودامي عبداللہ اختر (علوي) سنڌ ۾ عباسين جي خلافت کي ڪمزور ۽ بي اثر بڻائڻ جي منصوبي سان ۷۵۸ع ۾ بصري کان آيو. هيءُ گرفتاريءَ جي خوف کان يا سندس سازش ظاهر ٿيڻ جي انديشي کان، درياھ (پُراڻ) جي اڀرندي پار جنوبي ريگستان (ڍٽ) جي راجا وٽ (۷۶۸ع تائين) ڏهه سال سام

(۱) »تاريخ سنڌ« مولانا ابوظفر صاحب ندوي ص ۲۸۵.

(۲) »قصو ڊولا مارو« پروفيسر جهنمل خويچند ڀاونائي ص ۵.

رهيو. اتي ڪجهه ڳوهر ۾ عباسي خلاف چار سؤ راجپوتن سندس هٿ تي بيعت ڪئي (۱). غالباً اهو راجا به سومرو ئي هو. تنهن کان سواءِ عبداللہ ميمون (۹۰۰ع) جا ”ڪجهه خط“ ۾ عباسين خلاف بغاوت اٿارڻ لڳا. اهڙي هنگامي ماحول ۾ سومرن جو سياسي مذهب، قرامطي يا اسماعيلي هجڻ لازمي هو، ۽ سياسي مصلحت جي بناء تي هو اهڙو اظهار به ڪندا رهيا. سومرن کي ڀڪو مسلمان بنائڻ وارو بهاءُ الدين زڪريا ملتاني هو. هن موقعي جي نسبت ۾، سومرن کي رڻ پٽ ۾ ٻائي پيارڻ واري، غوث جي مشهور ڪرامت آهي. الهيءَ ڪري حڪمران نور جي ڪيترن ئي خاندانن تي، اسلام جي حقيقت ۽ سچائيءَ جو پختو يقين ويهي ويو، پر خاص ڀڳدار گهراڻو، دودي-چنيسرواريءَ جنگ (۱۳۰۰-۱۳۱۳ع) تائين به وڏن جي ڀرتي قائم رهيو. اڄ جي فرمانروا سومري، گستاخي ڪري، مخدوم جهانپان (۱۳۹۷ع) کي مسجد سان لوڏائي ڪڍيو. مخدوم فرمايو ته ”سومرو ديوانو آهي!“ بادشاهه سچ ڀڄ چريو ٿي پيو، جنهن جي والده، مخدوم کان معافي ورتي ۽ سومرو هوش ۾ اچڻ کان پوءِ اسماعيليت کان نائب ٿيو (۲). وري ۱۴۷۱ع ۾ گجرات جي محمود ڀنگڙي سلطان، ڏت ۽ ٿر جي سومرن کي گهيري ۾ آڻي تنگ ڪيو، تڏهن سندن نور جي مڙهي (ڀڳدار) عاجز ٿي اعتراف ڪيو ته ”اسين آهيون ته مسلمان، پر جاهل هنڻ ڪري، مڙهي ڀرتي هندن سان رلي ملي ويا آهيون.“ سلطان ڀنگڙي کي مٿن قياس آيو ۽ هڙان خرچ ڪري، سندن تعليم لاءِ علماء مقرر ڪيائين (۳). اهڙيءَ طرح سومرن جا مختلف قبيلا جدا جدا وقتن تي اسلام قبوليندا پئي آيا آهن، جن مان پوءِ جنهائي شهر جا سومرا علماء مشهور ٿيا آهن. پوءِ ته سنڌ جي سومرن، اسلام جي اشاعت ۽ تبليغ ۾، سڄيءَ سنڌ جي رهبري ڪئي آهي ۽ عوام کي زبردست روحاني نفوس رسايو اٿن. مخدوم نورالله، مخدوم اسماعيل، درويش صادق فقير صوفي، شيخ رحمان ۽ ٻيا ڪيترائي مشهور اولياءَ ۽ خدا رسيد، بزرگ ۽ علماء ڪرام، سومرا خاندان سان ٿيا آهن، جن جون مٿان کان ڪڇ تائين وڏيون درگاهون ۽ گاديون آهن.

هيءَ به عجب ۽ حيرت انگيز حقيقت آهي ته سومرن جو اسلام سان عقيدت ۽ صداقت جو مين اهو زمانو آهي، جيڪو سندن ڪمال عروج وارو زمانو پڻ آهي. سندن سلطنت جي وسعت ۽ عظمت جو اندازو ڪجهه ته ذڪر ڪيل حدود اربع مان ٿي چڪو هوندو ۽ ڪجهه ايندڙ احوال مان به ثابت ٿيندو. ته اتر ۾ ديروغاري خان، ملتان، آڄ، پٺن، سي، اروڙ، سيوهڻ، بکر وغيره؛ ۽ اڀرندي ڏي راجستان، لوڏيرو (اڀارو) جيسلمير، ڏت، پونگل، بيڪانير،

(۱) ”تاريخ جنت السنڌ“، مولائي شيدائي ص ۱۲۳-۱۲۷. ۽ ”تاريخ سنڌ“ (اردو)، مولانا حيد ابوظفر ندوي، ص ۱۵۰-۱۵۶.

(۲) ”تاريخ سنڌ“، مولانا ابوظفر ندوي ص ۳۱۷ ۽ ”تاريخ جنت السنڌ“، مولائي شيدائي ص ۳۱۲.

(۳) ”تاريخ سنڌ“، سيد ابوظفر ندوي ص ۳۲۳ ۽ ”تاريخ ريگستان“، راجپوت هريجن، ص ۵۹.

ٿي، پر همد آباد ۽ عمرڪوٽ وغيره؛ ڏکڻ ڏي گجرات، مالوء، ڪاٺياواڙ، ڪڇ، سورت، وڳهه ڪوٽ ۽ روهاڻ مساري وغيره؛ ۽ الهندي ڏي ڪڇ، مڪران، لسٻيلو، قلات، جهالاوان، ڪاچي؛ ۽ اتر اڀرندي بدوچستان، سبي. کان ڦري ديري غازي خان تائين؛ جيئن هيٺ ڏنل احوال مان به ثابت ٿيندو. ايترا پرڳڻا ۽ انهن جا ايترا تحتڪاهه معلوم ڪرڻ کان پوءِ ممڪن نٿو لڳي ته ڪو هڪڙوئي بادشاهه ساڳئي وقت ايڏي ساري سلطنت سنڀالي سگهيو هوندو؛ جيڪا ڏکڻ پنجاب کان وٺي، هيٺ سمنڊ تائين ۽ مشرقي بلوچستان جي روهه کان وٺي، اڀرندي رڻ ۾ ڪنهن نامعلوم وچ جي حدن تائين پکڙيل هئي. ٿي سگهي ٿو ته جدا جدا وقتن تي مختلف بادشاهن کي باسا والاريا ۽ خالي ڪيا هجن؛ يا ساڳئي وقت هڪ کان گهڻا سورا بادشاهه هڪٻئي جا ڏنگئي يا پاڙيسري هجن. پراڻي صاحب، تاريخ طاهري، چچنامي، تحفة الڪرام ۽ منتخب تواريخ وغيره کان علاوه گجراتي تاريخن جي خوب ورق گرداني ڪئي آهي ۽ ثابت ڪري ڏيکاريو اٿس ته ڪو زمانو ڪڇ، ڪاٺياواڙ، گجرات، ۽ سورت تي جيڪا راجپوت قوم حڪمران هئي، سا سومرن جي قور هئي. منگهينءَ واري قصي ۾ پير درويش جي بيگناهه قتل ٿيڻ واري واقعي مان به پڌري پت ثابت ڪيو اٿس ته ان وقت ڪڇ، گجرات، سورت ۽ ڪاٺياواڙ تي اهڙو هڪ زبردست سومرو حاڪم راج ڪندو هو، جنهن جي موتا ڪڇ مڪران کان ويندي، بکر ۽ ملتان تائين هوندي هئي (۱). ازان سواءِ قلات ڏي ڪڇي ۽ جهالاوان به سندن ماتحت هئا (۲). مطلب ته ريڪستان جي علائقي کان وٺي بلوچستان جي ڪڇ ۽ مڪران، ڪاچي ۽ جهالاوان تائين سومرن جي حڪومت پکڙيل هئي (۳).

ايڏي وسيع ۽ عظيم سلطنت ڪيئن ۽ ڪڏهن ختم ٿي؟ ان جو ٿلهي ليکي جواب آهي ته اها ۱۳۵۰ع ۾ سمن جي هٿان ختم ٿي. هيءُ چار اٺڙ جي هٿان، - پوءِ جي ملڪ رتن جي مارڄڻ جو واقعو آهي؛ جڏهن اٺڙ چار درياھ جي الهندي، ٺٽي ۽ دادو ضلعن ۾ سمن جي طاقت جو بنياد رکيو. هيءُ ڪو سومرن جي خاتمي جو قطعي واقعو نه آهي. هن واقعي کان پوءِ سومرن پنهنجيءَ حڪومت جو فقط ڪجهه حصو ٽٽي پڌرو آهي. هن کان پوءِ به هڪ-ٻه صديون سومرن جي حڪومت اڀرندي سنڌ ۽ راجستان ۾ باقاعدي هلندي رهي آهي سورا حڪومت جو پهريون دؤر چار اٺڙ جي سوڀ کان ڪجهه اڳڀرو پورو ٿيو هو، جڏهن هنن الهندي لاڙ واري مرڪز کي ڇڏي ڏلو ۽ سمن کي آدرڻ جو موقعو مليو. هن کان پوءِ سومرن ۽ سمن جون ٻه متوازي حڪومتون الهندي ۽ اڀرندي سنڌ تي گڏوگڏ هلنديون رهيون آهن (پر سومرن جي پيٽ ۾ سما حڪومت فقط صدي-ٻيڏي صدي هلي آهي، سا به اولهه-ڏکڻ سنڌ تي.) سومرن

(۱) «تاريخ سنڌ»: عبدالقيمي ميمڻ، - سمار ادبي سوسائٽي، ص ۹۶ ۽ ايڊٽ صاحب جي «سنڌ» ص ۸۹ ۽

«حنت لسڌ»: مولائي شيدائي، ص ۳۱۸.

(۲ ۽ ۳) «تاريخ جنت السنڌ»: رحيمداد خان مولائي شيدائي ص ۳۱۳-۳۳۰.

جا تختگاه هميشه ڦرندا ٿي رهيا آهن. محمد طور سومري (۱۲۵۶-۱۲۷۱ع) (۱) جي وسيل شهر ”محمد طور“ کي ڇڏي، هٿن وري ٻيو پيرو عمرڪوٽ گاديءَ جو هنڌ مقرر ڪيو. سومرا حڪومت جو هيءُ ٻيو دؤر ۱۳۵۵ع کان شمار ٿئي ٿو. عمر-مارئي، ليلان-چنيسر، مومل-رائو، نيرل رائي، عمر ۽ گنگا وغيره جا واقعا به هن ٻئي دؤر ۾ ٿي گذريا آهن. عمر-سومري (۱۳۵۵-۱۳۹۰ع) کان پوءِ چونگر نيس، ڏهه سال عمرڪوٽ تي حڪومت ڪئي ۽ ۱۴۰۰ع ۾ وفات ڪيائين. پوءِ همير (رائي مينڌري جو پيشو) تخت تي ويٺو، جنهن کان همير سوڍي (۱۴۳۹-۱۴۴۰) ۾ عمرڪوٽ هٿ ڪيو (۲). هيءُ واقعو ڄام انڙ کان هڪ صدي پوءِ جو آهي ۽ اهڙي صدي کن پوءِ به سومرا حڪومت تاريخن مان ثابت ٿئي ٿي. گجراتي محمود بيگڙي سومرن جي مذهبي روش کان خفا ٿي سائن ٿر ۽ ڍٽ ۾ لڙايون هڪيون، جيئن مٿي بيان ٿي چڪو آهي. هيءُ سن ۱۴۷۱ع جو واقعو آهي. ان کان ڏهه-ويهه سال پوءِ معروف نالي بکر جي قاضيءَ (جو سومرن جي حڪومت ۾ هو) ڄام-سنجروٽ شڪايت ڪئي ته سومرن مون کي گذران لاهه معقول وظيفو نه ڏنو آهي، تنهنڪري سبب ڌرين کان ’بخشش‘ وٺي پوي ٿي. ڄام سنجروٽ جو زمانو ۱۴۸۳-۱۴۹۰ع تائين آهي (۳). تنهن کان پوءِ ڄام به ڪي سومرا حاڪم پنهنجن مرڪزن ۾ قلعن جي مرمت ڪرائيندا معلوم ٿين ٿا. بيڪانير-بهاوليپور-مرحدوٽ، هاڪڙي جي ڪناري تي، مروت جو قلعو به سومرن جو مرڪز هو. ان جي مرمت سومري حاڪم سنهت ۱۵۴۸ هجري (۱۴۹۱م) ۾ ڪرائي آهي. انهيءَ سال جو هندي ڪتبو قلعي جي دروازي تي لڳل آهي (۴). سورهن صديءَ جي اوائل ۾ به محمد نالي سومرن جو ناليرو سردار هو، جو مصر ۽ شام تائين مشهور هو. انهيءَ محمد سومري وٽ مصري امام جو داعي، شام کان پهچائيندو پهچائيندو اچي سنڌ ۾ پهتو هو. پر محمد سومري ڪم ٻيهر ٿي نه ڪوڙڻ ڏنا (۵). مٿين حوالن مان ثابت آهي ته سنڌ ۾ سومرن جو زور پندرهن صديءَ جي پهاڙيءَ تائين، بلڪ سورهن صديءَ جي شروع تائين باقي رهيو آهي. عام معلومات وارو سال ۱۳۵۰ع سومرن جي خاتمي جو نه، پر سندن انتهائي عروج وارو زمانو آهي. سنڌ جي تاريخ ۾ سومرا دراصل هڪ اهڙي برادر قوم آهي. جن جي حڪومت، زماني جي ڪنهن خفيف نشان وٽان شروع ٿئي ٿي، سندن عروج ۽ ڪمال جي ڌاڪ شام ۽ مصر تائين وڃي ٿي، ۽ ستن-اٺن صدين جي ڊگهي حڪومت ڪرڻ کان پوءِ وري به سندن ستارو وقت جي ڪنهن اٽلڪي نقطي ۾ غروب ٿي وڃي ٿو. هن هيٺ، انهن

(۱) ”قديم سنڌ“ (ان جا شهر ۽ ماڻهو) شمس العلماء مرزا قليچ بيگ ص ۳۷۲.

(۲) ”تاريخ رڳستان“ راجپوت هريجن، ص ۶۹.

(۳) ”تاريخ سنڌ“ عبدالقني ميمڻ سنڌ مسلم سوسائٽي ص ۱۶۱.

(۴) ”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“ ڊاڪٽر بي بخش بلوچ، ص ۸۲ (۽ فوٽ نوٽ ص ۹۶ جي هيٺان).

(۵) ”تاريخ سنڌ“ (اودو) مولانا سيد ابوظهر مدوي ص ۳۲۴.

اٺين صديءَ جي شروعات کان پندرهن صديءَ جي خاتمي تائين) جي ڏکڻي عرصي جي بنيادي ۽ تعميري دؤر تي ”نديم سنڌي شاعريءَ“ جو جائزو پيش ڪجي ٿو.

مٿي سورن جي زماني کان اڳي واريءَ اوائلي اڀرڻس ٻوليءَ جي هڪ جهوني ڳاھ (گاٿا) مثال طور پيش ڪئي وئي آهي، ”لجي حيين نه وٺڻ سن... اٿت“، جنهن جو ٿلهي ليکي ڪجهه مطلب نه سمجه ۾ اچي ۽ ٿو ۽ ڪجهه نه ۽ پر ان جي ٻوليءَ ۽ اڄوڪي زماني جي ٻوليءَ ۾ فرق آهي. موجوده ’زماني‘ جي ٻولي جو مثال هي آهي:

ڀڳو آءُ نه چٽان، جڏهين مارو ته وسهان،

... ..

ته ٻن لڄ سران، جي هونس پٺ ۾ (۱).

انهيءَ ’زماني‘ جي فرق کي ئي لسانيات جا ماهر ٻوليءَ جي ’تاريخي ارتقا‘ سڏين ٿا. ٻوليءَ جو اهو ’زماني فرق‘ ئي آهي، جنهنڪري تاريخي ورڇ موجب، قديم ٻوليءَ کي اڀرڻس جي دٺي ۾ شمار ڪيو ويو آهي. اڀرڻس جو زمانو جدا جدا ماهرن، لڳ ڀڳ عيسوي سن کان ۴- تي صديون پوءِ مقرر ڪيو آهي. انهيءَ زماني کان ڪجهه پوءِ جي هن قديم سنڌي گيت (گچ) (۲) جي ٻولي ۾ ملاحظو فرمايو.

”چٽڙيءَ وارو، چرڙي وارو، لوڏ ڳاهيلو ڙي!

سانول ٻائي، ڍوليو ٻالر جهلي، راتو مندسين ڪلي.

باهت ٻايون ٻنپ تي ڙي (۳).

هي گچ (گچ) اڄ به سنڌ ۾ مروج آهي ۽ شادين مرادين ۾ عام طرح ڳايو پيو وڃي، پر اڄوڪي زماني جي عام استعمال واريءَ زبان مان مٿن جهوني ٻولي خارج ٿي چڪي آهي. مٿين گچ (راڳ) جهڙا ٻيا به ڪئين ڪٿنا مثال موجود آهن، جن مان ئي جهوني سنڌي ٻوليءَ جا آثار ملي سگهن ٿا. هي رسمي ۽ روايتي راڳ (گاڻ) ئي (Traditional Singing) آهن، جيڪي سنڌي ٻوليءَ توڙي سنڌي شاعريءَ جو پراڻي ۾ پراڻو نمونو پيش ڪري سگهن ٿا، يعني سنڌي شاعريءَ جو به اوائلي ۽ ابتدائي نمونو آهي ئي لاڏا (سهر) آهن. انهيءَ ڳاڻن (گچ) کان وڌيڪ جهوني جنس ٻي ڪابه سنڌي شاعريءَ ۾ باقي نه رهي آهي. ڪن قديم ڳچن ۾ ته سنڌ جي اوائلي بدويان ۽ جهنگلي زندگيءَ جا يادگار به موجود آهن. جڏهن اڄ وائڻي شهري چالان ڪونه هو. عام ماڻهو مارو ۽ مالوند هئا ۽ جڙو جي سانگي سان، لت لٽين ويڙه وسائيندا هئا. ان ويڙه ۾ ئي ويڙهين جا واهه وڌائڻا ٿيندا هئا، جتي سندن وقتي ڏورو

(۱) ڪهاڙو، داستان ۴

(۲) لوڪ ادب محلي جي مورخين ڪتاب ”گچ“ مرتب: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مان ۴۴۱ مثال ورتل آهن.

(۳) ”گچ“، مرتب ڊاڪٽر بلوچ، جلد ۱- باب ۵ ص ۳۳۱

اسيرو هوندو هو 'ويژه' لفظ ڪهڙن ئي ڪيٽن ۾، ويژهي، واهڻ يا وسڻ جي معنيٰ سان عام طرح اچي ٿو: "ونهيل تنهنجي ويژه ۾ آيا ڀائرمڙي"، جديد شهرن ۾ وري هيءَ "حاکم بنرا، تنهنجي معليٰ آيا مهمان" جي برابر آهي. اهڙا ڳانچ سنڌ جي ڪهنئي قبائلي تهذيب ۾ خانہ بدوشيءَ واري دؤر جو يادگار آهن. ڪيٽن جي قديم ترين هجڻ ۾ ڪنهن به شڪ جي ڪنجائش نه آهي سنڌن سادي سٺاءَ ۽ مضمون جي اندروني ڪيفيت تي ڪجهه جي قديم مهل جي چٽي پڌري ٿاڻي آهي. ڪيٽن جي ڪهڙي مطالعي مان به معلوم ٿئي ٿو ته قديم زماني جون مذهبي ۽ معاشرتي حالتون، سماجي لاڙا، ذهني ڪيفيتون ۽ نفسياتي رجحان، عقيدا ۽ عادتون، رسمون ۽ رواج، وهر ۽ درسوسا، ڀرو ۽ سٺا ۽ انهيءَ قسم جا ٻيا ڪئين ڪهڻا تاريخي يادگار ۽ قديم آثار ڪيٽن جي مضمونن ۾ محفوظ آهن. اڄڪلهه رواجي طرح شادين مرادين ۾ اهي ڪيٽ معص وڌن جي پر ۽ ابن ڏاڏن جي پيرويءَ (Tradition) ۾ يا رسمي طرح خوشيءَ ۽ وندر خاطر ڳايا وڃن ٿا. پر اڳئين جڳ ۾ اهي هڪ قسم جا ياسعنيٰ ۽ بامقصد سنترجنتري دعائون ۽ ٿيڻا يا منڊ ۽ ڪامن مڃيا ويندا هئا. 'ڪاڻ' لفظ ته اڄ به انهيءَ ساڳيءَ معنيٰ سان ئي، ساڻ-ڪيٽن جو خاص نالو آهي.

ڪامن ٻولان ٻول لڳي، ڪامن زوران زور لڳي،

رتڙيءَ مينديءَ وانگ لڳي، چٽولي چندن وانگ لڳي (۱).

وهانءَ ۾ سوڻ ساڻ، ٿوڻا ٽيڪڙ، مڳا ڌاڳا ۽ واس ڌوپ اهي سڀ لازمي عمل يا

ضروري 'پرڀ' مڃيا ويندا هئا.

وهي ڏيوس لائون، هيءَ 'پرڀ' سڳورو،

وهي ڏيوس لائون، ڙي، نڪت سدورو (۲).

هي سڀ قديم زماني جي ٻالن ٻولن انسانن جا حيل و سلا، هنر ۽ حرفتون آهن، جن مان ڪي اڄ تائين 'مائٽائيءَ پر' جي نالي سان ٻائي آهن. انهن مان ڪهڻا ساڻ سوڻ جيتوڻيڪ هاڻي رواج ۾ نه آهن، ته به انهن جون يادگيريون ۽ ثابتيون اڄ به سنڌي ڪيٽن ۾ محفوظ ۽ جيئريون جاڳنديون موجود آهن. "لاڏل ڪر ڪهڙو ويس، ٻڌ ڪهڙي پاڳ". اڄڪلهه ڪهوت، زانا (ڳاڙها) ڪهڙا ٻائي ۽ ڪهڙو مٿي سان ٻڌي، ته اڃان ڪي اها جيڪر ڏاڍي عجيب ڳالهه لڳي، پر انهيءَ وقت ۾ اها وڏي نعر ۽ شان واري پر هئي اڄ به اڪثر سمات قبيلن ۾، لائين مهل ڪهوت ڪي ڪهڙو يا ريتو ڊڪائي، مٿان موڙ پڌايا ويندا آهن. پرڀ-پوڄا جو پرڀ، هند-سنڌ جي تمام جهوني ۾ جهوني چلت آهي، جيتوڻيڪ اڄڪلهه خود هندستان ۾ به انهيءَ کي ڪا اهميت نه رهي آهي، لڳن ڀڻن سنڌي ڪيٽن ۾ هيءَ "ڪٽي" (ڪڇ جي مصرع) وري وري ڳائي آهي ته

(۱) "ڪڇ": مفسر، ڊاڪٽر بلوچ، ص ۱۷.

(۲) "ڪڇ": جلد ۱ ص ۳۱۵.

”پير تهنجا بن، وري پير تهنجا بن،
آء ٻئي مڙهايان سوڻ ۾..... (۱)“.

اهڙيءَ طرح قديم عقيدو ته ڪي ٻئي مثلاً ڪانءُ، ڪير، طيطو، سر ۽ شا وغيره
مهاڳا يا ٻڳا آهن ۽ اهي پنهنجيءَ ۾ ۾ ڪنهن لحن ساعت يا شپ سوڻ جي ڏانهن ڏهن ٿا
وغيره. اهي ڪنهن جا ڪهڙا وهر ۽ وسوسا، ڀرم ۽ سنسار ڪيچن ۾ موجود آهن. ”اٿڙا!
بس ته ڪريو، ڪاڪڙي جا ٿو چئي!“.

ٻيو ڪيچ... ورائي:- اديون! سهنجو ڪالھونڪر، پوڄاڙيءَ ڪانگ لوي،
ڪٽي:- بن درياھن وچ ۾، تتر توارِي، اديون ڪالھونڪر،
پوڄاڙيءَ ڪانگ لوي (۲).

ڪيچ جي وصفن ۾ هيءُ مڪڙي مڪ وڃي آهي ته هر زماني ۾ ان جو ڪوٺ ڪو لفظ
منجي نئون ٿيندو ٻئي آيو آهي. هاڻوڪن چاهي اڳس ڪيچن جو عام مضمون آهي، گهوت توڙي
ڪنوار جي ويس وڳن، گهڻن زبورن، مندن لڄن توڙي سونهن سوڀيا ۽ شاديءَ جي ٻئي سامان
۽ انتظام وغيره جو فخر سان اعلان ڪرڻ، ۽ جنهن اموني سان ٿيڙن ٿاڙين جو بندوبست ڪيو
ويو هوندو آهي، ان کي تفصيل سان ڳائي ٻڌائڻ، ۽ گهوت ڪنوار کي آسسون ۽ دعائون ڪرڻ،
وغيره. ڪيچن جو اهو مڪ مقصد هوندو آهي. جيئن اڄڪلهه ڳائين ته
”دهريءَ دير م“ لاه، سونارل! دهريءَ دير م“ لاه،
هيءَ ويل لاڏي اچڻ جي..... (۳).

يا

پنسر ڪهڙي ڏي، ادا ڙي سولارا،
گهوت سوداگر..... (۴).

پراڻن ڳچن ۾ ان جي بجاءِ چئبو هو ته،

”آڻ، آڻ، ڪوري! سهاڳڻ چئڻي (۵).“

اهي ڪيچ انهيءَ زماني جا اميدان آهن، جڏهن اڳواٽ سوئي ڏيئي، پوءِ مهينن جا مهينا
ڪورين وٽ پنڌ ڪبا هئا ۽ مهل سرچئي آلي ڏيڻ لاه ڪمن سئون اهلاز ڪبا هئا. ڪوريءَ
هي ڪان مان مس جندو چندي هئي، ته وري ”ٻانڌن“ ٻڌائڻ لاه ”ٻانڌاري“ کسي گولي
گهر وٺي اچيو هو، ڇو ته شاديءَ رات گهوت به ٻانڌڻ ڪنهن تي ٿيائيندو، انهيءَ ڪري
ٻانڌاري جي به حوشاند ڪري کيس ماهيا ڪير بهاريا هئا، يا مهينن ڪاهي ڏني هئي.

(۱) ”ڳچ“: جلد ۲ ص ۲۱

(۲) ”ڳچ“: جلد ۱ باب ۶ ڳچ نمبر ۱۳۵.

(۳) ”ڳچ“: جلد ۱ باب ۵ ص ۲۸۲

(۴) ”ڳچ“: جلد ۱ باب ۲ ص ۷۷

(۵) ”ڳچ“: جلد ۲ ص ۱۳

ٻانڌڻ ٻڌائيندو، سي نه ٿلائيندو،

ٻانڌارو گهر آيوڙي، مينهڙو کير پياريس (۱).

۽ هي وري اهڙي ڪنهن قديم زماني جا اهڃاڻ آهن، جڏهن جڻي گهڙائي پائڻ به ڪو راجاڻي
ٺاڻ کان گهٽ ڪارنامو نه هو.

”جڻيءَ وارو لاڏو، منهنجو ڀاءُ، ساهرين گهر آيو (۲).“

”مون ته جڻي گهڙائي سير سان، ڙي لاڏل..... (۳).“

الهيءَ قسم جا ڪوڙئين ڪهاڻا اٿار ڪيچن ۾ ڳالهائي رهيا آهن. خود ڪيچن ڳڻڻ جو
املو به اهڙي ساک پري رهيو آهي ته هي سنڌي تهذيب جو قديم يادگار آهن. جڏهن
شادي وهاءَ جو سميو ٿيندو آهي ۽ ٻه چار ساهينون پاڻ ۾ جوڙ ڪري، ٺهي جڙي ڳڻڻ
۽ ٻين، تڏهن ’ٿالهي‘ وڄائينديون آهن ۽ انهيءَ جي چرٻاڻ تي ئي سڳهن ٿيو وڃن. سڳهرين
جي اهڙي وڏي انبوه ۾ بمبئي وڏو ’ٿالھ‘ به پير والڪر پڙهندو آهي.

”وڃن ٿالھ، گهڙيال، اچي ڏسو رائل جا،

وڃن پيريون، چمڪن چيريون، هلي ڏسو... (۴).“

دراصل اهو ’ٿالھ‘ گهڙيال’ ئي ڳاڻج جي سنگت لاءِ بنادي ۽ مڪمل سازين Orchestra
آهي. ٻولڪ (دهلڙي) پوءِ جي پشور ڳائين جي ايجاد آهي، نه ته ’راهي‘ ئي ڳاڻج جو
شروعاتي ساز آهي. مطلب ته ڳاڻج ڪنهن اهڙي پراڻي زماني جو يادگار آهن، جڏهن ٿالهيءَ
يا جهانجهه کان سواءِ ٻيو ڪو ساز ئي اڃا ايجاد نه ٿيو هو.

مٿين ڪيچن جي ٻوليءَ جي اڀرائڻ سان قريبي مناسبت؛ مضمون ۾ منتر، ڪامل، پرڀ ۽
نڪت؛ وٺڻ ۽ پکين جي طلسمي حيثيت؛ گهوت کي زالاڻو ويس ۽ ڪاڻڻ ۽ ٿالهيون وڄائڻ؛ ۽
ٻيا اهڙا ابوجهانيءَ واري دؤر جا اهڃاڻ ۽ بدويانه قبائلي زندگيءَ جا آثار، تمام ڪنهن قديم
زماني ڏانهن اسان جي تصور کي اڏائي رهيا آهن. پر وري به سوال اٿي ٿو ته آخر ڪيچ
جي تدابير ڪڏهن کان ڪٿڻ ڪهي؟ حيثوئيڪ ”ڪيا“ لفظ ته پراڻي هندو شاسترن ۾ به ملي ٿو، پر
ره گهراڻي کان اڳ جي ته اسان وٽ تاريخ ئي ڪانهي! دندن جي اشاري سان به ان کان
پوءِ ئي اهڙو سلسلو شمار ڪري سگهجي ٿو. ڀلا راه گهراڻي جو ڪو گيت جي هوندو به ڪٿي،
ته به اهو هن وقت تائين نانگ وانگر ست ڪلون مٽائي، حديد شحي چڪو هوندو. تنهن
هوندي به ’راه‘ جي نسل وارو هڪ-اڌ ڳاڻج اڃا باقي آهي. شاديءَ رات گهوت کي جيڪي

(۱) ”ڪيچ“، جلد ۱، ڪيچ نمبر ۵۰ ص ۱۶

(۲) ”ڪيچ“، جلد ۱، باب ۳ ص ۱۵۸

(۳) ”ڪيچ“، جلد ۲، ڀاڱو ۱، باب ۸ ص ۱۰۷

(۴) ”ڪيچ“، جلد ۱ ص ۷۳

اعزازي سبب ڏنا ويندا آهن. تنهن ۾ اڳي راجاڻي نسبت واريون تشيهون اينديون هيون. اهڙي هڪ ڪيچ جي ورائي اڃا تائين سالر حالت ۾ ٽڪندي اچي: ”راءُ رتو، راءُ رتو، راول رات“ (ح ۱، ص ۲۷۸) (جديد ڪيچ ۾ ’سڌو صاحب‘ ’ناري جو لواب‘ ۽ ’ولات جو وزير‘ وغيره گهوت جا لقب هوندا آهن). مٿيون ”راءُ“ هڪڙهن راءِ ديو جي (۴۹۵ع) يا ستين صديءَ وارو راءِ ساهي راءِ (۶۳۲ع) نه آهي، تڏهن مان ڪهن جو ٻاڇو يا ٻڙاڏو ضرور آهي. انهيءَ کان پوءِ ’سوم راءِ‘ يعني سومرا پگدارن جو به لقب ’راءُ‘ هو، جو راجا جو محفف آهي. گهوت کي مان ڏيڻ لاءِ اڄ تائين ’گهوت راجا‘ چئي خطاب ڪيو آهي. بهرحال، ڪيچن کي لکي ٿي به سومرن جي بلڪل شروعاتي وقت کان تڏهينجو شمار ڪري سگهجي ٿو. مٿي سومرا حڪومت جو آغاز اٺين صديءَ جي شروعات (۷۲۳ع) کان ثابت ڪيو ويو آهي. انهيءَ وقت کان وٺي سومرن راجائن جا نالا، نشان، لقب ۽ ٻيا تاريخي آثار ڪيچن ۾ ملڻ شروع ٿين ٿا. هيٺين ڪيچ ۾ ڪنهن اوائلي سومري سردار جي عام رواجي ماڻهن جي گهران پڙهڻ وارو موقعو هڪ تاريخي يادگار بڻجي ويو آهي.

سنگهارن گهر سومرو ڙي، موتي ٻائي ٿار ۾،
ساڻ سنگهاريون ڪن، موتي ٻايو ٿار ۾ (۱).

انهيءَ ٽئين صديءَ کان اڳ، توڻي پوءِ، همير لائي سان سومرن ۾ هڪي ناليرا راول ٿيا آهن. هيٺون ڪيچ انهن مان ئي ڪنهن همير جي نسبت سان شروع ٿيو آهي. ”ٻڙو همير هلايو، جنهن تي لڳو لک سوا“ (ص ۲۱۵). سومرن ۾ دودو پهريون ’لهري دودو‘، دودو ٻيو توڙي ٽيو، پنهجن امتياري ڪارنامن کان نمائندگي آهي. ’دودو ۽ چنيسر‘ ته تمام مشهور آهن. انهن ۽ ڪن ٻين سومرن جي نالي سان به گهڻا ڪيچ شروع ٿيا آهن.

(الف) سردار سومرن جو ڙي اڳ ۾ ٿي آيو،
ڪٽيلي: گهوڙو دودل گهوت جو، آهي گهوڙو اڙهنگ،
سردار سومرن جو ڙي!..... (۲).

(ب): سالها گهوڙاڻج لهري، ولهيان دودل ڙي!
لهلا مائڻ ٻلي چنيسر اچي.
وڏڙي راج منجهان، سرهي راج منجهان،
لهلا مائڻ ٻلي چنيسر اچي (۳).

(۱) ”ڪيچ“، ج ۱، باب ۴، ص ۲۱۹

(۲) ”ڪيچ“، جلد ۲، ڀاڱو ۱، باب ۹، ص ۱۹۰

(۳) ”ڪيچ“، جلد ۱، باب ۳، ص ۱۷۶.

(٨): ٻنهن ليلان جا وڙ، سونن ڦلن وارو ڪنجرو،
وڻندو گهڙائي آن چنيسو (۱).

جن ڳڻپن ۾ 'ڄام سون' يا 'ڄام جڙاڙ' وغيره جي ساراهه آهي، سي ٻه سئو سمن جي اقتدار جي پيداوار آهي ۽ سندن رسوم واري دائري (لاڙ) ۾ مقامي طرح رائج ٿيا، ٻين پاسي جي هڪ ڳڻپ جي ورائي آهي ته، "توڪي نڪڙيو ڄام جڙاڙ" (ج ۲ ص ۱۵۹) يا 'سون ڄام جهلو، ڙي سون ڄام جهلو' (ج ۱ ص ۲۲۲). اهڙا ڳڻپ به سومرن جي ئي هونئن دؤر (۱۳۵۱-۱۵۰۰ع)، ۾ شمار ٿي سگهندا مطلب ته سومرن جي زوال تائين ڪجهه ڦيرگهير سان نوان ڳڻپ ٻهندا رهيا آهن. ڳڻپن جي تعداد ۽ انهن جي دؤر دريافت ڪرڻ کان پوءِ، وري هيءُ سوال ٿو ٿئي ته اهي ڪيئن ٺهيا ۽ ڪنهن ٺاهيا؟ انهيءَ جو صاف جواب هيءُ آهي ته اهي ڪنهن به سڃاڻ سگهڙ يا ڪنهن گهٽ مائيءَ هاسيڪار ڪونه ويهي جوڙيا آهن. اصل ڳالهه هيئن آهي ته اڳئين زماني جا اسان، مرد توڙي زالون، پنهنجيءَ سوج جي حالت ۾، يا ڪنهن خاص خوشيءَ جي موقعي تي، پنهنجيءَ دل جون آسون ۽ آسنگ، وهم ۽ وسوسا، ۽ ان جي عمل يا ردعمل ۾، متبر ۽ دعائون اڪيلي سر توڙي گڏجي آلاپندا ۽ ڳائيندا آيا آهن؛ ۽ ڪافي ڊگهيءَ مدت تائين لاکيتو ڳائي رهڻ سان انهن باقاعدي ڳڻپن جي شڪل ورتي آهي. انهيءَ ڪري، ڳڻپن ۾ اهڙ ۾ مردن توڙي رلن جو هڪجهڙو حصو آهي. حاڪمان به هي جماعتي نوعيت جا راڳ آهن، ۽ ناول ۾ نه رڳو زالون، پر انهن سان مرد به اهڙيءَ خوشيءَ ۾ ڀاڱي ڀائوار ٿيندا هئا. اهڙي ڏهني خود ڳڻپ مان به ملي ٿي. "ڀائر چون ٿا ڳڻپ ڳايو هر هرا" (ج ۱ ص ۱۱۹) ظاهر آهي ته گهٽ جا ويجهه عزيز اهڙي خوشي ڪندا هوندا. منگتا ۽ منگهار ته اڄ به ڳڻپ ڳائي 'لاڳ' ڪهرندا آهن. "منگتا منگن لاڳ، سر ٻانهن لوڏي" (ص ۳۷۴).

مرد ماڻهن کي حبس ته ٻاهرينءَ دليا جي هوال ڳندي رهي آهي ۽ ان جو اثر به وري طرح ٿيندو رهي ٿو، انهيءَ ڪري ڳڻپ ڳائڻ ته ڄا، پر ٻيون به ڪيتريون ئي تهذيبي ڳالهيون منجهائين اڄ حرڻ غلط وانگر، سڄي چڪيون آهن. اهي اسان جون ماڻون ڏاڏيون آهن، جي اسان کي اڳئين جڳ جو آکاڻيون ۽ ڳيت پڌائينديون آهن، ۽ اصل 'مادري ٻوليءَ' جو وجود ۽ سلسلو سلامت رکنديون آهن؛ اهي اسان جون مائون ئي آهن، جن ڪنهن به ڌاريءَ پٺاڙ کي ڄاڻت جي اندر اچڻ نه ڏنو آهي (هينئر ڳڻپ جا جلد ڇپجي رهيا آهن، سي به انهن سڳوري جي مڙيل ميراث آهن).

"ڳڻپ" لفظ، حبس هن وقت مروج آهي، معنيٰ شاديءَ جا 'لاڏا'. پر اهو لفظ ڪنهن ٻرائيءَ زبان ٻالي، براڪرت، اڀرڻ يا ماڳين 'رند' ٻوليءَ جو لفظ کاتا (گيتا) آهي. حضرت مسيح کان اڳ، ٻڌ مذهب جي عروج واري زماني ۾، ٻوڏي پڪشو کائائون ڳائيندا هئا.

(۱) "ڳڻپ": ج ۱، ص ۳۵۵.

جس ۾ 'ساڪيامنيءَ' جي مها ڪيل هوندي هئي. اهي ڪاٿائون ٻوڏي ڪتابن ۾ اڄ به موجود آهن. ان کان ڪجهه پوءِ پٿرو 'اوستا' جون ڪاٿائون وجود ۾ آيون، سي به عيسوي س کان اڳ جون ئي آهن. ايراني معوسين جون اهي ڪاٿا توڙي ٻڌ مذهب جون ڪاٿائون، سنڌ ۾ به ڳايون ويون آهن. ٻنهي جو مک مضمون آهي، بزرگن جون تعريفون نصيحتون ۽ هدايتون. انهيءَ ڪاٿا جو اُچار، سنڌي 'گاه' ۽ 'گهچ' ۾ موجود آهي. سنڌي گهچ اسان وٽ ايراني ۾ پراڻي شاعراڻي صنف آهي، ۽ 'گاه' ان کان جان تان صدي-ٻه صديون پوءِ پيدا ٿي آهي. گهچن ۽ گاهن جي ڀيٽ ڪرڻ مان به معلوم ٿئي ٿو ته ٻنهي جي وچ تي هڪ اهڙو دؤر اچي ٿو، جڏهن گهچ اوائلي ٻه-ٽي صديون گذارڻ کان پوءِ پنهنجي جمار بچي وڃي ٿو ۽ گاهه اتان ئي ڦٽي پنهنجي بالحتيءَ جي واٽ تي اڃا ابتدا ڪري رهي آهي. ان کان پوءِ گاهون ۽ گهچ ٻه-چار صديون گڏوگڏ هلندا رهيا آهن. انهيءَ وچ واري مغالوٽ دؤر جون گاهون به گهچ جهڙيون آهن. 'ڦيرل راڻيءَ' جي آکاڻيءَ ۾ هيءَ گاهه انهيءَ جي ثابتيءَ لاءِ آهي.

اچي مڙو ڏاڏي پوٽيون، ساٿ ڪريو ساري،

لهڙل وڃي ٿي ساهرين، هسڙ آڏاري (۱).

گهچ جي مختلف صنفن ۾ جيئن ڪائن، ساٿ ڪيا ۽ لاڏا وغيره ٿين ٿا، تيئن 'هيرا' به ٿيندو آهي، جي شاديءَ ۾ خوشطبعيءَ خاطر ڳايا وڃن ٿا. پر انتهائي خوشيءَ جي ڪري غيرن ۽ چڙوگي ۽ ڪجهڙيون ڦڪيون ڳالهيون به اچيو وڃن، جيئن فارسي 'هزل' ۾. گاهن ۽ گهچن جي مشترڪ دؤر ۾ هيري جهڙيون گاهون به ملن ٿيون. مثال وٺو ويهاس کي همير سومري، ان لڙائي ۾ ماريو، جنهن لاءِ چار پوئڙي سڱ ڏيڻو ڪيو هوس، پر لڙائيءَ ۾ سندس ڏند به ٻڃي پيو. شاديءَ ۾ جڏهن راجڪماري ۽ سندس ماءُ سينگارجي آيون، تڏهن هڪڙي منگهار، ڪهڙت جو ڏند ڀڳل ڏسي، هيرو ڳايو ته

جهڙو اٿهو ڦٽرو، تهڙو جي ور هو،

ته ڪٽڇو نه ڪري ڪوه، سن پلن سينگار ڪري (۲).

مٿيون مثال انهيءَ جو ثبوت آهي ته انهيءَ عوري دؤر واريون گاهون، گهچن جي مصنف واريون آهن. اهڙيءَ طرح ڪن گهچن ۾ پڻ گاهن وارو رجحان ڏسي سگهجي ٿو، جنهن جو مثال گاهن جي آهڻار سان اڳتي ايندو.

آکاڻيون گاهن جو بنياد آهن، ۽ گاهون آکاڻن جا اهم جز آهن. انهيءَ ڪري هر هڪ گاهه تي پنهنجو پنهنجو پس منظر ٿيندو آهي. انهيءَ پس منظر جي پڇاڙ سان ئي گاهه جو ڪجهه صاف طرح سمجهه ۾ ايندو آهي. جيئن مٿين گاهن جو مثال ڏنو ويو آهي. 'گاهه' لفظ جي معنيٰ

(۱) 'لوڪ ڪهاڻيون': (گاهن سان ڳالهيون) جلد ۷ ص ۲۸۹.

(۲) 'لوڪ ڪهاڻيون': (گاهن سان ڳالهيون) ص ۱۱۶.

اهي ڳائڻ. ڳيچن وانگر ڳاهون به ڳائبيون آيون آهن، پر ڳاهن جي لفظي جوڙجڪ، تڪن جي ٻڌڻيءَ، توڙي ڳائڻ جي ڊنگ ۾ فرق آهي. ڳيچن ۾ لفظي تڪرار يعني دهر (Repetition) لازمي يا بنيادي شرط آهي: ان جي ڀيٽ ۾ ڳاهه جي رڳو ٻهڙيءَ ۾ ٽيڪ يا ورائيءَ جي هڪ حالتو ’تنبدي تڪ‘ هوندي آهي، سائي جهيل خاطر ورائي ورائي ڳائي آهي. انهيءَ ٽيڪ کي ڇڏي ڪري، خود ڳاهه هڪ ست ڪاڪ وي، ٻن-ٽن (يا ان کان وڌيڪ) ستن جي به ٿئي. وهر ڳاهون نه خاص طرح دکهيون آهن، هي ’نڪيل‘ واري دؤر ۾ جڙي راس ٿيون آهن. ڳاهن جو واسطو آڪائين سان آهي.

جهوني حڪم ۾ ڪن اڪثر ڏنل واقعن يا ڪيس ٻڌل ڪهاڻين ۽ ڪهاڻين جا اهم پهلو، اول عام گفتگو جو دلچسپ عنوان بڻا. انهن مان ڪي خاص فترا ۽ ٻول زباني زد عام ٿيا ۽ انهن تي تڪون ٻڌي، انهن کي آلاو ۽ جهوسگار هو ويو. پوءِ اهي تڪون ۽ ٻول آڪائين جي وچ ۾ ڳائڻ لڳا، اهڙيءَ طرح ڪي به رڳي راس ٿيون آهن. آڪائين ۾ ڳاهون واقعات کي چينو ڪرڻ، ڪردارن کي سنوارڻ، ڳجهيون ڏانهن ڏيڻ ۽ سوال-جواب ڪرڻ لاءِ استعمال ۾ آيون آهن. ٻهڙيءَ ۾ ڳاهن سان ڳانهيون ڪڍڻ وارا گهر به، ڦالهيءَ جي وچ تي ئي ڳاهون ڳائيندا آهن ۽ اهو اهيان، ڳيچر وانگر، گهر جي پٺ ٻنڌ ۾ ٻڌي سگهندا آهن. ڳاهن جو رواج لاڙ ۽ ٿر ڏانهن اڄ به عام آهي. ايراني سنڌ ۽ راجسٿان ۾ قصا ٻڌائڻ ۽ ڳاهون ڳائڻ وارا اڪثر ڀٽ ۽ چارن (Bards) هوندا آهن، انهن ڪري راجسٿان طرف ڳاهن کي ’چارئي لوڪ ڳائڻا‘ (Traditional Ballads) چوندا آهن.

جهوني ۾ جهونيون آڪائيون توڙي انهن ۾ آيل ڳاهون تمام سادهيون آهن. اوائلي ڳاهون نه بلڪل ننڍڙين تڪن واريون آهن، جهڻ ’ناني ڙي ناني‘ مون کي ديو جهلي ڏي.“ قديم ترين ڪهاڻين مان ڪي ته ڏندڪٿائن وانگر به آهن، جن جا ڪردار به ديو، راکاس ۽ پوت وغيره آهن. پراڻين آڪائين مان، انسان جي اڻوجھ هئڻ واري زماني جون ڏٺيون به ڳاهن ۾ من ٿيون، جن ۾ مياڻي آميز واقعا، ڪائنات جا اثينا ڪرشميا، جادو جا جڙو ڪرتب، توڙي ديوتائين ۽ جوگين جا پرتا وغيره ڳاهن جي مک مراد آهي. سويل جي هڪ مقبول عام گوريلو آڪائيءَ ۾، وڏو ڀاءُ شام جو گهر موٽي ٿو ته ديو اڳي ئي ويڃاريءَ ننڍڙيءَ پٽ کي قيد ڪري چڪو آهي. ڀاءُ ٻاهران سڏي ٿو: ”ادي سونل، ادي سونل! در ڏهر، ڏيو ٻارا“ پٽ اندران جواب ڏئي ٿي ته ”ادا، ڙي ادا! اڪيون سڻيءَ سبيون، چوٽو ٿنڀ ٻڌو، راکاس ڪوڏڙي ستو!“ (جيڪڏهن ڪٿر) ڏيئي ٻڌندا ته انهن چوٽين ڳاهن مان به جهيل ۽ تنوار ٻڌڻ ۾ ايندي. ٻي به هڪ فرسي آڪائي، جنهن جي سورمي پٺ سونل نالي آهي، جا مائٽس ڪاڪ ڏسي اڳڻ واري وٽ تي چڙهي ويهي آهي، ليڙو ڀاءُ هيٺان پيهي سڏيس ٿو-

ادي سولل ادي سولل! لهي آء، لهي آء انهيء وڻ تان لهي آء،
پنهجي گهر دهل وڃن، ڌمر وڃن، وينڊن وارا گهوت نڃن!
لهي آء، لهي آء، انهيء وڻ تان لهي آء (۱).

سٺيءَ ڳاھ ۾ ٻه 'دهل، ڌمر، وينڊو، گهوت' ڪهڙن ڄاڻي پڙلاءَ آهس، چيو ته هيءَ
ڪهڙن ۽ ڳاھن واري هجوري دؤر جي ڳاھ آهي.

تاريخي ۽ نثر تاريخي قصا ۽ انهن سان ملحق ڳاھون اندازاً نائين صديءَ کان شروع ٿين
ٿيون، جن ۾ راجائن، مهاراجائن جا خدائي اختيار، وزيرن جا ڊوھ ۽ امڪھراميون، ڌوٽين جي
مڪاري ۽ ٻانھن جي چالاڪي، ڌاري ۽ ٽپي جي مڃتا ۽ انهيءَ جو پروليءَ ۾ مڃهر جواب،
عاشقن ۽ معشوقن جا تهر ۽ تڪيا پيڻ، مندرن ۽ مڙھين ۾ ملاقاتون ۽ اتي رمز سان سوال
جواب ڪرڻ — اهي هن دؤر جي ڳاھن جا مک مضامون آهن. هتي مجبوريءَ سبب انهن مان
ڪي ٿورا ئي مثال پيش ڪري سگهيا —

ٺٺو ٺٺدار هنو، ٻانڀڻ ٻوٽيءَ دان،
ڌيءَ دلوراءِ جي، لڪڙيو مسلمان،
من موهيو ڙي، موهيو سولارن (۲).

راجا دلوراءِ اول (۹) (۷۲۳-۷۲۹ع) ڌيءَ چمن وقت، پنڌت گهرائي ڏارو وجهرايو؛ تنهن
چيو ته ”ڏومڻ سوناري“ هي پٽ سان لکيو اٿس ”تنهن تي راجا، سوناري جا جهڻي پٽ
مارائي ڇڏيا؛ ستون 'سهائيءَ' جو سهاڳ پوءِ ڄائو، جنهن کي پٿر سمجهائي ڏني —

اڪ نه ڪجي ڏلدڻو، سڀ نه ڪائجي ماس،
اٿي نه لائجي نينهڙو، جتي ٿئي جيءُ وٿاس،
تن سولارن ڙي، سولارن...الا.

سهائي، سڙائي وٺس ۾ اک تي چڙهي، رات جو ڏومڻ جي پٽ سان ملڻ ويندي هئي، ته
وات تي 'ٺٺو' (رقيب) اٺ رکڻ ۽ حجابو ٿيڻ لڳو، پر ڪماريءَ بڙڪ جواب ڏئي ته

بابي سندا وائيا، قسوت وڻ نه اولو ال،
سج اڀري ستون ٿئي، تنهجي پنه پرايان ڪل،
مون من موهيو، وي سونارن.

سهائيءَ جو مڱڻو ڪاٺي سان ٿو، جهن گهڙائي ٺيڪر پکا ۽ وڙ وڃايا، پر سهائي چوي ته
'سما راند سڙتي جي، پڙي پڙي ڪوئي جي' —

(۱) ”لوڪ ڪهاڻيون“ ص ۳۴.

(۲) ”لوڪ ڪهاڻيون“ جلد ۲ صفحہ ۵ کان ۱۲ تائين.

سج ته پئو نچ ڪاٺا، ڪارو منهن آهي ڪوڙ،
سچن ملندو سچ سگهو، ڪوڙن هوندي ڏوڙ،
سون سو هيٺو، من ڙي سونارن (۱).

اهڙين ڳاهن ڏيڻ لاءِ هيءَ مجبوري آهي ته ڪهاڻيءَ جو اختصار ۽ هر ڳاهه جو پس منظر به ڏيڻو پوي ٿو. نه ته هر ڳاهه جو مطلب سمجهه ۾ ئي نه ايندو؛ ڇو ته ڳاهن ۾ ٻي ته ڪا به اونهي فلاسافي يا طريقت جي رمز رچيل آهيئي ڪانه، پر تنهن هوندي به ٻه-ٽي تاريخي ڳاهون اشاري ۾ ڏجن ٿيون. ڪاٺياواڙ جي مهاراجا پوناڙا (ٽائين صديءَ) ۽ ڏت جي سندري بيلا ديويءَ جي ڳالهه ۾ ’مڪڙر‘ ستري جي ويساھ ڪهاڻي، نوڪريائيءَ جي نمڪھراسي ۽ دونين جي دولاب جي سدا ڳالھ آهي. ڪنهن برھمڻ پويي پٽ تي ليڪا ڪڍي ليکيو پئي جوڙيو، ته مٿان راجا اچي نڪتو. پائڻ ڍارو هڻندي ئي ڦاٽ ڪاڌو ته

وھري پائڻن واهرو، ڪلر ڪاڌيءَ ڪوٽ،
جوئو ڪاهو چڪون هڻين، اڃا تون اهوٽا
پر ڍارل، پئون ٻارھن... (۲).

اتي راجا کي به ڪو پسل پيو، سو هڪدم ڪوٽ ڏي موٽ ڪاڌائين. هڪ ڇنڊ لڻ، جيڪا چاري پتل هئي، تنهن راجا کي اوچتو ايندو ڏسي ڳالهه ڳائي ته

پوناڙا پئيو، آيو پنهنجي ديس،
مڪڙر لڀلا ڇڏي، مٿان ڪاٽ ڪٽيس،
او مٿان ڪاٽ... (۳).

جيسلمير جي پدمشيءَ آيل ڪماريءَ تي ڪنڙا موھت ٿي، رڻ هها ڳيندو اچي الهيءَ ڪوھ تي پهتو، جتان آيل جون سهڻيون ۽ ٻانهيون ۽ گوليون راند روئڻا ڪندون ۽ گھٽ-وڌ پائي به ڀرپند يون وهيون. ڪنڙا سڀ ساڳئي نظاري ۾ ڏسي، منجهي پيو سو سڀني جي هڪجهڙي خوشامد ڪندي، پدمشيءَ پڇڻ لاءِ ڳاهه ڳايائين ته

گهاڻي گهاڻي جل ڀريو ۽ آهو به هڪڙيءَ نهال
پوءِ ڪهڙي آيل هي ٻانهي آن ۾، ڪهڙي لال ڪنڙا
اوپني، ڪهڙي آھ ڪنڙا (۴).

(۱) »لوڪ ڪهاڻيون«؛ جلد ۷، ص ۵ کان ۱۲ تائين

(۲) (ڳاهن سان ڳالهيون) ص ۶۰

(۳) »لوڪ ڪهاڻيون«؛ (ڳاهن سان ڳالهيون) ص ۶۲.

(۴) »لوڪ ڪهاڻيون«؛ ص ۱۳۹.

مٿي جن گاهن جا مثال ڏنا ويا آهن، تن جو دائرو ائين-ڏهن صديءَ جي درميان آهي. گاهن جو تاريخي دؤر يارهين صدي عيسويءَ کان شروع ٿئي ٿو، جو ۴-تي صديون اڳتي هلي ٿو. هن زماني کي سورهيائيءَ جو عهد سڏيو وڃي ٿو. ڇاڪاڻ ته هن کان پوءِ ۲-۴ چار صديون لاڳيتو لڙاين جو سلسلو جاري رهيو آهي، جن ۾ اهي وڻجڪي ميدان ملهائي ويا، يا جن وڻن هان سوکيو، تن کي سنڌ جي ڀٽن آياڙي آياڙي اُٿي آسمان تي ڇمڪايو آهي راجستان ۾ هن جڳهه کي ’ويرگاڻاڪال‘ يعني ’سورمن جي سوپ وارو سون‘ (Minstrel ballad age) قرار ڏنو ويو آهي. ”ويررس ڪٽ“ جي شروعات راجستان جي ’هنگل‘ شعريءَ کان ٿي آهي. وير گاهن جا وري ۲-۳ جدا جدا نمونا آهن. پهريون، چوٿيون ۽ منتشر گاهون، جيئن ’انها اودل‘ جي بهادريءَ جا ڪيٽ، (هي گاهون سنڌي ڳيچن جهڙيون آهن)، ٻيو قسم ڊگهي گاهن جو آهي. جن جو مثال ’پرڻ پراج راسو‘ آهي، جنهن جا ستر (۷۰) باب آهن. محقق چون ٿا ته هيءُ چندربردي پات (۱۱۹۱-۱۱۹۶ع) ڏانهن منسوب آهي. اهڙا ٻيا به جيڪنما آهن، جي سڀ ’راسو‘ ڪوٺجن ٿا. ”رامالھ“ معنيٰ جنگي نظم ۽ ”رامس“ معنيٰ جنگي واقعات. (”هندي ادب“ ص ۳۳). سنڌيءَ ۾ دودي-چنيسر جو ڪيڏارو ”دودل-راسو“ به اهيءَ ٻئي قسم (Form) جو مثال آهي. وير گاهن جي ڳڙهيءَ ۾ فائٽو تڪ (Coda) جهڙو به هوندي آهي. يارهين صديءَ جي هن تاريخي دؤر کان راجاڻي گهراڻن ۾ سڱن-بندن جي چڪٽل، لڙاين جا تفصيل، بهادرين جي تعريف ۽ سخاوت جي ساراهه، ڪائناتن ۽ ڪجهوس لاءِ ڪٿوار ۽ سيلون، شهيدن جا پار ۽ اوسار، منگتن ۽ مڱڻهارن جي ڊگهي بهج ۽ هلندي وغيره، انهيءَ زماني جي گاهن جا نموندا موضوع آهن. هن دؤر ۾ سنڌ ۽ راجستان جا پاڻ ۾ سياسي ۽ سماجي توڙي تمدني ۽ تاريخي تعلقات تمام گهرا ۽ گهاتا آهن، جنهن جو اثر سنڌ جي گهريلو زندگيءَ تائين به پهتو آهي. ڌارين جي آن نه مڃڻ، پنهنجي خودداري ٿاڻم رکڻ جو جديد نياڻن ۾ به اثر درجي تي پهتل هو. ”منهنجي ٻاٻل ٻول ٻڌا، سڱ ڌارين کي نه ڏيڏو“ (ڪڇ ص ۴۹۵). هن داهريءَ جي دؤر جو اثر عورتن ۾ به عام طرح نظر اچي ٿو. هن دؤر جي ڳيچن ۾ ’وير گاهن‘ جو روح متحرڪ آهي—

سروبيچ لشڪر ۾ آءُ دودا راءِ،

سو ته سونهي لال لال امر سان.

جوهردار نيراڙ سان، آءُ دودل چار،

سا ته سونهي لال لال هٿ ۾.

سونيءَ مٿ ڪاٽيءَ، آءُ دودا راءِ،

سا ته سونهي لال لال ٻيٺ سان.

ورائي: دودل دودل ڪــــــن، آءُ دودا ڄام،

اسان جو دودل وڌڙيءَ ڄمارا (۱).

'ڇوٽيون وير ڳاهون' ۾ سڌيءَ ۾ سوين ٽڙيل پکڙيل ملندڙيون. هتي انهن سڀني جا مثال ماڻهي سگهن، سو ممڪن نه آهي، البت ڪجهه نمونا پيش ڪري سگهجن ٿا. ٽيرهن صديءَ ڌاري، اڀڙو 'اجيت' وڌيڪ جو والي هو، جو جنگ ۾ شهيد ٿيو سندس لاش ڪٿي اچي ڪوٽ ۾ ڦهلو ڪيائون. ويري سندس سر وٺي لاءِ آيا ته ڏٺائون ته 'ايري اڀڙيءَ' جو سڌو پٽ، ڏهن سالن جو 'ڏونگر راءِ' پالا پڙجيون ڪٺيو، پٽس تي بهرو پيو ڏئي. سندس ڏاڏا ڏسي دشمن دمنجي ويا هڪڙي ڀارت منگي پريان ئي هڪاري چين ته

ڏوران ڏونگر نڍڙو، اوران ٿشي آفت،

هيءُ بهڙيءَ پٽان ڄڻو، هيءُ جنهن ڀرت (۲).

همير سومرو (عرف حفيظ) جنهن ۱۴۳۰ع ۾ منصوره مان چرماڻي ڪري، پنڳل جي راهه دوساجيءَ کان عمرڪوٽ هٿ ڪيو، تنهن جو همعصر ڄام پونٿرو سمون ڪڇ جي پٿر ڳڙهه ۾ رهندو هو. انهيءَ سمي ڄام کي ڪيرتي ڳڙهه جي ماڪواڻي راهه وٺي ويهاس (گجرا) اهڙو ته اچي سوڙهو ڪهڻيو، جو ان کان جلد ڇڏائي لاهي انهيءَ (مٿي دڪر ڪيل) راجڪماريءَ جو سڱ همير کي ئي ڏيڻو پيس. سوري ڏانهن اهڙو سنيهو پڻ موڪليائين —

ماڙهو هلائين مٿي، ڪوئين سنڌ همير،

سڱ ڏيانه سومرا، ٻيو پٿر ڏيانه وير (۳).

—

پاڻيءَ پاڻيءَ لڪ ڏيان، ڪهوڙا ڏيان ڪڇ،

سٽي ڪارڻ سومرا، تون تان وهلو اڃ (۴).

همير رڻي لٽ اڏائيندو اچي اوڏو ٿيو. راڻي جا ڪن اوسڙي ۾، ڪنڊيون اڪيون ڪڙڪيءَ ۾ وجهي ويئي هئي، تنهن حڏين لٽ اڏائيندي ڏٺي، تڏهن ٻيٽ ۾ سامهون پيس.

اچي سڀاڻ آلتھو، اڏائڻي پئي،

راجنن ٺهاري ڳوڪ سان، آيو سنڌ ڏئي (۵).

همير سومرو ستت ئي اچي پهتو. پونٿرو ڄام آجيان لاهي اڳتي وڌي آيو ۽ کيس ڪوٽ اندر حفاظت سان راب رهائڻ جي آڇ ڪيائين، پر سنڌ جي سوري جواب ڏنو ته

(۱) 'ڪڇ' جلد ۲ ڀاڱو ۱، باب ۹، (ڪڇ نمبر ۸۳) ص ۱۵۹.

(۲) (سگهڙن کان پٽل).

(۳) 'اڻوڪ ڪهاڻيون' (ڳڏهن سان ڳالهيون) ص ۱۱۴.

واڙي وڃون پورجن، پاڏا لـ پورجن پاء،
اسين پڌر جا بادشاهه، ڊڄون لـ ڪنهن جي ڊاء.

اٺي صبح، همير ٻڙ ۾ پهريائين ويرويهاس ڪي وار ڪرڻ جو وارو ڏٺو. جنهن ڪرڙ
ان همير جي سر تي گهاءُ هيو. راڻيءَ سمجهيو ته همير پورو ٿي ويو، پر هو ڏک هجڻي آئي
ڪڙو ٿيو—

گهاءُ لڳو گهٽج جو، چٽو ڇٽ مٿان،
راڻيءَ ائين هڪاريو، ته همير ويو هٿان (۱).

آخر همير سوپ ڪٽي، سڱ ڪيو ۽ ڪڇ جو ملڪ ڪٽيو. 'اڪهاڻ همير وارا' جو ٻيو نڌي
کان ڪڇ جي سرڪاري ڪاليدس تي لڳڻ شروع ٿيو (چيو وڃي ٿو ته مٿيون هيرو الهه
همير جي شاديءَ ۾ مڱڻهار ڳايو هو). اهي جنگي ڳاهون ترقي ڪندي، دودي-چيسر جي عهد
۾ اچي عروج تي پهتيون، جي موقعي سر اينديون.

ڳاهن جو آخري دؤر (۱۳۰۰-۱۵۰۰ع): هيءُ ڳاهن جو تڪميلي زمانو آهي، جنهن کي
ڳاهن جو 'ادبي دؤر' يا (Literary ballad age) چون ڪري. ڇو ته هيٺ نائين جيڪي
گيت ۽ ڳاهون مٿي اچي چڪيون آهن، تن ۾ ڪنهن به سگهڙ جو نالو نه آهي؛ جيڪڏهن
ڪنهن جو نالو پڌڻ ۾ آيو به آهي، ته ان جا ٻول موجود نه آهن، ۽ جي ڪي گيت مٿيا آهن
نه آهن جا ٺاهيندڙ معلوم نه آهن. هينئر تاريخ ۾ پهريون ئي دفعو اهڙن سگهڙن جو
تذڪرو هٿندو، جي ڄاڻل-ڄاڻل ۽ سڃاڻل ادبي شخصيتون آهن. اهڙن سڃاڻن جا سرواڻ،
سمنگ چارڻ ۽ پاڳوپان ٿي آهن. انهن کان پوءِ سلسليوار پير پنو ديلاي (شاهه حسين اهلاني)،
درويش نوح هوتياڻي (ڪبير وارو)، شيخ حماد حمالي (گجي وارو) ۽ اسماعيلي تحريڪ جا پرچارڪ
۽ داعي ستڪريون، صدرالدين وغيره جا نالا قابل ذڪر آهن، جيڪي ڳاهن جي هن سلسلي تي
آخري مهر لڳائي ويا آهن. مٿين سگهڙن يا گهيرون جي تذڪري کان پوءِ، قمبر سڌي
ساخريءَ جو تذڪرو به پورو ٿيو. مٿين روشن زماني جا اهي املهه رتن، اميروار هوت ڏجن ٿا.
سمنگ چارڻ ۽ پاڳوپان جي احوال ڏهن کان اڳ هيءُ پڌرائي ضروري آهي ته جهڙيءَ طرح سما
۽ سومرا هڪٻئي جا حريف رهيا آهن تهڙيءَ طرح ڀٽ (۲) ۽ چارڻ به مريغن جي حميت ۾
هڪٻئي جا مخاب ٻڌيا رهيا. چارڻ، سمن جي سخا جا ٽانحواڻ رهيا آهن، ۽ ڀٽ سومرن جي
سورهياڻيءَ کي ساراهيندا آيا آهن. سومرن جي سورهياڻيءَ کي چارڻن ڏاند مڙسيءَ ۽ ارهه زورائيءَ
سان تعبير ڪيو آهي، ته سمن جي سخا کي پٽن وري ڏاڍيدڻ کي لڀڻ جي رمز ڪوٺيو آهي. انهيءَ
ڪري چارڻ هر ويرو به سومرن جي ننڍا ڪندا آيا ۽ ڀٽ بيوگناهه به سمن جي نلاڻي ڪندا

(۱) 'لوڪ ڪهاڻيون' (ڳاهن - ان ڳالهون) ص ۱۱۵.

(۲) ڀاٽي، ڀنڊو، ڀان، ڀاٽ، ڀاوت.

رهيا آهن. انهيءَ مختصر سمجھائيءَ مان اڳواٽ ٻڌو پئجي ويندو ته سنگ ڪهڙا ٻول ٻڌايا
هولدا ۽ ڀاڳ فقير ڪهڙي بات بيان ڪئي هوندي.

(۱) سنگ چارڻ (الذاز ۱۲۰۰-۱۳۰۰ع) جي حياتيءَ ۽ سندس ڪلام تي اڳي ئي
تفصيلي مضمون، ”مهراڻ“ ۲۰۱-۱۹۶۶ع ۾ ڇپجي چڪو آهي. تنهنڪري هتي سندس ڳالهه اشاري
۾ ڪهي ٿي ته سن جي ٽيهن گهرائن مان چٽايل مڙس چوندي، انهن مان ’ڏهه ڏانار‘ ۽ ’ست
سورهيه‘ مقرر ڪيا، ۽ هر هڪ تي هڪڙي ڳالهه ٻڌائين. اهي ڳاهون سُر ۽ نار ۾ ويهاري،
هاڻو همير سومري ڪسي گهر وٺي ٻڌائين، جنهن ٺوڪي همير ڪاٺ ۽ ۰ ڇي ’سورس جي
صف ۾ اڳواٽ منهنجو نالو آئي، انهن جو انداز ان تي بهار، يا ڏهن ڏانارن ۾ مون کي ۰
کڻي پڪا پارهن ڳائي ٻڌا، نه ته نه ڇڏيندوسان.“ حيان حرفتن سان چند ڇڏائي پڳو، ۽ پوءِ
ساري چار سومرن تي سينون جوڙيندو رهيو.

همير ٿيا سومرا، ڏهر تن برجاءِ
همير جس مائءِ، چارڻ چونندو ايترو.

انهن ستن کان سواءِ، سن جي ساراه ۾ سندس سترهن ڳاهون اڄ به سنڌ ۾ عام طرح
هندڙ آهن. (سندس زمانو لاکي ٺلائي، وڪتي ڏانار ۽ همير سومري وارو آهي، جو اٽڪل
ٻارهن صدي عيسويءَ کان آهي.)

(۲) ڀاڳوپان (۱۳۰۰ع): ”ڀاند“ لفظ ”ٻانڊو“ جو بدل آهي. هيءُ گروهه منڍ کان ئي
راجاڻي درٻارن سان وابسته آهي، تنهنڪري شاهي شجرن ۽ نسبنامن تي سٽند آهي. راجائن جا وفادار ثابت
ٿيڻ ڪري، سندن وڏي هلندي ٿي، ۽ سفارت، سڳاهندي، ۽ سياسي معاملن تي مامور رهيا. سومرن
جا به خاص مئتمند ڀانڊ ٿي هئا. ڀاڳوپان ته سندن ست پيڙهو گهر ڄاڻو ڀاٽ هو، جو سنگيت ۽
راجپوتيءَ جو وڏو ڄاڻو هو. علاؤالدين، گجرات کان ڪڇ جي وڳهه ڪوٽ (روهاڻ) تي وار ڪيو،
قيامت حيز جنگ لڳي، جنهن ۾ سومرن جي سورهيائي توڙي ڀاڳوپت جو ڪردار ڏاڻائي آهن.
ڀاڳ فقير هت چنڊ ٻڌي جي ’هي جون‘ يا نئون روپ لڳي ٿو. دودل وٽ جي شان ۾،
’هريو پراج راسا‘ جي نموني تي ئي ’دودل راسو‘ ڳايائين، جو هڪ وڏو جنگي داستان آهي. غالباً
ٻان هن کي اڏورو ٿي ڇڏي ويو، جو سندس پٽن پورو ڪيو هجي. پر سندس ڳاهن ۽ پوي جي
جي ملايل ڳاهن ۾ سنڌو ڪيڏن مشڪل آهي. سومرا درٻارن ۾ هيءُ ڪيڏارو، چوڏهين-
پندرهن صديءَ تائين سدائين ڳائيندا رهيا آهن، جو سورهن صديءَ کان بند ٿي ويو. هن
۾ ڊگهون ڳاهون آهن، جي پڇاڙيءَ ۾ ڏانهن وينديون.

(۳) شاه حسين اهلالي (عرف پير پٺو ديبل) هيءُ دلسان واري عوث بهاولحق ڏڪريا
(۱۲۶۷ع) جو حليفو هو. نوري-تن ۽ لاکاڻيا قوم وارن گڏجي، عوث جو پيارو مريد شيخ جڙ
شهيد ڪري وڌو. پير پٺي انهن جي ننڍا ڳائي ته

لورنيا لڻ وسيا، لڻو ليڪو لاڪائين،
مڻدي رکي من ۾، جيئو ڪڻو جن،
بچو بهاؤالدين جو، توڙئون لڳو تن (۱).

هيئن ڳاهه ۾ ڊيل تي وير چڙهن ۽ ماڻهن جو مڪليءَ مٿان پکڙجن وارو واقعو
ڳاڻو اٿس:

ڊيبل پاس ڏڪمليجي، آيو آب ابار،
مڪليءَ ماڳ مٿاهين، ٿياسون ڌاروڌار (۲).

(۳) مخدوم نوح هوتياڻي (ڪيبرن وارو): ۱۳۸۸ع ۾ حوٽي ڄام جي خلاف ۽ تماچيءَ
جي حق ۾ هونڪو ڏنائين ته

حوٽو وڃي جهوري ماريو، ڄام تماچي تختين جاڙهيو (۳).

(۵) شيخ حماد: (۱۳۸۸ع) مٿين تماچي ڄام جي والده کيس روٽي ڏانهن ڏني ۽ کيس
دعا گهريائين. مانيءَ جي حال تي کيس رحم آيو ۽ بلند آواز سان هيون ڳاهون آلايائون:
تماچي صلاح الدين، ايندا سيگهه ميري،
جيئو جهڙ جيئو، پس ڪوٽ ڪيري (۴).

—

جيئو ست اولو، ڄام تماچي آءِ،
ساجهي ٻاجه ٻڌي، تو سمن رهندوراءِ (۵).

۶ کان ۹ تائين اسماعيلي تحريڪ جا دامي ۽ ٻارئيءَ جا پرچارڪ.

اسماعيلي تحريڪ جا دامي:

(الف) 'سنگر نور' ۱۰۷۹ع ۾ هندستان آيو ۽ سڌ ۾ اچي پنهنجو 'ستيت' جاري ڪيائين.
(ب) مير شمس (سبزواري) اسماعيلي لبرتي جي اڻڻيهن گادي نشين، امام شاه قاسم جي
زماني (۱۳۱۰-۱۳۳۷ع) ۾ پرچار ڪرڻ آيو. سندس ٻول مخاني لوعيت جا آهن، هي چند جي
جهنجهت کان آزاد آهن.

هم دل خالق الله سوني وسي،
جتي قائم قدوت چلائي؛

(۱ ۽ ۲) «قديم سنڌي شاعريءَ جا ڪي مادر سورا» (مضمون)؛ محمد بن عني: اسماعيلي مهراڻ، ڇاڪا ۱۱
نمبر ۳۳، آڪٽوبر، نومبر، ڊسمبر-۱۹۶۲ع، ص ۹۵.

(۳ ۽ ۴) «سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ»؛ ڊاڪٽر بلوچ، ص ۱۰۶ ۽ ۱۰۴.

(۵) سماجي مهراڻ؛ محمد خان غنيءَ جو مضمون، ص ۹۵.

حق تون، پاڪ تون بادشاهه،
 مهربان پي يا علي تون ئي تون؛
 رب تون رحمان تون؛

يا علي اول آخر قاضي تون ئي تون (۱).

(ج) پير صدرالدين عرف 'بارگزر' (۱۴۰۹ع جا ماهيل "گمان" اڄ تائين ڳائبا آهن، هن ۾ عروضي تڪلف ۽ تصنع کان وڌيڪ موسيقيءَ جي 'غنا' موجود آهي ۽ هن جو مضمون هدايت ۽ نصيحت وارو آهي. ڪي ٻول هيٺ ڏجن ٿا:

ڪيڙيون اڏائين ڪٽ ماڙيون، تين تي ڪيڙا رکائين ڇٽ،
 نهه لهند ڏوڙ ۾، توتي لتون ڏيندا سٺ؛
 من وٺجارا، هو پارا من هرولڙو ٿو جهولي.

هتي 'وٺجارا' هو بار (burden) آهي، جا لڙ ۽ سُر جي ڌار لاءِ هڪ ضروري ليڪ آهي.

(د) ان بعد پير حسن ڪبير (۱۴۹-۱۴۵۰ع) پڻ مٿين قسم جا گان چيا آهن. اهي به اڄ تائين بدستور جهولسگاري ۽ آلاپا وڃن ٿا. مطلب ته پنڌهين صديءَ جي پڇاڙيءَ سوڌو، ڪن شاعرن جو اهڙو ڪلام ملندو رهي ٿو، جنهن جو مضمون مذهبي، سياسي ۽ تبديلي وغيره آهي. پڇاڙيءَ جو دودي-چنيسر جون گاهون، پاڳوپان جي زبانيءَ ڏجن ٿيون. هي گاهون 'ڪبت' جي هيٺ (form) ۾ آهن، جي راڳ هير (۽ ڪيڏاري يا سورب) ۾ ڳائيون آهن. ڳاهن جو انداز به گهڻو آهي، ۽ الهن مان ڪهڙي موقعي جون گاهون ڏجن ۽ ڪهڙي موقعي کي نظرانداز ڪجي، سو به هڪ مسئلو آهي. تنهنڪري قصي جي سڀ کان ڪشي، وچان وچان ۽ ٽي گاهون ڏجن ٿيون:

(۱) ٻولگر جي وفات، ۽ هڪ لاءِ چڪتاڻ:

ٻائي ٻائي ڏينهوا، لڳا ٻولگر راو سٽي،
 مڙدن اچي ماسرو پڙو هڪ مٽي (۲).

(۲) چنيسر جو هڪ تان بگڙڻ:

ڪاوڙجي ڪارو ٿيو، وري چڙيو چنيسر راءِ،
 بگڙيو ديو وڳه هندو، جو جهليو اچي ٿا جاءِ.

(۱) "سورن جي دور جي - ٽي شاعريءَ - (۱-۲)، حوا ۱، علام علي الانار، دسمبر-مارچ، ۱۹۶۶ء، جلد ۹،

نمبر ۱ ۽ ۲، سال ۱۹۶۰ع، ص ۱۴۸ کان ۱۵۱ تائين

(۲) ميراثي فقير نواز علي ۽ دوست علي جي ڏيکائي

.....
هول ڪنڪول به ٿو وجهي ۽ زرد وجهي چولا،
سولي سيٽ ڪماڪري، پٽي ڪاٺ هٿ وڃا.

—
(۳) علاؤالدين جي لشڪر جو ٿورا واه تي پهچڻ، نوجوان لشڪر راه جو غم نسي
چوڪسي رکڻ لاءِ مقرر ٿيڻ. (ويرا واه، لشڪر پارڪر ۽ ذيلي جي پريان آهي):
الادين به اٿيو، جت آلا ڪاٺ ٻرن،
پوري ۽ پڇمي آهي الت نه اسرائڻ،
ڪارا ڪڪا، ڪاهلي، ڪوهستاني به ڪڏن،
گاڙها ڏينهو ڏولنگري جيئن جهلاڻا جهڻ،
ايران ۽ توران جا، ڪٿا خوب ڪڙن،
(ادا) نولڪ ڏه چليون (وو)، اچي سنڌ وڪوڙي تن.

—
(۴) لشڪر راه جو ڪڪ ڪي آڏو روڪڻ، ۽ هائڻ جي سائس ڪڙنس ڪرڻ:

.....
ماڪڙ وانگي مينهن جي، آت اچيو ڪاٺ ڪرن،
مردن مٿان رڪ جون، ٿيون تاو ٿراڙ پو ڪن،
ڌڙ جنين جا ڌوڙ هر، سڀ لهننگ ٻا لپڻ،
مر سي مائڻ ڄاڻيا، جي اورانگهرو به اچن،
(اداڙي) سان وڙهن الين سومرا، جيئن ڳوڏا ڳاھ وھن.

—
(۵) لشڪر نوجوان جي ثابت قدمي:

.....
آت ارڙهن ڏڪ ٿراڙ جا، لڳا لشڪر مٿي تان،
تو به لشڪر ٿرو ڪينڪي، پو جبل ڪونه سما.

—
پاڳوڻان جي واتان وهرس اچا به ان وقت اڏيو ڏڌڪا ڪري، جڏهن دود واه ٻاڻ
سر ٻڙ تي پٿرو آھ — ”آت ڌرتي تي ڏان ڏان ڪري!“ افغان اکين دوزخ ڏسن ٿا، جن لاءِ
دودي قيمت ڪري ڇڏي. مسوڀر ڪڙيءَ جا سرائي، هيءَ ڳالھ سر حسيءَ ۾ ڪشندا آهن، ۽
ٻڌندي، حساس طبع وارن کي آسمان لڙندي محسوس ٿئي ٿو. جن به هيءَ رزم ڳائوندي ٻڌي
هوندي، تن کي لڪل ڳاهون ڪجهه ايجان ۽ ٽڪيون لڳنديون.

هن سربستي ڪيڏاري ٻڌڻ کان پوءِ اعتراف ڪرڻو پوي ٿو ته پاڻ جو گهر هن مڃي
دؤر جي مڱهڙن (نوڙي پوءِ جي ڪن رزم گو شاعرن) ۾ اٿانهون آهي. سندس ڪئين ٽڪون،

جن ۾ جنگي محاورا ۽ رزمنامي جا اصطلاح آهن، پوءِ هي شاعرن وٽ ضرب المثل آهن. مطلب ته ”ڀاڳو“ سومرن جي دؤر ۾ عظيم الشان هستي آهي.

پڄاڻي.

پندرهن صديءَ جي حامي سان گڏوگڏ سومرن جي ستن-اٺن صدين جي دگهي حڪومت به ختم ٿي، ۽ الهيءَ سان گڏئي ”قديم سنڌي شاعري“ جو لڳ ڀڳ هزار سالن جو پراڻو عهد پڻ پورو ٿيو.

سنڌي شاعريءَ جو هيءُ اوائلي دؤر، موضوع توڙي معهود جي لحاظ کان، سڌو سئون ۽ سادگيءَ وارو دؤر آهي. هن ۾ نه الاهي راز آهن، ۽ نه باطني رمزون؛ نه عشق معاريءَ ۽ حقيقيءَ جي چڪتاڻ، ۽ نه وري شريعت ۽ طريقت جو بحث. هن دؤر جي شاعريءَ ۾ اهي گاهيون ڪولڻ ٿي اڃائي خوشفهمي آهي. هن دؤر بابت ٻي ڳالهه هيءَ به ڏيان ۾ رکن ڪي، ته پراڻي سنڌي شاعري ’سنگيت رس‘ جي ٽي اصولن تي بيٺل آهي. ڪيترا ڳيت ڇڙيل ٿي اٿس آهن، جيڪي ڪائن ودها جي لٽي تال ۾ هلڪل پورا ٺهڪي اچن ٿا. هن ۾ چند ودها ڪي به ڪو دخل ڪونهي. تنهنڪري هتي چند جا اصول آزمائڻ ۽ ماترائون ڳڻي ليکڻو ٻڌڻ، سڪڻي-موداءَ پڄاڻي آهي. چند جو پهتجو انگ دؤر آهي، جنهن ۾ ئي اهي قاعدا قانون ۽ رابندوب-عائد ٿين ٿيون. اڃا هيءُ رائج رس جوئي دؤر آهي، جنهن ۾ شاعريءَ کي پنهنجي آزاد حيثيت آهي، ۽ اهڙي آزادگي پندرهن صديءَ جي ختم ٿيڻ تائين قائم رهي آهي.

سورهن صدي عيسويءَ جي شروع ٿيڻ سان ئي، سنڌي شاعريءَ ۾ حڪمرانن ۽ فرد اچڻ شروع ٿيو آهي. سادن ۽ بيزناسب ڳيٺن ۽ ڳاهن جي جڳهه تي دوهي ۽ سوري جهڙيون ماپيل ۽ تڙيل پڪيون پختيون مضمون اڀري آيون ۽ لڪري اروار ٿيون، جن ۾ وريءَ طرح چند جا لهر نياپل آهن. هن دؤر جي موضوع ۽ مضمون تي، سنگار رس يا عشق شاعري (تعزل) جو رنگ غالب آهي. سنڌي شاعريءَ جو هيءُ ”ڀڀو“ دؤر شروع ٿيو آهي، جنهن کي دل جي سجاڳيءَ يا ’روحاني بيداريءَ‘ وارو دؤر چئي سگهجي ٿو — ”جوڳيءَ جا ڳاهو، سٺو هوس نند ۾“ — انهيءَ جڳهه جا جوڳي آهن: سندنو سالڪ (بيوهڻ طرف جو)، اسحاق اهنڪر رستگار، درويش راجو ’دل‘، ڪامل محدوب، سيد علي لوي، قاضي قاض، وغيره. اهي صاحب سڀ پندرهن صديءَ کان پوءِ جا آهن: هنن ٽن اک مٿين مضمون جو دائرو محدود ٿي چڪو آهي، تنهنڪري هي سالڪ ۽ تارڪ پنهنجي علحدده روحاني دؤر حوالن ادناح فرمائيندا.

هيڪيو جو اڏر وٺڪڙو، جوگر نسي ڏي،

الڌاري گهر ڏيولا، قريئر جوت ڪري.

آکا

دريء شاه ۾ آڪن جو اڇلائڻ، جتل ٻيٽن جي آڇيان لپڪي ويئي آهي
 اسان جي دينا بيانت ساگر سان آهي. علمي اٿلن مان ماڻڪ ٿا سڃاڻن اسان
 موڳهه لا ۾ رهن وڏي وٽ آهي. پيٽا وڏي عبادت آهي. ستر فصلن لاءِ
 انصاري، سيشن جج، دهراڻ ۾ پيار جا آڪا، پيٽ ڪيا آهن پيارن لاءِ انهن
 ۾ ورونهن جو وکر آهي. سڪ ۽ ساڃاهه جا آهي آڪا، شال قبول پون. - غ. م. گ. |

شعر.

شعر هڪ آزاد روح جو نغمو آهي، جنهن کي راڳ جي پڇري ۾ ٿاهو ڪيو ويندو آهي،
 جڏهن به هن پنهنجي جسم کي لوھ جون تارون وڪوڙينديون آهن، ۽ سازندو انهن کي پيڙ
 ڏيندو آهي، تنهن مهل ويچارو پروس پکيڙو هڪ آه ڪڍي ٿو، جا موسيقيءَ جي محفل ۾
 'ا' جي صورت اختيار ڪري ٿي. اهڙو آلاپ نهايت دردپلو ٿئي ٿو ۽ بيانت جذبات کي
 اڀاري ٿو.

انسان، هر ناانصافيءَ تي اعتراض ڪرڻ جو عادي ٿي چڪو آهي. 'رڙ' بزدلي نه آهي،
 پر ظلم ۽ تشدد جي خلاف، نفرت ۽ بغاوت جو اظهار آهي. رڙ، نه هجي ته هوند اها ڪٿي ٿي
 نه هجي ته ڪو ظلم ٿي رهيو آهي! اهو اظهار آدم ذات کي ڄاڻي ٿو ته اي انسان! تون
 ڏس ته سهي، تون پنهنجي پاڻ سان ڇا ڪري رهيو آهين؟ تنهنجو وجود هڪ آهي، پر بازو
 جدا جدا آهن. هوءَ تون پنهنجي ئي هٿن سان، پاڻ کي ڇو ٿو چيرين ۽ لوٽين!
 جيتوڻيڪ تارن کي گزرناري ٿو، تيئن ماڻهو، ماڻهوءَ کي چيري ۽ ڦاڙي ڪڍي ٿو. انسان،
 لڙي آهي ته ساڳئي وقت ساڃاهه به رکي ٿو. ڪن وقتن تي اهڙو ته ٿي اٿر ۽ نلر ٿو هجي جو:
 مون ۾ آهين تون، مٿان تنهنجو ئي توکي لڳي!

جو لطيفي سبق وساريو ويهي.

پڪار.

معصوم روح، هيٺيون ڦاڙي، ڏيل ڌاري، پنهنجي گگندار پڪار، آڪاش مٿان اڏائيندو،
 پرميشور ٿاڻين پهچائي ٿو. اها دردپلي دانهن، ويچاري انسان کي ته گهائل ڪري، چڪناچور

ڪريو هڏي، پر ايشور نه ٻڌي ٿو ۽ نه منس اثر ٿئي. سدس ان نڪا تي ڪٺي ۽ نڪا
ٿي پچي! حُز د ماربو ويو آهي، پشت انسان، وڃارو، مجبور ۽ معذور آهي؛ ذاتر ڏادو
نه آهي ۽ داهو نه آهي. ان جي معافي پر ڏانهن ۽ ڪوڪر رر ۽ واڪر سکر ۽ مياپ سب
پر ناتر آهن، سندس نه انسان خون آهن ۽ ڏانهون، پر اثر ٿي، هن اکاش جي معلاب ۾
پراڌي وانگر ونڻ رينديون ۽ ولنديون!

- ۱۰ -

پنهان دل آهي هڪ گوشت جو ٽڪرو، پر آهي ڏاڍي نازڪ ۽ نهيس سندس معاشق
 ڏاڏو اسان جو سونو ۽ سخت ٺاهيو ويو آهي. قدرت کيس ڇڻ نون ڪوٺن ۽ ڦيرو ڏنو آهي،
 پر اهي ۽ حملن کان بچي نٿي سگهي. الفت ڄا تير، آهي لوها ڪوٽ پيڇو، وڃي وسر!
 بس ڦاسي ته هو تهڪڻ ڪونهين! ڳالهه اها آهي ته دل آهي اسانجي حذب جي ڏاڏو ۽ نه
 رڳو گوشت ٽڪرو! دل طاقت ۽ آهي، ۽ عظيم دوا ۽ آهي، پر ڪي به ٿي ۽ پر ڪهي به ٿي.
 پر جي وٺي ته وٺڻ جي ٺاهي!

شمع.

شمع جي نسبت سڙڻ سان آهي. اهوئي سندس وجود جو بهانو آهي. هن جي زندگيءَ جو اهم راز آهي پرڻا هن جي خلق سان روشني ٿي پيدا ٿئي، جا جلائيپڌڙ لاءِ سهارو ٿي بڻجي. هن جو موت سوجهرو آهي. هن جو ڳرڻ، سندس ڳارپڌڙ ۽ وائل لاءِ اڃاڻو ٿو بڻجي. پهتجو آئينو جلائي، رک ڪري، غير جي محفل کي رولي ٿي بچي- تڏهن ته ڀرڪو پروانو مٿس نڌا آهي. اونداهي دنيا جي بدترين لعنت آهي. مطلوب ۽ معصوم شمع پهتجي جان جلائي، پنهنجي سڳي دشمن کي نجات ڏياري ٿي. عجيب ڳالهه آهي، جو هڪ جي تباهي، ٻئي جي حياتي بڻجي وڃي! دنيا جا رنگ عجيب ۽ ٺرالا آهن. ڇا موت ڇا روشني! ڇا تباهي ڇا حياتي! ظاهر ٿيو ته 'موت' به بي معنيٰ فعل نه آهي. 'موت' جي خواهش به هر هندي زندگي ۾ آهي. پنهنجي خوديءَ کي ميسارڻ، بهادريءَ جو نادر نمونو آهي. حرمت مند قدم آهي. هوند به وڌڻ جو ويچار آهي، ته انساني حياتيءَ ۾ 'موت' به وڏي اهميت رکي ٿو ان ڪري، آدم جو ڄڻ جڄڻ ۽ بيضميد آهي شمع جي جيون، موت جا ٿي، روشني ٿي ٺهلائي، تان ته سوپيا قائم ۽ دائم وڃي.

شمع جي اما چوت درجاہ تي آهي: مسجد جي يا مندر، پنھنجو هجي يا پنھنجو
سجھائڻس ڪنار ۽ گنھڪار ۽ حصو يا وزن، ته پوءِ زڪار ۽ ليڪوڪار ۽ ٻين جي پرائڻ.

وہیٹ

هيرو، جيترو صاب ڪيو، اوڀرو ڇمڪندو: پر هڪ اٽلڪي ۽ معمولي ڏهنن لکن جي
لعل کي باڪل پڪار بنايو ڇڏي. انسان جي دل به هڪ املهه ماڻڪ جي مثال آهي. ان جي

بقدري، زهر آهي، جا کيس ٺوڙيو وجهي! محبت چمڪ آهي، جنهن مان مٿس اوجر ٿو اچي.
 زهر ۾ بهار جي گود ۾ يلجي ٿو، دل، سيني ۾ سانڍجي ٿي پئي نازڪ ۽ آهن ته صحت به
 آهن. نازڪ آهن ته شيشي کان به مٿس، ۽ سخت آهن ته پٿر کان به وڌيڪ! انسان، انسان کي
 سامهون ڪري رهيو آهي، جهڙيءَ ريت، هيرو، هيرو کي ٿو ڪاٽي، ۽ زهر، زهر کي ٿو ماري!

سونهن.

'سونهن' جي سويڙوان 'سُنڌري' هر هنڌ حاصر لاهڙ آهي. هردي ۾ پياري آهي، پر گنجھ
 ۾ گريوڙ آهي. پيار سندس وندر، آرس ۽ انگڙائي سندس آڌا، سڄاڻي سندس صحت، ۽ حلو
 سندس جلال. جت ڪيٽ پٽڪ پٽڪ پٽڪ ٿئي! پٽن کان پٽلا، وٽس اچيو سڀس ٻوائن!
 سمهڙي آهي ته حسُن ۽ جمال مٿس پهرو ڏيندا آهن. دلير ۽ داناءُ به، کيس ويجهي اچڻ
 کان پيا ڪپدا آهن. پري کان پيا اونائيندا، پر رڙهي ويجهي اچڻ جي منجهن طاقت به
 ڪانه آهي. سندس پتل به عجب جهڙو آهي. سندس نگاهه ۾ جادو آهي ڏنگا ۽ ڏاڍا مٿس،
 دهر ۽ جودا جوان به ڪنڌ ناهو پيا آهن. ڪڏهن به هارَ ڪانه ڪاڏي اٿس، جنگ سوهو
 اٿس. سندس پاڇو به سو جهرو آهي! سندس لغو نوازيندڙ به آهي، ته ڏنگيندڙ به آهي!

۾ ڀاسا.

ڪاراڻ جي هر هنڌ ڪمي ڪانهي. ڪاري آڱ، ڪارا وار، ڪارا ابرو، ڪافي شهرت
 حاصل ڪري چڪا آهن. ڪاري مٿس ڪاگر ڪارا ڪري، انسان مان رس رهاڻ ڪري ٿي.
 ڪاري چادري، حسرت کي چشم به ڪان بچائي ٿي. ڪارو ويس وري ماتر جو نشان. ڪاريءَ
 رات ۾، ڪار بهر کان ڪيئي ونڊو وڃي. دانگي ڪاري به نه ڪو جهي به. ڪارو ڪڪر،
 اولهه ۽ اندوڪار، وحشت ۽ دهشت ٿو ٺهلائي!

سهاڻ رات، ڪنوار ڳاڙهو وڳو ڏيکيندي آهي. ان لاءِ ته کيس 'لال ڪنوار' جو درجو
 حاصل ٿيندو آهي! گهوٽ ۽ ڪنوار کي ميلاپ لاءِ، ڳاڙهي مينڊي مڪندا آهن. شاديءَ جو
 هي به هڪ اهم باب آهي هي سڪنل سڀاڻو سمجهيو وڃي ٿو. مينڊي هٿ ۾ ڳاڙها ڪري
 ٿي. لال ٻن نالن ڪيئي، اڃا به ڪارا، پاڻ کي گهوري چڪا آهن. 'لال پٿر' آهي، اصل
 موتين جي ميڙي ۾، اهو ئي ڪندڙي ٿو. ڪهنيا به ٻاڙها، ته هوڏانهن وري رت به ڳاڙهو!
 خوف جي نشاني به ڳاڙهي! چرڙ جو تاثير لائڻي! عام چيو آهي: 'نهي ٿي لال ٿي ويو!'
 به ڳاڙهي ۽ آڏا به ٻندا به ڳاڙها، يار هو حد به ڳاڙهو، ته معشوق جي اک به ڪڪڙي!

قرآن جو چئڻد ڳاڙهو ته اکر ڪارا. ڪمي جي غلاف جو رنگ ڪارو ته جلال ۽ جمال
 ڳاڙهو. معشوق جا ويس ۽ کيس ڪارا، ته حند ۽ اک ڳاڙها! فرشتي جو لباس اڇو ته ڪمن
 به اڇو! گلاب جو ٿول ڳاڙهو ته پونر جو رنگ ڪارو! مرجان ڳاڙهي ۽ موتي اڇو! مشڪ

ڪارو ته زعفران پيئي! شراب ارغواني ته ڀنگ سائي، آسمان نيرو ته سڄ سهاڻو! ماکي اڇي
ته مينهن ميوو! پٽي! اٿس ته نه آهي ته هت هر شئي آهي ئي پتھرو پي!

احسان فراموشي.

احسان فراموشي، وڏو گناهه ٿو ليکجي. ڏي-وٽ جو مسئلو نهايت پراڻو آهي، آدجڳاڏ
ڪن پيو هلي. دستور آهي، قرباني قدر جي جواب ۾ ڀلائيءَ جو پيرو پيو آهي. ان قسم جي
سچائي، ڏاڍا ڀارا امنگ آڀاري ٿي، جي روح کي تسڪين بخشين ٿا. انسان جي اها فطرت
ڏاڍي ڪارائتي آهي. اهڙو احساس، اسرار بخوديءَ کي رموز بخودي بدو ڇڏي! هن جذبي
جو بنياد حقيقت تي بيٺل آهي. ڪن الله جا سوار ٻا، هن راز کي محسوس نه ڪن ٿا، پر
ان کي عملي ويس لڳا ڏيکائي سگهن. اهڙن موقعن تي ئي 'شناس' پرکجي ٿي. هونءَ ته گڏ
هلڻ ۽ گڏ ڪاٺڻ، سڀني جالدارن جو سببو آهي، پر فدردي ڪرڻ، موت ۾ تيز رفتار پهر پڙڻ،
انسان جو پشو آهي.

'استباز' ماڻهو آهي، مشرقي جي بيدرديءَ واريءَ نشتر هيٺان عاشق جو لچل به مجذوبي
آهي، پر پڻي فعل آهن انسان جا.

مرو فقط لاز ۽ نیاز جو آهي، پڻي رخ هڪڙي جو مد آهن. منحوس برق وڏو آهي ۽
اهو ظاهر آهي. هڪ کي شوخي ته پڻي کي وفا ٿو ڪونهي. شوخيءَ جو پير نالو جفا آهي،
وفا جفا ۾ جذب ٿيو وڃي، ائين جيئن ڪنڊ ڪپر ۾.

سختيءَ جو پيو پاسو صدقو آهي. مقصد نڪتو ته جو به قدر، اثر ٿو پيدا ڪرائي، ان کي ئي
اهميت ۽ عزت حاصل آهي. طالب جو جواب حجاب آهي، ته ليري جو جواب گهٽ پڻ طالب
هي مثال صدا جي آواز رسائڻ تائين آهي، ۽ نه تائين پيدا ڪرڻ. ان موجب، جو به عمل،
سوز ٿو پيدا ڪري، اهو دلڪش ۽ نظير ٿو بڻجي. ملامت ۽ نانءَ ۾ فرو آهي ڪوڏا 'مون
کي ماري ٿي مئي ماڻ!'

هڪ نظر.

پروفائيءَ، يعني ستم طرييءَ کي لاکڙي لطيف، ڪيئن نه بي نقاب ڪيو آهي. چوي ٿو:
'حسين ڪانر ماس، سي ڪاندي ڪچ نه هليا! هاءِ بيدرديءَ! 'ات ٿو رڪان اسيد، جت ناو
محبت تاهه ڪو!'

موت مضمون آهي، تلاش زندگي آهي— اهو حق پڻ لطيف سڀڪارو آهي. چوي ٿو:
'جي ڀلائي نه لهن، تان پڻ ڀلائي ٿي. پرچائن ۽ پرڻ، الساني ذاتيون آهن، جي امڙ حوا کي
ڏاجي ۾، ڏاڏي آدم کي پٽوئي ۾ مليون آهن.

هوڪڙي، پنهنجي مرليءَ سان لانگ ريجھائي ٿو. لطيف ٿو چوي: ”رتيءَ ٿڌيءَ ڪاهيءَ ڪانهي ورنءَ وٺي وٺي.“ ڳولهندو وٺي، هلندو رهي، ’هوڪڙي رستا پيلا‘ حرڪت جواب، عمل عذاب! جستجو اها حقيقت آهي، جا تڙپ ٿي مائو ڪريو ڇڏي. تڏهن ته لطيف ڳايو:

ڏوريان ڏوريان مَ ٺهائ، شال مَ ملان هوت،

من اندر جي لوچ، مڃڻ ملڻ سان ماني ٿئي.

هائي وري آرزوءَ جي آءُ به لطيف جي واٽان ٻڌون:

آءُ نه گذيس پرينءَ کي، پويون ٿيسر ساهي،

سڪان پئي سڪرات ۾، روپو پچان راهي،

شال مَ وڃن ساهي، پئڻ ڌاران پرينءَ جي.

سيڪَ کي ڪيئن نه پي نقاب ڪيو اٿس. نقلي پوش لهن سان، وڃيو اصل آشڪار ٿئي. پوءِ ئي پروڙ پوي ته هوش ڪٿي، ۽ بهوشي ڪنهن جاءِ؟

اڙل اچي ٿو ته گهڙي پڻ ڪهايو وڃي. ’رتيءَ جي رهائ، هيءُ اڙاير جنت سين!‘ هڪ لحظو، ساريءَ زندگيءَ تي غالب ٿي، انسان جو مال ٿي بدلايو ڇڏي. هڪ جو سهاڳ، عمر ۾ جو ڏهاڳ بڻجيو پوي! پر اهو نشوونهن وارو به ڏاڍو مينو آهي، سرور ۾ اچڻ سان، سور سنڌا ڪيو وڃي!

تون.

تون سڃاڻهو سائين، احسان پريو تاج، هڪ انسان آهين. تو ۾ احساس جي جوت دائما ٻرندي رهي ٿي. اخلاق جو باني، حسن ۽ پيار جي خوشنما مڪڙي آهين، جا پنهنجي سڳند سان دل ۽ دماغ معطر ڪريو ڇڏي. تنهنجو هر ڪم حسين آهي، تنهنجي هر ادا دلڪين آهي! خوبصورت، خوشخلق، خوشفهم، توکي ڇا چوان! سنگتراش تو وٽ سر نماين ٿا. گفروش تو اڳيان دامن وچائين ٿا. چاه مان جهوليون ڀريندو رهي، چاهين ته جنت به ڪيرائي ڇڏين، پر تون ته هميشه پناه جو هاند پڪيڙيندو رهي ٿو. سچ پچين به حاتم کي پڻ لڳ ٿي ڇڏيو اٿئي: تنهنجي ته اها مشا ٿي رهي ته پريءَ جي پوني ٻاهي نه ڇڏيان، ڪو هاند خالي نه وڃي. اهائي خواهش ٿو رکين ته بنا ڏهڪاءَ جي طالب جي طلب پوري ڪري، مطلوب جو منهن مٿي ڪريان، پر افسوس خالي هلاند حسرت پريا هٿ مهيندو، ارمانن جون آهون اڏائيندو، لب ۾ لڙهندو وڃي! تنهنجي معصوم دل الفت کان اڪيلي آهي. هيءَ سوغات تون اڳتي ورهائي چڪو آهين. هن مهل تنهنجي دامن والدي آهي، ٻاهي آهي، تون خود گهرجائو آهين. ڏين ته ڏين به جا مان! پاڇائي پيدائش، ڪيڏي نه رکاوٽ ٿي پيدا ڪري. جذبو پاسيرو رکي ٿيڻ نوايو ڇڏين. تنهنجي سطا جا دو سڌائين کليل رهيا، سي منهنجي اچڻ کان

گهڻو اڳ ٻانهن ٿي ويا. مون کان اڳي ئي سڀڪجهه لنگهي چڪو هو. تنهنجي اکين اڳيان
 ڪارا ڪڪ وڇايل آهن. صدا ٻڌي ڪوڙا ڪاغذ ڪڍين ٿو، اٿاوا نقش ڇڏين ٿو، سڀني
 کي پٿر جي پٿر ۾ بيٺين ٿو، هر وٿوڙ واهر ٿئي ڪري. تنهنجو مقصد اعليٰ آهي.
 مون کي خالي هٿين ۽ اڳهڙي لڳين موتاڻن نٿو ڪهرين. تنهنجي احسانمندي بجاءِ خود هر
 عمل تي تاثير رهيو وڃي. ٻاوت ڪنهن به روپ ۽ اصليت جي جاءِ والاري نٿي سگهي، تنهنجي
 قربانيءَ قدر نهٿون، پر رسمي نوازش بهار جو بهالو بڻجي نٿي سگهي. منهنجون اوتارون اڳهڙين
 نه ٿيون، هاڻ ڏيکيو ڇڏين، ته ستان ڏنگو ڏيهه ميهڙو نه ڏنهن. سوين عجب مون ۾ مگر واه
 سهڻ، وجهي پند ٿي تي لڪائي ڇڏيو اٿئي! اکين مان ڪٽل انگوري رس هر شراب کان مٿي،
 پيشي ۾ پوئل موٽي هر حوراڪ ۾ مڪمل، اهو انهيءَ آب ڪو بختاور ٿي پئي سرور وٺي، باقي
 سڙين لاه ته اهو دونهي جو دولاپ ٿو رهي. احسان درياھ آهي ۽ لغت هڪ ئي انت
 ساگر. محبت مڃتا کي جذب ڪري سگهي ٿي، ليڪن احسان پيار کي به ڪين سگهندو. ٻاوت
 هر حال ۾ ڏکونيدڙ ٿي ٿئي. تنهنجون نقلي ڪروٽون، تنهنجي زباني تي قلب ۽ ڪڙا چاڙهيو
 ڇڏين، ويڇاري ٻولن کان محتاج ٿيو پوي، اکيون ڏوڪڙ ڏيو وجهن، تنهنجون مصنوعي
 انگڙيون بي نقاب ٿيو پون، هيري ۽ شيشي جو فرق ظاهر ٿيڪريو اچي. نتيجي ۾ سائل ڏکونجيو
 پوي. حسيات روح جي غذا ناهي، جنهنڪري تنهنجي جاءِ تي نفس پڻ هڪ اهميت رکي ٿو.
 روح ۽ نفس ٻئي هڪ سانجي ۾ ڏليل آهن. انهيءَ مرکب کي انسان جو لقب مليل آهي.
 هڪ جو وجود ٻئي بنا بيڪار ۽ اجايو آهي. هنن جو ميلاپ ايئن آهي جيئن ساز جو، ڳاڻڻي جو
 ٻڌو ڪرڻ. اصلي آلاپ پيدا ڪرائڻ، يا جذبهءِ دل جي رهنمائي ڪرڻ. جڙتو جڙاءُ پاسيرو رکي،
 صاف ۽ شفاف بهران ٻاڙن سان انسان پنهنجي مقبوليت ۾ اضافو ٿو اٿي. سلائو مليل، ڪهري
 کاڌيءَ جي جاءِ وٺي، ته جيڪر زخمر عذاب کان عاجز ٿيڻ بجاءِ اهو ٿي پوي. انسان اورج
 آهي، ڪوشش ڪري ڪا به شئي سمجهي ٿو کيس اهو سبق پئڻڪهي ۾ پڙهايو ويو آهي، ان کي
 ڪين ٿو وساري يا مٽائي سگهي. ڪشش ۽ ڪوشش به جدا جدا شيون آهن، هر هڪ جو معيار
 پنهنجو آهي. به رويي روشني اعتماد توڙيو وجهي، ايمان ڪمزور ڪيو ڇڏي. انسان جون
 اڏيون آهن لٽيڙيون، پر نهايت تيز ۽ تمام اوڻين گهرائين تائين وڃيو رسن. وري جو اٿل
 کائين ته سڌو صبح ٿي. فري جو امتياز اندر مڃايو وڃي. بس دل ۾ مائو مڃيو وڃي!
 مڃڻ ٿو ته تون ڪندا ڪين ٿو اڃا، تون ته ڪڪ ڪين پاسرا ڪيو، راه بهار بندو ٿو
 وٺين، ته رستو اوچر رهي. ٻاهر اهي پاسرا سڪل بن پٽيٽ ٻاريو وجهن، جن جي ڇي ساري
 جسم کي آلايو ڪارو ڪيو ڇڏي. لنگ سڙيو خاڪو ٿيو وڃن، رويون اکين جي آلاڻ ۽
 اينائيءَ کي مڪاهو ڇڏي. تنهنجي دلجوئيءَ به دستڪيريءَ ڪيرون نهٿيون، پر اهو عمل درد
 جو دارون نٿو بڻجي سگهي. تنهنجي سڀڪ جي اڃا آبهائي ڪين سگهندو. تون مٿو ”بهراڻ“ آهين،

جهن جي ٿڌ پهنجي مه جي غير وهڪري سان، پر خواهش جي خلاف زندگي ختم ڪيو ڇڏي. هي سولٽ عشم ڪر لوڙهيو ڇڏي ويچارا وجهه ڏيڻ ۾ دشمن انجام ٻي ڪفن موت ٿو بئجي. محبت جي واهڙ ۾ ڪوڙ ۽ مڪلف جا "اڌا" نه احلاء ڪري وري آهي، دولتي زندگي وڃڻ ڪن ڪندو ان مطلب ڀرمت اسير بي اعتبار نه ڪري ۽ نه بروسه رکي ڪڏهن ساڻ ڪس ڏيندو. ڪوڙ جي هلي نه هت تهز ۽ تڪو زهر آهي، کيس آهن سڏيندا آهن دل ۾ داع سج جي صاڻ سان صاف ٿي سگهن ٿا، ۽ نه رمزن جي رهڙن سان الفت ۽ حسد هڪ ٺاهن: ٿورائتو ٿيڻ ويجهي وسارڻ جي برابر ناهي. احسان ته فرق جي ديوار ۾ دروازا بنائي اهو رو رسائڻ گهرندو آهي. عشق سڀ در ديوارون ٽوڙي هڪ هڪڙائي ٿو ڪري. اصليت اختيار ڪر ته فرسائي ٿا ٻوڏ ٿئي!

هان.

مان مجبور ۽ محتاج، هڪ ويرن، ناراج، ڦٽل ۽ ڏٺل واهڙ آهيان، جو ڪڏهن ٻڌ هو. جنهن ۾ ڪنهن زماني ۾ زندگيءَ جون لهرون لڙهنديون هيون، جنهن ڪجهه گلشن آباد به ڪيا آهن. ج دليا اهر وهڪرو بند ڪري، مون کي سڪائي ڇڏيو آهي. هينئر منهنجا اڳاٽا سڪل، سڀرو ٿيڻ چپ، ڏورانهين کان ساوڪ ۽ سيڪ کي معمور نگاهن سان ڏسندا رهن ٿا، ماضيءَ جي ڪشش جي ويراڻي ڏسي، پر ٻي آبادي هتي، نراس بهما گاتي، پنهنجو پراڻو وجود ياد ڪري ڳور ۽ ڳاڙڻ ۽ حنجون هارڻ گهري ٿو، پر ويچارين اڪڙين ۾ آب ڪونهي. واجهائيندي ولورهي وڃن. منهنجي سوز جو چشمو سڪل، سحر سازي آواز، منهنجو لغو بي اثر: زمانو منهنجي بيڪسيءَ تي سُرڪي ٿو، دنيا منهنجي عاجزيءَ تي پٿرون ڪري ٿي، پر تون منهنجي سڪل بي پشيمان آهيان! همدرديءَ ڪري پنهنجو هٿ حيا سان، مون ڏانهن احساس جي اظهار لاءِ وڌين ٿو. هڪ جي ساڻائيءَ ۽ بدني هيٺائيءَ منهنجا بازو بهڙور ڪري ڇڏيا آهن. تنهنجي ٻانهن منهنجو هٿ وٺي ٿي سگهي. تون تعجب به، غم به، هڪڙي جي ويجهي عولدي به هڪڙي کان ٻري يا لڳوڻ! ويجهن کان وڇڙڻ جلائي ٿو، هيءَ کي! پنهنجو نشتو هٿ ڏگهري تنهنجي دامن ڇڏي ٿو سگهان. تون گهڻو ئي هماني ٿو، پر تنهنجي شوقت ائين آهي، بهرحال، تنهنجي غمخواريءَ کان آشنا آهيان، عاجز پر احساسمند آهيان. تون اڃا منهنجي سڪل ڪري ٿي ٻيو هين، نه توکي منهنجي پالڻيون ٻڪاريون. تو کي ٻڌڪا يا، اڇاڪ تنهنجا ٻي ترڪڙ لڳا. منهنجي دل جا اڳي ئي انهن جي دس ڀري چڪي هئي، اوڏاهن سرڪڻ سگهي، ۽ توکي به سڙيو نه تون اوڏاهن چڪهي وٺين. اڃا ناليءَ ۾ تنهنجي پيرن بند بندو انداسي وڃائي مڪرا تڪرا پير ٿيندو پنهنجي ماڳ به وٺين، مان جو ماضيءَ جو ئي منهنجي قرب پيرل نگاهن کان لڪئي، ٻري ڪري ڇڏيو. زمانو ڪيڏو نه سحر طرب آهي! منهنجي دل ۾ خوف پيدا ٿي ڪري. مون کي ڏيڇڙو ٿي پيو آهي. سماج تي دهشت هائيندو وڃي. من ته اڳي ئي پاروچل پٺيان دشت ۽ صحرا هائيندو وڃي، اهاڻڪو آهيان، چپ ٿيڪن ٿا، ڏند ڏڪن ٿا.

لئن لڏي ڪانڊار ۾ وڃي. پاٻان ۾ رڙ ڪريان، پر دانهن ٿڙي ۾ ئي گهٽجندو وڃي ويچارو
 آدم جو اولاد ڪيڏو ۾ ٻيوس آهي! اوندو اندوڪار اندر اه چتو بهوش ٻيوس ترڪيو، وڃيو
 حسد جي ڪٽر ۾ ڪراڻ. اتان اٿل ڪاٺي اچي ڏيڻ ۾ دسيو آهيان. حسد نه پٿر جي حصي
 ۾ به وهيو آهي، ٿور موسلي ڏٺو، سڙي طور ويو جهيڙي ٿو جند چڙائڻ هي ڪريان، اوترو
 ٿو اونھون گھيرجان. مارو جسم وڪوڙجي چڪو آهي سيسي آهي، جا ساهه کڻڻ لاءِ ٻاهر
 رهجي ويئي آهي. حياتيءَ جو حرص ۽ هوس توکي ٿو سڏ ڪرائي. پاڏاٻان ٿو، هڪاريان ٿو:
 سڙ سڙيءَ جا سڙا! منهنجون ڪوڪون ٻڏي ڪٽن ورائين ٿو، لطرون ڊوڙائين ٿو، مگر
 توکي ڏيکائي ٿو ڏيان. ڪپ ۾ گئل ڀلا ڪيئن ڏسين! جواب ۾ دماريءَ جا جملا اچين ٿو،
 تنهنجي لفظ جو ٻڙلاءُ فقط ڪٽن کي چڱيو واپس وريو وڃي. هاڻي ته ڪو وسيلو ڪوڊ رهيو
 آهي. مهر ڀرون نگاهون اڇلائيندو ٿو رهين، پٺيون ٽڙڪائيندو ٿو وڃين. مهر خاطر، پر
 تنهنجون نظرون مون تائين لٿيون رهن، نراس ٿي مادي ۾ جذب ٿيو وڃن. مون کي غائب
 سمجهي موت کائين ٿو. تنهنجو پورو مون کان پري ٿيندو وڃي. تون بيدار جي وهڪري
 مان تار ٽري، مهر واري پيڪ وٺي، وطن ورهين ٿو. پرديسي آهين ڏا! عشق جي راه ڏاڍي
 اڙاسي ۽ ڪٽن آهي، تنهنجو هيڏانهن لاڙو ٿي نٿو سگهي. تنهنجو مڪان ٻئي پاسي ۽ آري.
 هيڏانهن هيٺاڪ اٿل ڪانا ۽ ڪنڊا، اچين به چو؟ ڪو چيو ويو نه ڏسي، واجهائيندو وٽان.
 هو به وٺو ملي ٿو، ان جي دامن ۾ ڪڙيان ٿو، جهولي جهليان ٿو ڪوسٽ ڏيئي چنابو وڃي،
 ڪو سرڪ بهاري سج آجهائي، دعائون وٺندو رهندو رهي. ٻڌندڙ کي نه ڪڪ به ٿو جهلي.
 آخر مان به ته آدم جي اولاد مان آهيان ۽ اهائي نسبت رکڻ ٿو، تون چيڙين ٿو مان مران ٿو،
 ڏيو پري ٿو، قيل سڙي ٿو، ۽ وٽ جلي ٿي. تين ڪٿو وٽ اجهاسي ويئي، جسم ڊيپ آهي،
 بيدار ٿيل آهي، ان به وٽ، جا زندگيءَ جو روح آهي، پيڪار ۽ اوندو دور ڪرڻ ۾ قاصر
 ٿيو پوي. سهنجي پيار جو پيالو ڀريو، منجهس رتيءَ جي جاء به خالي ڪانهي ڪن نه نه
 آهيان، جو سڀ تي ترندو وٽان مان هڪ به مقصد طوفاني لهرن، ۽ زهريلي هائيءَ اندر اهو
 ڪائيندو ٿو رهان. و ٻرن وسيلي واکاريندو وٽان! چولي ڪاري لڳي ٽڪر ڪئي، ۽ جي
 وڃائي، ٻري هارائيندي موٽندي چوي ٿي ته: ساحل وٽ ڪا ناهي! غلطيءَ ۾ مبتلا نه ٿي
 ايد وڏو دوکو آهي، تاهم وڪ گهلي ٿي رهي. جذبات جون آهي. معذون بي سار آهي.
 عشق، خودڪشي آهي. خودڪشي، عالم بهبوديءَ ۾ ڪري، پاڻ گهوري، ما ٿي، نجات حاصل
 ڪرڻ آهي، يعني پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿيو آهي. اڪير سان رشتو قائم ٿي يا نه ٿي،
 پر اهو پراڻو رواج سدائين جاري رهي ٿو.

”مهراڻ“ جا موتي

- اللہ سڀ کان بهتر رزاق آهي. — قرآن
- جو اللہ کان ڊڄي ٿو، خدا ان جي رزق جو سامان پيدا ڪري ٿو، ۽ کيس اهڙي هنڌان رزق پهچائي ٿو، جو سندس خواب-خيال ۾ به نه آيو هوندو. — قرآن
- کائو-پيئو، ۽ چوڙيو-مائيو، پر فضول خرچي ۽ تڪبر کان پاسو ڪريو. — سرور ڪائنات
- نرب ۽ دوکي سان حاصل ڪيل ماني، ماڻهوءَ کي ميني ٿي لڳي، پر آخرڪار سندس منهن مينيءَ سان ڀريو وڃي ٿو. — حضرت سليمان
- کائڻ، پيئڻ ۽ پهرڻ جو هر ڀرو ايترو فڪر ڪرڻ نه ڪهرجي. هو ۾ اڏامندڙ پڪڻ کي ڏسو، جي نڪو ڳالهائين ٿا، نڪو ٻچ چئين ٿا، نڪي هٿ ڀڄن ٿا، نڪي لاهارو ڪن ٿا، ۽ نڪي اناج کي ڪولين ۾ گڏ ڪن ٿا، تنهن هوندي به خدا ڪمن رزق رسائي ٿو. — حضرت عيسا
- تون دنيا ۾ هميشه رهڻ جي ڳڻتيءَ ۾ گري رهيو آهين، پر دنيا توکي لوڏڻ ۽ تڙڻ جي فڪر ۾ آهي! — ابو بڪر صديق
- آڇو طعار ۽ لذت ڪاڏو کائڻ به هڪ قسم جو اسراف آهي. ممڪن آهي ته ان قيمت جي سادي ڪاڏي مان، ڪنهن ٻئي پڪڻي جو ٻيٽ ڀرجي سگهي ها! — حضرت عمر
- مال ۽ دولت فتني جو ڪارڻ، حادثن جو ذريعو، تڪليف جو سبب ۽ رنج ۽ ملال جو موجب آهي. — حضرت علي
- زياده ٻيٽ ڀرڻ، عبادت کان دور ٿي رکي. — حضرت جعفر صادق
- اگر فرعون پڪيو هجي ها ته ائين نه چوي ها ته، مان اوهان جو وڏو رب آهيان! — هابزه سقاسي
- دنيا دار وڏي مصيبت ۾ گرفتار آهن. هو دنيا جي عارضي خوشيءَ کي نه ڏسن ٿا، پر دنيا جا دائمي رنج ۽ عذاب سندن نظرن کان لڪل آهن. — مجدد الف ثاني
- دولت جي پڪڻي انسان کي، ڪڏهن به حقيقي راحت نصيب نٿي ٿئي. — معروف ڪرخي
- خدا رزاق آهي ۽ بندو رزاق (چور) آهي. — فيناغورث

- جڏهن تنهنجي روزي، ٻن جي رزق کان جدا آهي، ته پوءِ اجائي ڳڻتي ڇو؟ - اقليدس
- هر حال ۾ خوش رهڻ توڻي گري آهي، ۽ زباده طلب نه ڪرڻ درويشي آهي. هر حال ۾ خوش رهڻ وارو، غربت ۽ سڪي ۾ به نونگر آهي؛ پر زباده طلب ڪرڻ وارو ماڻهو، ماري دنيا تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ به سچو ۽ سڪو آهي. - مامون رشيد
- اکر ماڻهو پنهنجي پنهنجي حق تي راضي رهن، ۽ انصاف سان وقت گذارين ته پوءِ ڪنهن به 'مساڪ' کي 'مسڪ' (بادشاهه) جي ضرورت نٿي ٿيندي. - ڪيخسرو
- نهايت خوشحالي ۽ نهايت بدحالي، ٻئي پٺاڻي ڏانهن وات ٿيون وٺائين. - بو علي -
- کائن ايترو گهرجي، جيترو هڪدم ٿي سگهي: پڙهڻ ايترو گهرجي، جيترو حدب ڪري سگهجي. - بو علي سينا
- غريب ماڻهو اکر دولتمند بڻجڻ گهري، ته پوءِ ان لاءِ سچائي ۽ سادگي، ايمانداري ۽ حق پسندي کان وڌيڪ ٻيو ڪوبه سونو ۽ سهڻو دريمو ڪنهن آهي. - فرېنگل
- جڏهن ڪو جاهل، عمدو لباس ٿو بهري، تڏهن لباس خود شرمسار ٿو ٿئي. - غزالي
- امير کي ان وقت کائڻ گهرجي، جڏهن ڪنهن گهرج محسوس ٿئي. پر غريب ان وقت کائڻي، جڏهن کيس جيڪي ملي. - حيدر
- هوقوف ماڻهو دعوتون ٿا ڏين، ۽ غفلتند انهن کي کائڻ ٿا! - فرېنگل
- ماڻهن جو چوڻ آهي ته 'بادشاهه' الله جو ٻاڳو آهن. اکر سچ ۽ ڳالهه ائين ئي آهي ته پوءِ الله جي حالت رحم جوڳي سمجهڻ گهرجي: جنهن جا 'ٻاڳا' ظالم به آهن، فاسق به آهن ۽ منافق به آهن! - فرېڊريڪ اعظم
- مان سولائيءَ سان، 'سقراط' کي 'سڪندرا' تصور ڪري سگهان ٿو، پر 'سڪندرا' کي 'سقراط' سمجهڻ ناسمڪن ٿو سمجهان. - يوناني-چٽوئي
- جو بادشاهه عاليجاه، ڪالهه دنيا جي وسعتن ۾ نئي ماڻهي سگهيو، سو اڄ 'قبر' جي سوڙهي ڪوٺڙيءَ ۾ آرامي آهي. - يوناني-چٽوئي
- مان آزاد ٿي ڪري، ان جي ڪٽهري ڪٽي کي بهري، گهمڻ پسند ٿو ڪريان؛ پر ان جي مقابلي ۾، زريعت ۽ قيمتي ڪيمخواب جي وڳي کي بهري، غلام رهڻ نٿو گهران! - ٿورپو
- برداشت ۽ محنت، انسان جي دڪن جي دوا آهي. ڪم ڪرڻ سان بڪ وڌي ٿي، ۽ برداشت ڪرڻ سان ڏڪن ۽ ڏولون تي غالب ٿيڻ جي قوت پيدا ٿئي ٿي. - روسو
- بي غاوص ماڻهوئي، ظاهري عظمت ۽ شهرت حاصل ڪري سگهي ٿو. - اسڪروائيلڊ
- عظمت جي صحيح نشاني، گمنامي آهي. مينهن جو ٿڌو، سڀ ۾ گهر ٿي موٽي بچي ٿو! - غزالي
- دنيا ۾ جيتري جيڪه ترقيءَ لاءِ آهي، اوتري ئي ڪنهن به چيز لاءِ ناهي. - آلبرٽ

● هر ډگهي ۽ منجهائيندڙ دليل جي پردي ۾، ڪنهن نه ڪنهن حسي جهالت اڪل رهي ٿي. - جوڻي

● مون کي اها شڪايت ناهي ته ماڻهو اڪثر ڪري ڇيڙن کي ڇوڻا سمجهن، پر شڪايت اها اٿس ته هو جن ڇيڙن کي ڄاڻڻ جا دعويدار آهن، انهن کي به غلط سمجهي ۾ ڄاڻڻ ٿا. - جوس بنگر

● جاهل اهو آهي، جو انهن ڇيڙن جو علم ٿو رکي، جن جي ڄاڻ اوهان کي آهي؛ ۽ جاهل انهن ڇيڙن جو علم ٿو رکي، جن جو علم اوهان کي ناهي. - برنارڊشا

● پڙهيل-لکيل يوقود، پنهنجي حماقت ۽ جهالت کي سٺن لفظن جي پردي ۾ نه لکائي ٿو سگهي، ته به احرڪار احمق ۽ جاهل ئي رهجي ٿو وڃي. - غزالي

● جهالت تي هرڪو حملو ناڪامياب ثابت ٿيو آهي: ڇو ته ماڻهو، پنهنجي ان قيمتي ۽ پياري خزانن کي حماقت سان سانڍڻ ۾ هروقت هوشيار رهن ٿا. - جيفرسن

● ڪو ماڻهو حماقت ۽ جهالت کان مطمئن رهيو هجي، اسان ڪونه ٻڌو آهي؛

- ڊجرائي

● اگر اوهان غور ڪريو، ته پوءِ اوهان کي پتو پئجي ويندو، ته سٽو تي پنجهتر ماڻهن کي اهو به پتو نه آهي، ته سندن وقت جو گهڻو حصو ڪٿي ٿو گذري ۽ ڪيئن ٿو گذري ۽ ڪنهن سان ٿو گذري؟ - برگس

● پنهنجي جهالت کان بيخبري، جاهل لاءِ لاعلاج بيماري آهي. - اسڪاٽ

● رڳو جاهلن کي ئي علم کان نفرت آهي. - لهرس

● علمي جهالت، سڀ کان خطرناڪ فتنو آهي. - گوئٽي

● جي جهالت ڏان خوشي ٿي حاصل ٿئي، ته پوءِ سڀ کان بهڙا ماڻهو عقلمند ڄڻا.

- برائر

● تغيل جو ٻڪي، جڏهن آسماني خلائين ۾ پرواز ڪري، زمين تي لهي ٿو، تڏهن ماڻوس به ٿئي ٿو ۽ شرمسار به! - هربرٽ

● ناقص انسان جو تعميل، شرمورغ وانگر آهي: جو ڊگهي ڊوڙي ته سگهي ٿو، پر اڏري ٿو سگهي. - ميڪالي

● علم کان سواءِ، تعميل اهڙو آهي، جيئن ٻڪيءَ کي پَرَ ته هجن، پر ڪس ٿنگون نه هجن. - جوزف

● زندگيءَ ۾ ٻن قسم جي ماڻهن سان پلو اٽڪي ٿو: پهريان اهي جن جو انتظار ٻين منڍن تي ڪيو ٿو وڃي، ۽ ٻيا اهي جيڪي سندن انتظار ٿا ڪن. - بهرام

● قبرستان ۾ ماڻهن سان پريا ٻيا آهن انهن کان سواءِ هوند دنيا جو انتظار هلي ڇڏي ٿي نه سگهي ها. - جان ڊبوي

- الموس اهو آهي ته اسان هن دنيا جي مختصر زندگيءَ کي ٽي صحيح طور استعمال ڪرڻ نه ٿا ڄاڻون. باوجود ان جي هڪ اهڙي زندگيءَ جي سنڌ ۽ تمنا ٿا رکون، ها غيرتاني ۽ دائمي به آهي، وليڪين ۽ لذت به آهي. - ايمانول
- ايترو ڪوڙ ۽ قريب سون ۽ چانديءَ کان پيدا نه ٿيو آهي، جيترو انڪر ٽڪن کان پيدا ٿيو آهي. - راجرز
- ٻن تسمن جا ماڻهو نظر آيا آهن: هڪڙا اهي جي يقين نه ڪرڻ جهڙن مسئلن تي يقين ٿا رکن، ۽ ٻيا اهي جي ناممڪن کي ممڪن ٿا ڄاڻن. - آڪروائڊ
- مورخ هڪ اهڙو قاصد آهي، جنهن جون نگاهون ماضيءَ ۾ ڪٽل آهن. - آگسٽ ڪومل
- مورخ جڏهن جنگ جا اسباب ٿو لکڻ ويهي، تڏهن سڀ کان وڏي سبب کي نظر انداز ٿو ڪري. اهو سبب سندس اهو يقين آهي ته پاڻ، پنهنجي فلم ساڻ، ٻين کي ڏٺو ڪري سگهي ٿو. - هربرٽ
- مون کي وڻ جي چانوَ هيٺ، لهر جي ڪناري تي، سادو اوچن، ۽ هڪ ڪتاب ڏيو،
A هر طرح خوش رهندس! - سمٿ
- اوهان خوش هجو يا رنج، ٻنهي حالتن ۾ اهو ڏسڻ گهرجي ته اوهان جو وقت اجايو ۽ بيڪار نه گذرڻ گهرجي. - ڊڪلس
- مسرت ۽ روحاني خوشي هڪ اهڙي وڻ ٿا ٿي، جا دڪانن تان خريد ڪجي. اها ته پنهنجي محنت سان حاصل ٿيندي آهي. - اين رشد
- موجود چيزن ۾ رشتت رکڻ کان چڱو آهي، ته انهن چيزن لاءِ محنت ڪئي وڃي، جيڪي پاڻ وٽ ڪين آهن. - هينري
- ماڻهن مان نفرت ڪرڻ ائين آهي، جيئن ڪو جاهل ماڻهو، ڪوئنن کان ٻڃڻ لاءِ گهٽر کي جلائي ڇڏي. - ايمرسن
- جاهل جي زبان ٻيهر ڏندن جي وچ ۾ آهي، پر عالم جي زبان، سندس دل جي مٿان آهي. - حضرت علي

سنڌي نثر مان مثالي نڪرا

”ڪفر، اسلام جي جهيڙن کان چٽائين وڃ وارا

فقد مذهب جي کان ڪيو، عشق امان کي آزاد.

سچل فقير به چوي ٿو ته:

”سو عشق جو الصاف، مڙني مذهب ڪيٽين معاف!

هائي اها ڪهڙي عشق ۽ ڪهڙي مذهب جي تعريف آهي؟ اهو عشق به حق جو ۽ اهو

مذهب به حق جو، لکيل آهي ته:

”از شيخ منصور حلاج پڙيديند ڪو در مذهب ڪهستي؟

گفت ڪو در مذهب-حق.“

انهيءَ حقيقي عشق ۽ حقيقي مذهب جو ضد آهي مجازي يا دليائي عشق، رهاڻي يا

رواقي مذهب. هي به مخالف شيون ٿيون. هڪڙي خودپرستي، ٻي خداپرستي؛ هڪڙي

حق پرستي يا حقيقت پرستي، ٻي صورت پرستي يا ظاهر پرستي. حافظ جسي بيت ۾ انهيءَ جو

اشارو آهي:

زاهد-ظاهر پرست از حال-ما آگاه نيست،

در حق-ما هر چه گويم، جائے هيچ اڪراه نيست.

هڪڙي جسي ڪوشش وصل لاءِ ۽ ٻئي جسي فصل لاءِ؛ هڪڙي جسي خواهش ته محبوب

جهڙو ٿجي ۽ ان کي ويجهو ٿجي ۽ انهيءَ ۾ محور ٿجي، ٻئي جسي خواهش ته انهيءَ

کان پري رهجي.

امام احمد خزاليءَ جو قول آهي ته:

”فريضة ماخذاً بودن است وسنت ما رسول بودن.“

سچل فقير جي به هڪڙي ڪافيءَ جو ٿل آهي:

اچها مگر ڪريجي، جنهن وچ الله آپ ٻڌجي!

اهڙيون به ضد ۽ مخالف شيون، هڪ هنڌ ڪيئن ڪڍ رهي سگهنديون؟ هڪڙي هٿ ڪبي ته

ٻي ڇڏي ڏيئي ٿيندي:

دلنيا عجبوال جي آهي ڀڄڻ سگهي،

شرع ۾ ڪڍ رکڻ، پنهي جو غلط.

خوديء جي ڪري، خدائيءَ کان جدائي ٿيندي:

ڏسڻ جيئن خوديءَ کان پنهنجو سَنَھن،
نہ ڏسڻ تون خدا، خدا جو سَنَھن؛
جڏهن ڀردو ڪڇي جدائيءَ جو،
حال تڏهن ڪٿي، خدائيءَ جو.

[شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ: ”جپ صاحب“ جي ترجمي: ”مثنوي سوکڙيءَ“ جي تقريب،

۱۵-مارچ ۱۹۱۵ع]

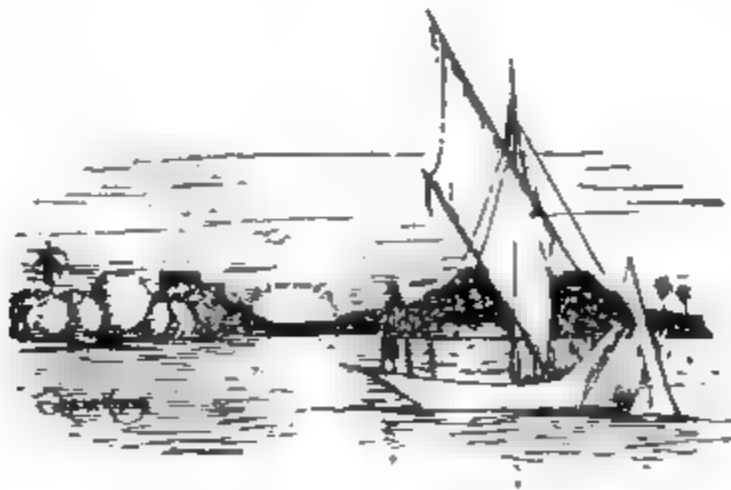
— ذوالنون مصريءَ لاءِ، چون ٿا ته چاليهه ورهيه ٽيڪا نه ڏنائين، هميشه گوڏن پٿر
ويهندو هو ۽ چونندو هو ته خدا تعاليٰ جي روبرو، پاڻهن وانگر نه ويهڻ کان مون کي
شرم ٿو اچي!

جيئن جيئرو هو، تيئن مصر جا ماڻهو، کيس ”زالهق ۽ ڪافر“ ڄاڻندا هئا. ”متوڪل“
خديفيءَ جي وقت ۾، سندس حڪم سان، کيس قيد ڪري، زاحير وجهي، بمداد ۾ وٺي آيا.
چاليهه ڏينهن قيد ۾ هو. پيش، ماليءَ جي ٽيڪي آڻي، ڏيندي هيس. جڏهن قيد مان ٻاهر
ڪڍيائونس، تڏهن چاليهه ٽي ماڻهو لکيئون!

موت جي وقت پڇيائونس، ڪهن شئي حي سَنَھ ٿيئي؟ ڇيائين هاڻو، مَنَ سَرَن کان
اڳ، ”مَنَ“ کي هڪڙو لفظ سڃاڻي وٺا! پوءِ شعر چيائين: ”خوف مون کي بيمار ڪيو،
شوق مون کي جلايو، محبت مون کي ڏيرو ڪيو ۽ خدا مون کي جيئرو ڪيو!“
وصيت کان انڪار ڪندي چيائين: ”مون کي نه چيو، مان سندس احسان ۾ حيران آهيان!“

[شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ جو ڪتاب، ”حالات اولياءَ“—شيخ ذوالنون مصري ص ۲۰،

چونڊيندڙ نواب فورا احمد خان لغاري، خٺپور]

علمي خط

پڻپور: زماني جي گردش ۽ ان جي پيرحر هٿن، خبر ناهي ته ڪيترين قابل قدر تهذيبن کي حرف غلط وانگر ميساري ڇڏيو آهي. ماضيءَ جون ڪيتريون ئي عظيم تهذيبون، جيتوليڪ فن ٿي چڪيون آهن، پر انهن پنهنجا گهرا نقش ڇڏيا آهن، جيڪي انسان کي غور ۽ فڪر ڪرڻ جي دعوت ڏيئي رهيون آهن، ته اسان سوچ ۽ ويچار ڪري، سبب ڳوليو ته آخر انهن جو زوال ڪيئن ٿيو ۽ ڇو آيو؟

اسان جي وطن، 'وادي مهران' ۾ ڪيتريون ئي تهذيبون، ماضيءَ ۾ پنهنجي عروج تي پهتي، سڻجي چڪيون آهن، پر عبرت حاصل ڪرڻ لاءِ ڪي شيون ۽ ائيت نقش ضرور ڇڏي ويون آهن، انهن مان پڻپور به هڪ آهي.

پڻپور، عربي سنڌ جي ڪناري تي موجود هو. ڪراچيءَ کان چاليهه ميل پري، اوڀر جي طرف، حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ واري شاهراه تي، داڀيجيءَ ۽ گهاري جي درميان آهي.

جڏهن مارچ ۱۹۵۸ع ۾ آثارِ قديم جي ماهرن، انهيءَ ڦٽل شهر جي کوٽائي ڪئي، تڏهن ابتدا ۾ انهن کي پتو نه هو ته ان هنڌ تي ڪو مڪمل شهر آباد هوندو!

جڏهن کوٽائي ٻاهر تڪميل تي پهتي ويئي، تڏهن خبر پئي ته هي شهر ڪو قديم شهر هو، جو ڪنهن حادثي جو شڪار بڻجي، زمين ۾ مڪمل طرح سان ڊهجي دفن ٿي ويو.

هاڻي کوٽائي جڏهن تقريباً مڪمل ٿي چڪي آهي، تڏهن دفن ٿيل شهر، پنهنجي پوري حسن و جمال ۽ خدوخال سميت نمودار ٿيو آهي. گهر، رستا، گهٽيون ۽ عمارتون، پنهنجي دؤر ۽ تهذيب جي مڪمل شاهدي ڏيئي رهيا آهن. شهر جو نقشو، گهرن جي جوڙجڪ، رستن جو تناسب، گهٽين جي ساخت، شهر جي ديوار جي مضبوطي، پٿرن تي اُڪر، پٿرن تي مورتون، عبادتگاهن جي زيبائين، بندرگاه جي وسعت، لوهي اوزارن جي موجودگي ۽ ٻيا اهڙا ڪيئي آثار ۽ نقشن، جي هڪ زندہ ۽ شاندار تهذيب لاءِ ضروري آهن، سي "پڻپور" ۾ موجود لڌا ويا آهن؛ جنهن مان ثابت آهي ته 'وادي مهران' جو ماضي، هر دؤر ۾، هر هنڌ تي، تهذيب جي اعليٰ معيارن تي پهتل هو. 'وادي مهران' پنهنجي گولاگون تهذيبي ارتقا جي سلسلي ۾، فضيلت واري رهندي آئي آهي. سندس معاصر تهذيبن ۾ اهڙو در نه آهي، جو هو همسريءَ جي دعوا ڪري سگهن.

ان کان پوءِ اهو سوال ٿو پيدا ٿئي ته اهڙي عظيم ۽ قديم تهذيب اسان ڪيئن ٿي؟ ان مسئلي کي حل ڪرڻ جي سلسلي ۾، اڃا تائين عالمن ۽ ماهرن ڪا آخري راه ڦاٽل نه ڪئي آهي. تحقيق جاري آهي. ممڪن آهي ته ڪو ٻيو بهنجي وڃي.

هن وقت جي آثار قديمه ۽ کنڊرات کي ڇاڇڻ کان پوءِ اهو تنجيو ڪڍي ٿو سگهجي ته 'پنپور' جو شهر اڃاڪ، ڪنهن حادثي جو شڪار ٿيو آهي، ۽ اڪيٽپ ۾ سارو شهر دفن ٿي ويو آهي. اهي آثار به موجود آهن، جن جي بنياد تي چئجي ٿو ته ڪيترن اها من تائين، سمنڊ به کيس پنهنجي سني سان سانڍيو آهي. هاڻي جڏهن سمنڊ جو پاڻي هيٺ لٿو آهي، تڏهن شهر، خاک جي ڍير والڪر ظاهر ٿيو آهي.

مختلف سيڪن، پٿرن تي اڪريل عبارت، ۽ ٻين ڪيترن سامانن جي مشاهدي مان اهو پتو ٿو پوي ته پنپور، اوائلي دؤر ۾ مسلمانن جي قبضي ۾ آيو.

پنپور جي کوٽائيءَ مان جي سڪا مليا آهن، اهي خليفن هاشم بن عبدالملڪ جي دؤر جا آهن. سندس حڪومت ۱۰۵ھ کان ۱۲۵ھ تائين قائم هئي سڪي جي هڪ طرف هي لفظ اڪريل آهن.

”لا إله إلا الله وحده لا شريك له“

۽ ٻئي طرف مسلمان خليفن جو نالو درج آهي.

مسلمانن کان اڳ ان شهر تي ڪير قابض هئا، ان جي خبر نه ٿي پئجي سگهي. البت ٿانوين جي بناوت مان، آثار قديمه جي ماهرن اندازو لڳايو آهي ته، هي شهر مصري ۽ شامي تهذيب کان گهڻي حد تائين متاثر به هو، پر انهن کان گهڻن گاليهن ۾ بلند به هو.

شهر جي وچ ۾ هڪ جامع مسجد به موجود آهي، جنهن جو نقشو عربن جي فن تعمير سان ڪافي ملي ٿو. سڄي مسجد سنگتراشيءَ جو بهترين نمونو آهي. بندرگاهه توڙي شهر جي عالمنهه ۽ ديوارن کي ڇاڇي، آثار قديمه توڙي تاريخ جي ماهرن، اها راه قائم ڪئي آهي ته اهو مشهور بندرگاهه 'ديبل' ئي چئي سگهجي ٿو.

ان ۾ شڪ ناهي ته مختلف هٿ آيل شين جي ڇاڇ جوڇ مان جلدي يا دير سان، اهو پتو پئجي ويندو ته ان شهر جي تاريخي حيثيت ڪهڙي آهي؟ اهو شهر ڪنهن پٽاهو؟ ۽ ڪڏهن تعمير ٿيو؟ منجهس ڪهڙا ڪهڙا انقلاب آيا؟ سندس ان پراڻي تهذيب جي شروعات ڪيئن ٿي ۽ ڪڏهن ٿي ۽ شهر جي ترقي ۽ ڪمال جو دؤر ڪٿي پهچي حتم ٿيو؟ مسلمانن جي دؤر ۾ سندس اوج ۽ عروج ڪهڙي مرحلي تي پهتل هو؟ ان طرح اهو به پتو پوندو ته اهي ڪهڙا حادثا هئا، جن جي ڪري، ههڙو عظيم ۽ قديم شهر ذهني ناس ٿي ويو.

ڪهڙو نه چڱو ٿئي جو ڪو محقق انهن مسئلن تي توجهه ڪرڻ فرمائي.

— پير بخش بلوچ، ڪراچي.

سنڌي سڀا جهڙا نالا: سنڌ سونهاريءَ جي سڀا جهڙن سنڌين جا نالا، سندن ذاتيون ۽ سندن قديم ڳوٺن جا نالا، ڪيترا عجيب ۽ غريب، انوکڙا ۽ لڙلا آهن. ظاهر آهي ته انهن عجيب نالن جي پويان به ضرور ڪا عجيب ۽ غريب تاريخ لڪل هوندي. روزمره جو مشاهدو آهي ته ڪن لفظن جا آچار، ڏينهنون ڏينهن پکڙندا ۽ بدلجندا رهن ٿا.

ضرورت آهي ته سنڌي ساجهڙن جي انهن ٿال جي جمع ڪري، زيرن-زيرن سان ڪتابي صورت ۾ شايع ڪيو وڃي، جيئن وڏڙن جو اهو ثقافتي يادگار، زماني جي دست-برد کان محفوظ ٿي وڃي.

انهيءَ مقصد جي پيش نظر، پڙهندڙن کي گذارش آهي ته جيترا ٿي سگهن، اوترا سنڌي ٺالا، جهڙوڪ: اک، بگهڙ، وسايو وغيره، ۽ سنڌي ذاتيون، جهڙوڪ: اڙيجا، آڙ، سومرا وغيره، ۽ سنڌي ڳوٺ جهڙوڪ: اڪهر ڪوٽ، اروڙ، ساوڏي، سم وغيره، زيرن-زيرن سان لکي موڪلڻ جي نوازش ڪن، جيئن انهن کي گڏ ڪري، ترتيب ڏئي وڃي.

عجيب ۽ انوکا ٺالا ۽ انهن بابت تحقيق لکي موڪليندا، انهن لکندڙن جا ٺالا ان ڪتاب ۾ شڪرتي سان شايع ڪيا ويندا.

— سليبر هالائي، پرنسيپال، ’سروري اسلامي ڪاليج‘ هالا نوان.

آثار قديم جي حفاظت: تازو، خيرپور ڊويزنل ڪائونسل جي اجلاس ۾، صوبائي وزير خوراڪ، ملڪ خدا بخش ٻچي جي موجودگيءَ ۾، ’موهن جي دڙي‘ جي حفاظت جي سلسلي ۾ سوال-جواب ٿيا.

’موهن جي دڙي‘ متعلق ظاهر ڪيو ويو ته، موهن جي دڙي جي آثار قديم جي ابتدائي حيثيت به اڃا مڪمل طرح سان ظاهر نه ٿي آهي. زمين جي هيٺان لڪندڙ ٻائيءَ ۽ سير جي ڪري، اهو امر لامڪن ٿي چڪو آهي، ته هن کان وڌيڪ کوٽائي ڪري، هيٺين سطح متعلق ڪا وڌيڪ معلومات حاصل ڪئي وڃي.

پوءِ ته موجوده کوٽائيءَ کان پوءِ، اڪٽل آثار به ڪٿر ۽ سير جي ڪري، جوکائي مرحلي تي پهچي چڪا آهن. ماهرن ان تي تشویش ظاهر ڪئي آهي ته اکر سير ۽ ڪٿر جي اها حالت رهي ته پوءِ، ’موهن جو دڙو‘ ختم ٿي ويندو.

اها به حقيقت ظاهر ڪئي ويئي ته، ماهرن جي هڪ جماعت ان سلسلي ۾ ’يونيسڪو‘ جي مدد سان، تحقيق ۽ تفتيش ڪري رهي آهي. انهن جو چوڻ آهي ته معلومات کي تڪميل تي پهچائڻ کان پوءِ، موهن جي دڙي کي سير ۽ ڪٿر کان بچائڻ لاءِ ڪي عملي اها سوچيا ويندا، ۽ ڪي مناسب فني تجويزون ٺاهيون وينديون. ان سان گڏ، ان گروهه، خرچ جي تخميني لڳائيندي، ظاهر ڪيو آهي ته دنيا جي هن قديم ۽ عظيم تهذيبي ورثي کي بچائڻ جي سلسلي ۾ اڙيس ڊالر خرچ گهرجي. ان خرچ ۾ ’يونيسڪو‘ جي امدادي رقم کان سواءِ، باقي دنيا کي به امداد لاءِ اپيل ڪئي ويندي.

موجوده ’موهن جي دڙي‘ جي حفاظت جي سامان پيدا ڪرڻ کان پوءِ، وڌيڪ کوٽائيءَ لاءِ، ماهرن جي سفارش آهر ڪم ڪيو ويندو.

ماهرن اهو به خيال ظاهر ڪيو آهي، ته وادي-سنڌ جي قديم ’رسر الخط‘ جي پڙهڻ ۽ پروڙڻ جي سلسلي ۾ به اڃا ڪا آخري ۽ علمي تحقيق، تڪميل تي ڪانه پهتي آهي. ان سلسلي

۾، ملڪي ۽ غير ملڪي ماهرن جي ڪوشش بين الاقوامي سطح تي تسليم نه ڪئي ويئي آهي. ان سلسلي ۾، 'يونيسڪو' پاران قديم زبانن جي ماهرن ۽ عالمن جو هڪ گروهه مقرر ڪيو ويندو، جن جي لاء خرچ-پکي جو انتظام پاڪستان سرڪار منظور ڪيو آهي.

ان طرح 'موهن جي دڙي' کان سواءِ، 'اروڙ' جي تاريخي مسجد جي مرمت متعلق به ڳالهه ٿيڻي ڪئي ويئي. اها تاريخي مسجد محمد بن قاسم جي تعمير ڪرايل آهي. پراڻي متعلق به ڪو آخري فيصلو نه ٿيو آهي.

"موهن جي دڙي" لاءِ صدر مملڪت فهد بن عبدالعزيز خان جا تاثيرات، جي تازو ۵- ڊسمبر ۶۶ع تي، معائني وقت ظاهر ڪيائين، سي دلچسپيءَ کان حالي نه ٿيندا، چيائين: "مون کي آثار قديمه سان بيحد دلچسپي آهي، ان ڪري، تفصيلي معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ دوبارهه اوچتو آيو آهيان. اسان هن تاريخي يادگار کي بچائڻ جي هر سڪن ڪوشش ڪنداسون."

قديم زماني جا پٿر جا آثار، مندر، حوض، تلاءُ، غسلخانا، نيڪال جون ناليون، ٿانوَ، گهٽيون، بزارن جا نشان، پراڻيون سرون ڏسي، انهن جي قدامت ۽ عظمت جي تعريف ڪندي چيائين:

"اسٽريٽ پلاننگ ۽ ڊرينيج سسٽم جي ههڙي بهترين ۽ مثالي نظام مان اسان جي انجنيئر کي سبق حاصل ڪرڻ گهرجي. کين ڏسڻ گهرجي ته اڄ کان ۵-۷ هزار سال اڳ، سنڌ ۾ ڪن تعمير ڪهڙي نه ڪمال تي پهچي چڪو هو. اهي اهل سنڌ، ڪيترو نه نفاست پسند، نازڪ مزاج، پرهيزگار ۽ صاف دل هئا؛ جن اهڙا ته غسلخانا ٺاهيا آهن، جن جو تصور به هن وقت ڪري نه ٿو سگهجي. هي قديم سرون، اڄ به استعمال ٿي رهيون آهن."

حفاظت جي سلسلي ۾ چيائين: "مون هڪ غير ملڪي ماهر مقرر ڪيو آهي، جنهن جي رپورٽ جي روشنيءَ ۾، موهن جي دڙي کي سر ۽ ڪلر کان بچايو ويندو، ۽ اهو سارو خرچ سرڪار ڪندي."

ان سلسلي ۾ سنڌ جي عالمن ۽ اديبن، محققن ۽ آثار قديمه سان دلچسپي رکندڙن کي گهرجي، ته هو ان سوال تي نه فقط پاڪستان سرڪار جو ڌيان ڇڪائين؛ پر ان سان گڏ، بين الاقوامي سطح تي، ماهرن جي خدمت حاصل ڪرڻ لاءِ، تعلق رکندڙ، بين الاقوامي ادارن ۽ 'يونيسڪو' جي ماهرن کي پڻ توجهه ڇڪائين.

ائين نه ٿئي، جو اسان جي ڏسندي ۽ سڀرندي، دنيا جي عظيم ۽ قديم تهذيب جو شاهڪار 'موهن جو دڙو' سڀ ۽ ڪنٽر جو ڪاڄ ٿي، ناس ٿي وڃي، ۽ وادي-سنڌ جو اهو عظيم نشان مٽي ۾ ملي وڃي! - محمد علي 'موهن' لاڙڪاڻو، سوڪري پٿري جمعيت الشعراء سنڌ.

مهراڻ

ٻڪ سينٽرل ۽ عوام: پاڪستان جي 'نیشنل بڪ سينٽر' جي فيصلي جي باري ۾، اخبارن ۾ گهڻو ڪجهه اچي چڪو آهي ته هنن سنڌي زبان ۽ ٻين علائقائي زبانن کي اردو ۽ ٻنگلہ جي ڀيٽ ۾ نظرانداز ڪيو آهي.

سنڌي ڪتابن سان، جو ٻـ اڪيائيءَ وارو ورتاءُ ڪيو وڃي ٿو، ان متعلق مان سمجهان ٿو ته اردو وارن کي ڪتابن جي خوبصورتيءَ جي معاملي ۾ ڪافيءَ کان زياده ڪمڙيءَ جو احساس آهي.

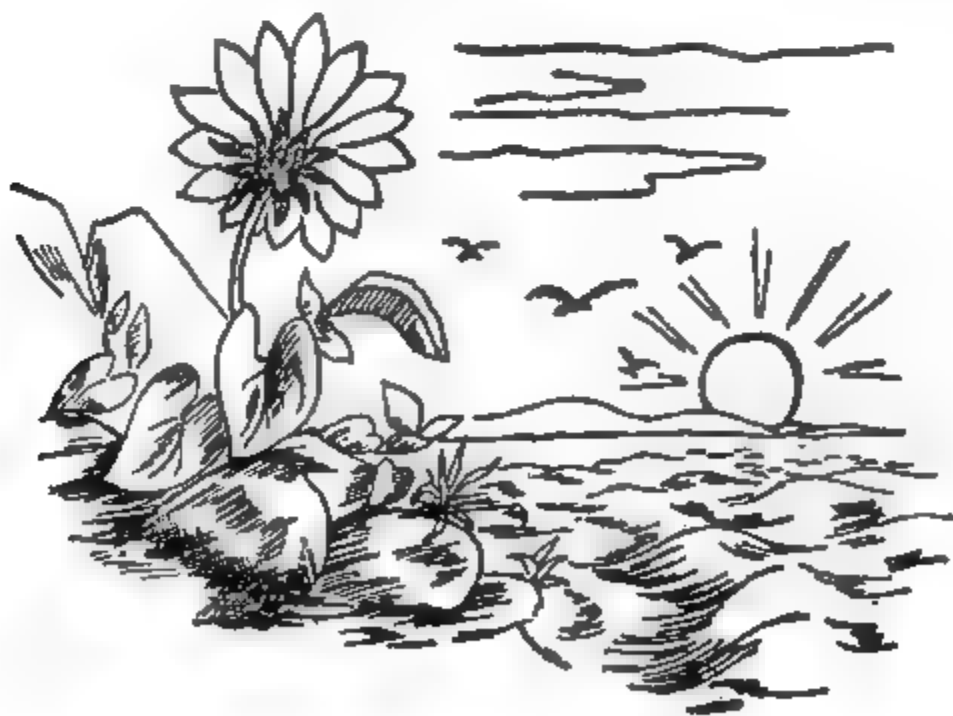
ٽائپ جي مقبول نه هجڻ جي ڪري، هنن جا ڪتاب گهڻو ڪري، لڻو پريس ۾ ڇپجن ٿا، ان ڇپائيءَ جي سلسلي ۾، اردو لڻو ڪتاب، بدزباني ۽ بد نما ٿين ٿا، ۽ نفاست پسند طبيعتن تي بار محسوس ٿين ٿا.

سنڌيءَ جي ٽائپ ته تمام سهڻي ۽ من موهندڙ ٿئي ٿي. ڪم از ڪم پاڪستان جي ڪار، ٻولي، ان ڏس ۾، سنڌيءَ جو مقابلو ٿي ڪري سگهي.

”سنڌي ادبي ورڊ“ جا ڇپيل ڪتاب، سنڌيءَ ۽ سهڻائيءَ ۾ دنيا جي ڪنهن به ٻوليءَ جي ڪتابن جي ڀيٽ ۾ آڻي سگهجن ٿا.

’نیشنل بڪ سينٽر‘ کي گهٽ ۾ گهٽ پنهنجو فرض وسارڻ نه ڪهي. هنن کي انعام ڏيڻو آهي، ڪتاب جي سنڌيءَ ۽ سهڻائيءَ جي بنياد تي، ۽ نه ٻوليءَ جي بنياد تي.

سنڌي اخبارن، ’مهرت‘ ۽ ’هلال پاڪستان‘ بڪ سينٽر وارن جو ڌيان، ڪافي دليلن سان ڇڪاڻو آهي، ۽ هن علائقي جي رهاڪن جي جذبن جي ترجماني ڪئي آهي. اهو ته ان تي جوڳو توجهه ڏنو ويندو. — ڊاڪٽر نجرالدين عباسي، گاڏي ڪاٽو، حيدرآباد سنڌ.

پڙهندڙن جا پيغام

محترم ايڊيٽر صاحب

السلام عليڪم: 'مهراڻ' جي هن جديد دؤر جي ڪاميابيءَ تي مبارڪ هجي. ٺاهڻ معياري ۽ معلومات افزا، تاريخي، تمدني، لساني ۽ فڪري مقالا شايع ڪيا اٿو. انهن جي مطالع سان، هڪ طرف اسان کي پنهنجن سنڌي عالمن جي تحقيق ۽ مطالع جو اندازو ٿئي ٿو، ۽ ٻئي طرف پنهنجي سنڌي ادب جي شاهوڪاريءَ جو ثبوت ملي ٿو. هر هڪ مقالو، پنهنجي جاءِ تي شاهڪار جي حيثيت رکي ٿو.

منهنجو مضمون، جو صادق فقير جي سوانح ۽ ڪلام تي مشتمل، 'مهراڻ' جي ٻن ڀرن (۳-۶۵/ع ۽ ۱-۶۶/ع) ۾ شايع ٿيو آهي، ان کي عالمن ۽ ڄاڻن پسند ڪئيءَ جي نگاه سان ڏٺو آهي. ان سلسلي ۾ ڪيترن بزرگن حوصله افزائيءَ جا خط لکيا آهن، جن جو نقل هڪري اوهان ڏانهن موڪلڻ ۽ ڇپائڻ، غير ضروري ٿو سمجهان.

ٿاڙو سنڌ جي محقق ۽ عالم، جناب ڊاڪٽر في بخش خان بلوچ، صدر شعبه تعليمات سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد، هڪ لوازشنامو موڪليو آهي، ان ۾ 'صادق فقير' جي مقالي متعلق لکڻ ٿا:

"فقير محمد صديق باپت، اوهان جا مضمون، جي 'مهراڻ' ۾ ڇپيا آهن، سي قابل تعريف آهن."
اها هڪ راه ٿي اسان جي حوصله افزائيءَ لاءِ ڪافي آهي. اصل ۾ اهو داد به اوهان ۽ رسالي 'مهراڻ' لاءِ آهي. اوهان جنهن عزتريزيءَ ۽ تحقيق سان منهنجي مقالي جي تصحيح ڪئي آهي، ان جو اعتراف اٿس.

بي ڳالهه ته صادق فقير جي حالات ۾، هڪ واقعو لکيو ويو آهي ته پاڻ، جهوڪ شريف جي سجاده نشين ميان عبدالستار اول جي ڀڳ تي اچڻ ۽ سجاده نشين ٿيڻ ۾ مدد ڪيائون، ان متعلق، تاجپور جي نواب صاحبين ٻڌايو آهي ته اهو واقعو اصل ۾ تاجپور جي نواب صاحبين جي وساطت سان ٿيو هو. بهرحال، ان مسئلي جي معافي اڃا تحقيق طلب آهي. ان متعلق، آءٌ صوفي صادق فقير جي گادي نشين حضرات ۽ متعقبن کان پڇا ڳاڇا ڪري، آخري حقيقت لکي موڪليندس. اوهان کي ان متعلق ڪا معلومات حاصل ٿئي ته ان کان به واقف ڪندا. والسلام

- راج محمد ٻلي

ڳوٺ خالصا صاحب عظيم محمد ٻلي، واپا ديور واراڻو، ضلع ٿرپارڪر، سنڌ.

مڪرمي و معلمي گرامي صاحب

السلام عليڪم: ”مهراڻ“ جو ڏهه-سال نمبر، ۽ جديد دؤر جو ۱-۲/۱۹۶۶ع جو پرچو، نظر مان گذريا. اوهان جنهن محنت ۽ عرقريزيءَ کان ڪم وٺي، انهن پنهني رسالن کي هڪ علمي ۽ تاريخي شاهڪار جي حيثيت ڏني آهي، ان جي جيتري تعريف ڪجي، اوتري گهٽ آهي. ٻئي پرچا، ساڻ سان سانڍڻ جهڙا، تاريخي ۽ دستاويزي يادگار آهن.

پو ته ۵۵۰ن پرچن، خاص طرح سان، ڏهه-سال نمبر کي جيڪڏهن مجلد ڪرائڻ جو انتظام ٿي سگهي، ته هوند پرچي جي عمر ۽ افاديت ۾ اضافو ٿئي.

اسان جون دعائون آهن ته ”اوهان ۽ مهراڻ“ شال سنڌي زبان جي هميشه خدمت ڪندا رهو. اسيد ته خيريت سان هوندا. —والسلام

—سلير هالائي

برنسپال، ”سروري اسلامي ڪاليج“ هالا لوان

مڪرمي و محترمي جناب گرامي صاحب

السلام عليڪم: ”مهراڻ“ جو ڏهه-سال نمبر، ۽ ۱-۲/۱۹۶۶ع جو رسالو، اسان ۽ اسان جي سنگت کي نهايت پسند آيا. بيشڪ ”مهراڻ“ جي علمي ۽ ادبي خدمت، نه فقط سنڌي ادب ۽ زبان لاءِ هڪ تاريخي حقيقت بڻجي چڪي آهي، پر ان سان گڏ، سنڌي ادبي بورڊ جي عظمت ۽ مقبوليت لاءِ به هڪ روايت ۽ هڪ علامت بڻجي چڪي آهي. دعا آهي ته شال اڃا به وڌيڪ خدمت ڪري سگهوا سلام سڄي سنگت جا رهن. —والسلام

—”لدبر“ الصاري

گاڙهي موري، ضلعو خيرپور ميرس، سنڌ

پيارا ادا

”مهراڻ“ جو ڏهه-سال نمبر ۽ اوهان جو قربنامو مليا. شڪريو. ”مهراڻ“ بابت تفصيل سان راءِ موڪلڻ ۾ ته وقت لڳندو، شايد ڪجهه دير سان واقفيت ڏيندس. ”مهراڻ“ جا پرچا اڄ تائين، جنهن معيار تي لکنا آهن، اهي هڪ ثبوت آهن ته اسان جي سنڌي زبان ۽ ان جو ادب، زندهه آهن، ۽ زندهه رهندا. ”مهراڻ“ جي هراشاعت اسان لاءِ مسرت ۽ فخر جو پيغام ٿي پهچائي، ان لاءِ بورڊ ۽ ان جي ڪارپردازن ڪيرون لهيون. قرب مان

—ڪيرت ٻاٻائي

ايڊيٽر ”سنڌوڌارا“، فورس روڊ، بمبئي-۸

محترمي گرامي صاحب

السلام عليڪم: 'مهراڻ' جي جديد دؤر جو تازو پرچو، ۽ ان کان اڳ نڪتل، 'ڏه سال لبر' مطالع ڪيا ويا. 'ضمير لبر' کي، جنهن ترتيب ۽ فني حيثيت سان، سينڪاريو ويو آهي، ان کي ڏسي، تسليم ڪرڻو ٿو پوي ته 'مهراڻ' هر لحاظ کان، سنڌي ادب جو روح-روان آهي. علمي مضمونن ۽ معياري مقالن جي پڙهڻ سان، جا روح کي تازگي نصيب ٿي آهي، ان کي بيان ڪري نه ٿو سگهجي. فن ۽ ادب، تصوف ۽ اخلاقيات، تاريخ ۽ سوانح تي مشتمل مقالا اسان جي ادب ۾ مفيد اضافو چئي سگهجن ٿا. دعا آهي ته اوهان ان سلسلي ۾، اڃا به وڌيڪ ڪامياب ٿيو.

البت انسانن ۽ حصه نظر جي نه هجڻ ڪري، ڪجهه تشنگي محسوس ٿي آهي. ان جو ڪو علاج سوچڻ گهرجي.

آ! ته سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمين، حضرت قبله مخدوم محمد زمان صاحب 'طالب الموليٰ' ۽ معزز ميمبرن کي عرض ڪندس، ته هو اسان شاعرن جي ان تقاضا کي ضرور قبول ڪرڻ جي نهايت ڪن. اخبارن ۾ ته سنڌ جي ڪتب ڪڙڇ ۾ ٿيل ادبي ڪانفرنسن جا ٺهراءَ به شايع ٿيا آهن، جن سڀني منفذ طور ٿي، گهر ڪئي آهي ته افسانن ۽ حصه نظر کي دوباره جاري ڪيو وڃي. والسلام

— عبدالڪريم 'ڪريم' پلي

ڳوٺ خالصا صاحب عطاهمد خان پلي، واپا دورولارو، ضلعو ٿرپارڪر، سنڌ

عزيزم گرامي صاحب

السلام عليڪم: 'مهراڻ' جي تازي پرچي جا سڀ مضمون معياري نظر آيا. مان هن وقت سنڌ جي مختلف قومن، ذاتين ۽ انهن جي مختلف ٻاڙن تي، ڪم ڪري رهيو آهيان. ان سلسلي ۾ ڪيئي ڪتاب پڙهيا اٿم. ان سان گڏ، ڪيترن وڏڙن کان صدي روايتون به حاصل ڪيون اٿم. في الحال منهنجي اڳيان، بلوچن جي تاريخ جو مسئلو آهي. ان متعلق به هڪ مقالو 'مهراڻ' لاءِ موڪلي چڪو آهيان. تازي 'مهراڻ' ۾، مرحوم علي محمد سيال، جو مختصر مضمون، "سمات قوم جو اصل لسل" ڏاڍو دلچسپ نظر آيو. ان مرحوم، لغوي حيثيت سان واه جا چنڊ ڇان ڪئي آهي، پر آخر ۾ بلوچن ۽ سيدن کي به "سمات" ئي چئي ويو آهي! اها هڪ تحقيق طلب ڳالهه چڻي. بلوچ، ۽ سادات برابر سنڌ ۾ صدين کان آباد رهندا آيا آهن، پر انهن اباڻي تهذيب کي اڃا نه وساريو آهي! اميد ته خوش باش هوندا.

— نواب حاجي جان علي خان لغاري، تاجپور

عزيز گرامي صاحب

‘مهراڻ’ جا مختلف ضخيم توڙي تازا پرچا پڙها ويا. ‘مهراڻ’ واقعي جنهن مخلصانه انداز ۾، ڪنهن به لائق ۽ شهرت جي خط کان سواءِ، خاموش نموني ۾ خدمت ڪري رهيو آهي، ان جو داد هرڪو ڏيئي رهيو آهي. منهنجي راءِ اها آهي ته ‘مهراڻ’ جي خدمت جو احساس ۽ اعتراف، صدين کان پوءِ ٿيندو. اڄڪلهه ته “جيئرن سان جهيڙو ۽ مٿن سان محبت” وارو دور آهي!

—نواب حاجي نور احمد خان لغاري، خانپور

گرامي سائين

اوهان جي ‘مهراڻ’ جو ‘ڏهه-سال نمبر’ (۳-۴/۱۹۶۵ع) ملي چڪو آهي، مهرباني. ‘مهراڻ’ جو هي ضخيم نمبر، اسم باسمندي، واقعي علم ۽ فن جو ‘مهراڻ’ آهي. مقالات جي تنوع ۽ افاديت، معيار ۽ مرتبي جو داد ته علم وارا ئي ڏيئي سگهن ٿا. اسان وٽ اردو، انگريزي، فارسي ۽ عربي، ڪيئي مخزنون آهن ٿيون؛ انهن جي ڀيٽ ۾، اسان جي سڙي ۽ سلوئي سنڌيءَ جو هيءُ شاهڪار، هر خيال کان ممتاز جڳهه والارو پيو آهي. اوهان جنهن مخلصانه انداز سان، انهيءَ ضخيم رسالي کي ڇاپي چڪا آهيو، ان کي هڪ علمي معجزو سمجهڻ گهرجي. هڪ مضمون، هندستان ۽ بين الاقوامي حالات تي تفصيل سان لکندس، ۽ اهو ‘مهراڻ’ لاءِ موڪلندس، “جهڙو حال، پريان نال” جي مصداق. ان طرح تازو ‘مهراڻ’ به مطالع ڪيو اٿم. هر حال ۾ تعريف جي لائق آهي.

—ذوالفقار راشدي

پير جو ڳوٺ، لاڙڪاڻو

محترم مولانا گرامي صاحب

‘مهراڻ’ مطالع ڪيم، نهايت دلي سرور ۽ حظ حاصل ٿيو.

محترم، اوهان جي رسالي جو جهڙو اسم شريف ‘مهراڻ’ آهي، ۽ ‘مهراڻ’ جيئن هماليه جي سرسبز ۽ شاداب واديءَ مان، ٽڪٽر ٽاڪي، ڪشالا ڪڍي، هاري وطن کي سيراب ڪندي، اچي هري سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿو؛ تيئن ‘مهراڻ’ به، ‘مهراڻ’ جي نقس قدر تي هلندي، علمي هماليه، “سنڌي ادبي بورڊ” مان نڪري، ادبي دنيا کي سبز زار بنائي ٿو ڇڏي، ۽ سنڌي ادب کي آباد ٿو ڪري. اوهان جهڙن عظيم فرزندن تي اسان کي فخر حاصل آهي. اسان لاءِ اوهان جي خدمت هڪ روايت ۽ مشعل راهه بڻي. خداوند ڪريم شال اوهان جي قلم کي وڌيڪ توليقي عنايت فرمائي. آمين

—درمحمد ولد مله خان

سري، ٿالو بولاخان

جناب گرامي صاحب

السلام عليكم: 'مهراڻ' جو تازو پرچو، نهايت پسند آيو. رسالو تقريباً سارو مطالع ڪيو اٿم. مضمون، معاري ۽ جوائ، هي اسڪالر ادبي جا آهن. نهايت خه شي ٿي ٿي ته اسان وٽ اهڙن مسئلن کي لکڻ ۽ سمجهڻ وارا صاحب، طالع ادب اڃا تائين موجود آهن، هن جي علمي خدمت جو اعتراف هرڪو ڪري رهيو آهي.

ضرر جو حصو ساهڻ اڃا تائين پڌ آهي. اگر ڪجهه ٿئي ته پوءِ ٻهينءَ ڪلام موڪليندس. - نياز ڪيڻ، حافظ محمد احسن چٽا، دادو.

حضرت گرامي صاحب

تسليم و آداب: 'مهراڻ' جا ٽي پرچا، پنهنجي روايتي حسن، نراڪ، ذيب ذيب سان نظر مان گذريا. يقيناً هرڪو پرچو، پري کان ٻڌائيندو آهي ته هو اوهان جي عرف رهيز ۽ جانفشانيءَ سان لبريز آهي.

'مهراڻ' جا خاص پرچا 'ڏه سال نمبر' ۽ ۱-۲/۱۹۶۶ع، فڪر و فن، ادب ۽ انسانيت، ۽ مختلف علمي ۽ ادبي ڪاوشن سان سينگاريل آهن. اهي رسالا، پنهنجي مخصوص ۽ معياري مقام جي لحاظ سان، سنڌي ادب ۽ سنڌي زبان جي ارتقا جي سلسلي ۾، محققانه شاهڪار آهن. سنڌي ادب ۾ اهي پرچا، هڪ تاريخي دستاويز جي حيثيت سان يادگار رهندا. 'مهراڻ' جي ڪارڪنن جي هيءَ ڪاوش، قدر جي قابل آهي.

'مهراڻ' اسان جهڙن طالب علمن ۽ نوآموز ۽ سيڪڙاڻن اديبن لاءِ رهڻا ۽ رهبر آهي. سچ پچ، 'مهراڻ' مان اسان کي اهو ڪجهه، حاصل ٿئي ٿو، جيڪو وڏن وڏن هڪٻئي ۽ پستڪن مان ملڻ مشڪل آهي. مهراڻ جي پڙهڻ کان پوءِ، ادب ۽ فن جون ليون راهون کلي ٿيون. بيشڪ 'مهراڻ' علم ۽ عرفان جو مهراڻ آهي، جيڪو پنهنجي پلٽ سان، اڃايل ادبي زمين کي صيراب ڪري ٿو.

تازي پرچي ۾ آيل سڀ مقالا، نهايت محققانه آهن، جي مشهور عالمن جا لکيل آهن، ۽ اهي ڪنهن به تعريف ۽ تعارف جا محتاج ڪن آهن.

تازن پرچن ۾، محرم خان جي مقالي مان، سومرن جي دؤر کان اڳ جي هڪ سگهڙ جو پتو پيو. ان طرح راج محمد پليءَ، هڪ صوفي شاعر ۽ نامور بزرگ جو ڪلام، نهايت تحقيق سان پيش ڪري، سنڌي ادب جو هڪ تاريخي خال ڀريو آهي. سچ آهي ته هن 'مهراڻ' جي مابني موج ۾ ڪيترائي جواهر لڪل آهن.

مهراڻ ۾ انسانا، نظم لاولت به هجن ها ته چڱو، اهي جديد ادب جي اسرڻ لاءِ ڪارائتا ذريعا آهن.

پيو ته علامه دائود پوٽي جو ايڊٽ ڪيل رسالو، جو نظرياتيءَ لاءِ، مولانا غلام مصطفيٰ صاحب قاسميءَ جي مهرد ڪيل هو، اهو ۽ "الوحيد" جو "نند آزاد نمبر" پورڊ جي پاران شايع ٿيڻ ته بهتر. اها صلاح، مهراڻ جي وسيلي 'پورڊ' تائين پهچندي ته شڪرگذار رهندس.

- دادا سنڌي، مهروور مائيلو، حال سڪو.

آديسي اُتي ويا، مڙهيون مون مارين!

(شاه)

(غ. ۶۰ گ)

رئيس ضياء الدين. ايس. بلبل "ضيا" مرحوم

هيءَ خبر ادبي ۽ علمي حلقن لاءِ نهايت ذڪر پهچائيندڙ
نبيدي ته سڌي ادب جي مشهور عالم ۽ اديب، شاعر ۽
نومي ليکڪ، مرحوم رئيس شمس الدين، 'بلبل' جي فرزند
ارجمند جناب رئيس ضياء الدين 'ضيا' ايس. بلبل، ۱۴-۱۳-۱۹۶۶ع تي دادوءَ ۾ وفات ڪئي.
انا لله وانا اليه راجعون.

رئيس ضياء الدين، ايس. بلبل، پنهنجي شخصيت ۽
وحايت، توڙي علمي ۽ ادبي معيار ۽ خدمت جي لحاظ سان،
هڪ عزيز ۽ متعارف هئيءَ جو مالڪ هو. رئيس مرحوم
جي وفات حسرت آيات سان هڪ طرف مرحوم بلبل جي علمي
انساني جو چراغ اجهامي چڪو آهي، ته ٻئي طرف علمي ۽
ادبي دنيا ۾ اهڙو خال پيدا ٿيو آهي، جنهن جو ڀرڻ مشڪل نظر پوي ٿو.

مرحوم رئيس صاحب، سنڌ جي مردم خيز خطي، مهڙ ۾، ۱۵-۱۳-۱۹۱۰ع تي تولد
ٿيو. سندن ولادت به ان دور جي مشهور عالم دين، اهل الله ۽ مجدد درويش، مولانا
غلام محمد سوڍر رح جي دعا سان وابستہ آهي. مرحوم رئيس صبا کان اڳ، مرحوم 'بلبل'
کي ڪوبه ٻڌاءِ اولاد ڪونه هو. مرحوم ضيا، مولانا مجذوب جي دعا سان، ٽئين گهر سان
پيدا ٿيو. سندن نالو، سندن والد ماجد جي نالي، شمس الدين، سان نسبت قائم رکندي، ضياء الدين
رکيو ويو، سندن اخلاقي ۽ روحاني، ظاهري ۽ باطني تربيت ۽ پالنا به ان درويش بزرگ
۽ مجذوب عالم مولانا غلام محمد جي زير سراد ٿي، جنهن بزرگ کي عام طرح سان "ڏاڏو
سائين" سڏيو ويندو هو.

رئيس ضيا، ننڍي وهيءَ ۾ ئي پيغمبر جا ڏکيا ڏينهن ڏٺا. سندن والده ماجده سندن

لادت کان پوء جلدِي وفات ڪئي، ۽ پاڻ اڃا ۹ سالن جا مئس ٿيا ۽ مرحوم ببل به ڪن داغ مفارقت ڏيندي، ڪن ڀيڻ ڪري انتقال فرمايو.

والدين جي وفات کان پوءِ سندن تعليم ۽ تربيت جو ذمہ داران فرض، جنهن خوش املوسيءَ سان ڏاڏي مجذوب ادا ڪيو، اهو حيرت جهڙو آهي.

ڏاڏو مجذوب ظاهر ۾ ته نهايت مجدوبانه ۽ درويشانہ انداز ۾ گوشت گير رهندو هو، تنهن هوندي به رئيس مرحوم جي تعليم ۽ تربيت، خوراڪ ۽ پوشاڪ تي تمام گهڻو خيال ڏيندو هو.

ڏاڏو مرحوم ان دور جو وڏو عالم، فقيه ۽ صوفي هو. سندن علمي ڪمالات کان ڪنهي مرحوم ببل مستفيد ٿيو، اتي ڪيترا هندستاني عالم به سندن رهائ لاءِ ڪهي سيهڙ ۾ ايندا هئا، ۽ دقيق ۽ لايحل ذهني مسئلن تي سائن تبادلہ خيالات ڪندا هئا.

ان سلسلي ۾ مولانا ابوالفتح پائينپنيءَ جو نالو مشهور آهي، جنهن ڪيترن مسئلن، مثلاً بهشت ۽ دوزخ، آدم جي پيدائش ۽ بهشت مان خروج، وحى ۽ رسالت متعلق ڪيئي مسئلا ڏاڏي مجذوب کان حل ڪرايا هئا.

ڏاڏو مجذوب هميشه گوشت گير رهندو هو ۽ هفتي ۾ ۲-ٽي ڀيرا سس سڪل ۽ رڳي ماني کائيندو هو. صبح جو پنهنجي ڪوٺڙيءَ مان ٻاهر نڪري، ٻنگلي جي دروازي تي ويهي، مرحوم ضيا ۽ سندس سنگتين سان راند کيڏندو هو. ان ٻاراڻي مشغلي ۾، ڏاڏو مرحوم ٻارڙن کي جوئر جي ڪانن سان ٻاراڻا رانديڪا ٺاهي ڏيندو هو، ۽ ڪڏهن ڪڏهن گهوڙو بنجي، ٻارڙن کي پاڻ تي سواري ڪرائي وٺرائيندو هو. خاص طرح سان رئيس ضيا کي ڪلهن تي چاڙهي هروقت ڪڏائيندو گهندو هو.

مرحوم ببل جي وفات وقت، ڏاڏو مجذوب، رئيس ضيا کي ڪلهن تي چاڙهي، سيهڙ شهر کان ۲-ٽي ميل ٻاهر کڻي ويو. ان وقت فرمايائين:

”ٻاٻا! اڄ هت اهو آيو آهي، جيڪو ٻارن کي ڀيڻ ڪندو آهي، جيڪو ماڻهن کي رٿڙ زال سڏائڻ تي مجبور ڪندو آهي، جيڪو پٽن کان پيءُ کسي وٺندو آهي، جيڪو ماڻهن کان پٽ کسيڻدو آهي، جيڪو گهرن مان حوشين جا چراغ وٺائي ويندو آهي، جنهن جي اچڻ سان هر ماڻهو بيقرار ۽ اشڪبار ٿيندو آهي، جنهن جي اچڻ سان غم ۽ اندوه جي لضا طاري ٿي ويندي آهي، جنهن جي اچڻ تي ڪوبه حيلو ڪارگر نه ٿيندو آهي، جو ڪنهن به سڙ-منٽ ۽ ست-ستاه تي هٿين خالي واپس نه ويندو آهي، جنهن هزارين گهر ويران ڪري ڇڏيا. ٻاٻا ضيا! اڄ، پاڻ هن گهر مان نڪري هلون، جيئن اهو پنهنجو ڪم پورو ڪري هليو وڃي!“

ڏاڏي مرحوم جي زير تربيت رهندي، اپريل ۱۹۲۱ع ۾ رئيس ضيا پنهنجي والد مرحوم ببل جي ٻريا ڪيل انگريزي سڪول ۾ داخل ٿيو. اهو اسڪول اڄڪلهه هاءِ اسڪول بنجي

مهران

چڪو آهي. رئيس ضيا مرحوم ميهڙ جي اسڪول ۾ فقط پنج درجا انگريزي پڙهيا، هي به ڏاڏي مجذوب جي ترغيب ڏيارڻ سان. سندس تعليم به ڏاڏي البيلائيءَ سان ٿي. صبح جو ساجهر نون کان فارغ ٿي، ڏاڏي مجذوب جي ڪلھن تي چڙهي، اسڪول پهچندو هو، اتي موڪل ملڻ تائين، ڏاڏو مرحوم ڪلاس ۾ ويٺو هوندو هو. گرميءَ جي موسم ۾ مجذوب کين وڃڻو هڻندو هو.

ڪڏهن ڪڏهن ڪلاس ۾، اگر ڪو ماستر، اجايو سڃايو، ڪنهن شاگرد کي چڙهندو هو، ته پوءِ کيس ڏاڏو مرحوم سخت تنبيه ڪندي چونڊو هو:

”ماستر صاحب! هي ڪن ڪن جهڙا پارڙا، ڪو ماءُ جي پٽان علم ۽ ادب ڪونه سگهي آيا آهن. اگر سڪيل ۽ پڙهيل هجن ها ته پوءِ هوند هت اچن ٿي ڪين ها! اوهان هنن کي سڃاڻيو ۽ پڙهايو، پر نڪو هنن کي ماريو، نڪو هنن کي گارگند ڪريو. هنن جي آه هرش تي ويندي آهي. ان کان بچو!“

رئيس ضيا جي تعليم جي سلسلي ۾، جڏهن اهو مسئلو پيدا ٿيو ته رئيس ضيا انگريزي پڙهڻ ۾ ڪابه دلچسپي نٿو وٺي، نڪو سبق ياد ٿو ڪري، تڏهن ڏاڏي مجذوب ان جو اهو حل پيدا ڪيو، جو پاڻ سنڌي-انگلس ڊڪشنري گهرائائون. ان کي ڏسي ۽ سمجهي، پوءِ مرحوم ضيا کي پاڻ سبق ياد ڪرائيندا هئا. ان وقت ۾ ڏاڏي مجذوب ايتري ته مهارت حاصل ڪئي، جو پاڻ مرحوم ضيا کي آخر تائين پڙهائيندا رهيا، ايتريقدر جو اسپين لکڻ وقت اسڪول ۾ خود ماسترن کي به سمجهائيندا هئا. سندن ايتري رغبت ۽ توجهه ڏيڻ سان مرحوم ضيا هميشه چڱا نمبر کڻي پاس ٿيندو هو. مزو اهو آهي ته ڏاڏو مجذوب وقت هميشه ايتي جهلي پڙهندو هو!

مرحوم ’ضيا‘ پنج درجا ميهڙ ۾ پاس ڪري، ڇهون درجو گورنمنٽ هاءِ اسڪول لاڙڪاڻي مان پاس ڪيو، ۽ ان کان پوءِ ميٽرڪ به اتيئي ڏنائين. ان کان پوءِ ڪاليج جي تعليم لاءِ مسلم يونيورسٽي، عليگڙهه ۾ آگسٽ، ۱۹۳۱ع ۾ داخل ٿيو. اتي ۱۹۳۸ع ۾ ايم. اي. ايل. ايل. بي جا امتحان، فرسٽ ڊويزن ۾، امتياز سان پاس ڪيائين.

عليگڙهه ۾، ڏاڏي مجذوب جي تربيت ۽ تعليم تي، ان دور جي مشهور عالمن ۽ محققن ڊاڪٽر سيد ظفرالحسن ۽ پروفيسر محمد حبيب جو ڪافي اثر هو.

ڊاڪٽر سيد ظفرالحسن هڪ جڳ-مشهور فلسفي ۽ عالم هو. ڊاڪٽر صاحب خاص طرح سان هيگل جي ”فلسفءِ جدليات“ تي، انهن ٽن مشهور عالمن مان هڪ ليکيو ويندو هو، جي ان دور ۾ پوري دنيا ۾ سنڌ طور تسليم ڪيا ويا هئا. رئيس ’ضيا‘ ان کان ’فلسفہ‘ ۾ تڪميل ڪئي. اهوئي سبب آهي جو سندن خيالات ۽ جذبات، تقرير توڙي تحرير تي، فلسفيا رنگ هڪڙي طرف، ته ڏاڏي مجذوب جي اثر ڪري، مجذوبانه ۽ قلندرانہ اثر ٻئي طرف، آخر تائين قائم رهيو.

ان سلسلي ۾ پروفيسر حبیب ۽ استاد سیاست نبي عالمي نهت جو، اڪ ۽ ۽ ڏو عالم هو، جنهن جي صحبت ۽ تعليم سان، پاڻ فلسفہ سياست ۾ تڪميل ڪيائين.

عليگڙھ ۾ رئيس ضيا، نهايت شان ۽ عزت سان، تعليم پوري ڪري، حذدن پنهنجي وطن، ميهڙ ۾ واپس آيو؛ تڏهن پنج سال کن، هتي جي مقامي مسئلن تي حل ڪڍڻ ۽ گذارپائين. سندن اهي پنج سال، سنڌ جي مشهور جيئڻد عالم، استاذ العلماء حضرت مولانا عبد ڪريم ديهري رح، صاحب سيد حاجي علي اڪبر شاھ صاحب، ۽ ٻين ميهڙ جي عالمن ۽ اديبن جي عارفان ۽ ادبي صحبت ۾ گذريا. اهو دور اسان پنهنجن جي شاعران لو مشقي، مطالع ۽ تبادل خيالات جو سنگ بنياد ثابت ٿيو. انهن پنجن سالن جي عملي مشاهدي، ۽ وسيع مطالع جي دور ۾، سندن شاعرانہ طبع ۾ هڪ قسم جو نئين سر ذوق پيدا ٿيو. ان ذوق جي تڪميل جي سلسلي ۾، پاڻ پنهنجي والد ماجد جي نسبت سان ’بزم بلبل‘ کي قائم ڪيائون. ان ’بزم بلبل‘ جي مشاعرن ۾، سنڌ جا وڏا وڏا عالم ۽ شاعر شرڪت ڪندا رهيا، جن ۾ طرحي ۽ غير طرحي ڪلام پيش ڪيو ويندو هو.

رئيس مرحوم ضيا جي توجهه ۽ انتظام هيٺ جمعيت الشعراء سنڌ پاران آل سنڌ ادبي ڪانفرنس به ٿي.

۱۹۴۳ع ۾، سنڌ مسلم لا ڪاليج ڪراچي ۾، منطق ۽ سنڌي ادب جا ليڪچرار ٿيا ۽ ان سان گڏ، کين بورڊنگ هائوس جو سپرنٽينڊنٽ ٿي پڻ ڪم ڪرڻو پيو؛ پر ڪجهه وقت کان پوءِ، ڪن هنگامي ۽ سياسي اختلافن جي پيدا ٿيڻ تي، پاڻ استعفا ڏئي، واپس ميهڙ ۾ آيا. ڪجهه وقت کان پوءِ، دادو ۾ پهريائين اسسٽنٽ پبلڪ پراسيڪيوٽر ۽ پوءِ ۱۹۵۳ع ۾ دادو ضلعي جو پبلڪ پراسيڪيوٽر مقرر ٿيو.

رئيس مرحوم اهو عهدو آخر تائين، مثالي نموني ۾ مائيو ۽ پنهنجي وفات کان اڳ ان تان استعفا ڏيئي، سال-اڌ آرام سان گذارپائين.

رئيس ضيا جي علمي ۽ ادبي خدمتن جي سلسلي ۾ ايترو چيوڻ ڪافي آهي، ته پاڻ ’بزم بلبل‘ جو باني هو، ۽ ماهنامہ ’آديب-سنڌ‘ جو ايڊيٽر رهي چڪو هو. دادو ۾ ’انجمن آفتاب ادب‘ جو صدر هو ۽ بارابرسوسنشن ميهڙ ۽ دادو جو سرگرم رڪن. ’جمعيت الشعراء سنڌ‘ جو لائب صدر ۽ قلندر لال شهباز ميموريل ڪميٽيءَ جو سرگرم سرگرو هو. آخري وقت ۾ هڪ هفتيوار اخبار ’تنظيم عوام‘ (دادو) پڻ هلايائون.

رئيس مرحوم فلسفي ۽ دينيات جي فاضل محفل سان گڏ، هڪ مثالي نثر نگار پڻ هو. پاڻ سنڌي، سان گڏ، انگريزيءَ تي به استادانہ دسترس رکندو هو. سندس سنڌي ۽ انگريزي مضمون، سنڌ جي سڀني روزانن، سنڌي توڙي انگريزي اخبارن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيندا رهيا آهن.

سند انگریزی، مضمون "دان" - گجراتی و "انڈس ٹائمز" حیدرآباد ۾ نہایت دلچسپیء
۾ پڙهيا وڌا هئا. ذاتي سرور ۾ آهي، اگر ڪو صاحب، اهي انگريزي ۽ سنڌي مقالا
جمع ڪري، ڪتاب تيار ڪري

رئيس مرحوم به هجي وڃو مسمود جي حيثيت سان، هڪ انجمن هو. وٽس هروقت عالم
۽ اصل، ادب ۽ شاعر ايندا رهندا هئا، جن سان علمي ۽ ادبي، مذهبي ۽ ملڪي مسئلن تي
نڌل حوالا ڪرڻ سندس پسنديدو مشاغل هو. پاڻ جتي به رهيو، اتي علمي ۽ ادبي ماحول جو
سرڪندو ٿي رهيو. علمي ۽ ادبي، تعليمي ۽ تهذيبي خدمت جي خيال کان رئيس مرحوم،
مجموعات، هرانجمن، هر بزم ۽ هر مجلس جو روح- روان رهندو آيو. هميشه عالمن ۽ اديبن
جي دلجوئي ۽ سرپرستي ڪيائين. هڙون وڙئون امداد ڪندي ڪوٺي ڪسندو هو. سندس جهڙي
هتي صورت تهڙي هئي سهرت! رئيس مرحوم هڪ وضعدار، خوش اخلاق، نيڪ انسان، خدا
ترس، ۽ مذهبي خيالات جو پابند، هڪو ۽ سچو مسلمان هو. سندس ليڪ سهرت مان هزارن
غريبن کي ڏاندو پهتو. ڪيترن بيروزگار هندن ۽ مسلمانن جو بار مٿس رهندو آيو. ان بار
کي آخري گهڙيءَ تائين لڙهيندو آيو. رئيس مرحوم ڪم آزار شخص هو. دوستن جو دوست
هو ۽ دشمنن تي مهربان. ڪنهن دوست کي اگر ڪٿي به ڪا ناجائز تڪليف پهچندي هئي ته
هو بيفار ٿي ويندو هو. دور دراز سفر ڪري هڪڙو وڃي، انهن مشڪلاتن کي منهن ڏيندو
هو. سندس دسترخوان هميشه ڪشادو رهيو. هڪ طرف وقت جا عالم ۽ فاضل، ادب ۽ شاعر
سندس دسترخوان جي زينت رهايا، ته ٻئي طرف امير ۽ پير، ليڊر ۽ ملڪي رهيا به سندس
مهربانيءَ جي شرف کان مستفيد رهيا. ميهڙ ۾ ببل بنگلي جا دروازا هر آئي-وئي لاءِ کليل
رهيا. ميهڙ ۾ جڏهن به ڪو ٻاهرپون ماڻهو ايندو هو، اهو هڪ ڀيرو ضرور ببل بنگلي تي
مهمان طور رهايو ويندو هو. مهمان نوازيءَ جي سلسلي ۾ امير ۽ غريب جو ڪوبه فرق
نه رکيو ويو هئو. هندو ليڊر، وڪيل ۽ واپاري به اچي رهندا هئا. ببل بنگلي، گویا ميهڙ
۾ هڪ ادبي ۽ علمي مرڪز جي حيثيت رکندو هو، جنهن ۾ هروقت علمي ۽ ادبي رهاڻ
هندي رهندي هئي. رئيس مرحوم ان رهاڻ لاءِ شمع محفل جي حيثيت رکندو هو. مدرسو عربو-
ميهڙ جي عالمن ۽ بررگن سان گڏ ببل بنگلي جي رهاڻ، اسان پنهنجي نظر جي
تربيت ڪئي.

مرحوم رئيس جي وفات، علمي ۽ ادبي دنيا ۾ هڪ اهڙو خال پيدا ڪيو آهي، جنهن جو
پرچل مشڪل آهي. اسان هڪ راستباز ۽ صداقت شعار، رفيق، دوست، سرپرست ۽ هر وطن
بزرگ کان وڌيڪ چڱا آهيون، جو ذاتي مجذوب جي نالي واريءَ "نسبت" سان، هميشه
مون کي "بابا سائين" ڪري لکندو هو

رئيس مرحوم، هڪ علمي ڪتب خانو پڻ ڇڏي ويو آهي، جنهن ۾ مرحوم ببل جي دؤر
جي قديم علمي ۽ فني ڪتابن ۾، پاڻ چڱو خاصو اضافو ڪيائين. سندس جمع ڪيل لئبرريءَ ۾

انگريزي، لارسي، اردو، سنڌي، عربي زبانن جا پيش ٻيا شهپارا موجود آهن. ان طرح سنڌي، اردو ۽ انگريزي، علمي ۽ ادبي رسالن جو پڻ وڏو تعداد موجود آهي. سندن قانوني ڪتابن جو ذخيرو ان کان علاوه آهي. سندن فرزندن ۽ عزيزن لاءِ مناسب آهي ته هو رئيس مرحوم جي لئبرري، سندس علمي مقالن، اڻڇپيل مضمونن، شعر و شاعريءَ جي بياض وغيره کسي 'هاڻوڪا مطالعات' سمجهي محفوظ ڪن. ائين نه ٿئي جو اهو ساري زندگيءَ جو ڪڏ ٿيل سرمايو سنڀال کان سواءِ ضايع ٿي وڃي.

رئيس صاحب مرحوم پنهنجي قبيلي ۽ خاندان جو ڀڳدار هو. سندس خاندان ۾ (اڳئين گهر مان) ٽي فرزند - مسٽر شمس الدين، صلاح الدين، ۽ رئيس نظام الدين - آهن، جي به اولادي آهن. سندن همشيره محترم ۽ سندس پٽ، پوٽا ۽ ڏوھڻا آهن. رئيس مرحوم جون ٻه نياڻيون آهن، جي به اولادي آهن ۽ سندن آخري اھلہ به حيات آھي.

خوشيءَ جي ڳالھ آهي ته سندن سارو ڪٽر ۽ ڪھول رئيس مرحوم جي روايت کي زنده رکندو ٿو اچي، ۽ سندس فرزند پنهنجي لائق والد ماجد جي نقش قدم تي هلي رهيا آهن.

رئيس مرحوم کي پنهنجي جليل القدر والد مرحوم "ببل" جي پاسي ۾، پنهنجي پاڙي واريءَ مسجد ۾ رکيو ويو آهي.

- دعا آهي ته رب ڪريم شال رئيس مرحوم کي مري ۽ جنت ۾ جاءِ ڏئي ۽ سندس پسماندن، سندن همشيره محترم ۽ ان جي اولاد، ۽ سندن فرزندن، ۽ سندن عزيزن رئيس قمر الدين، رئيس بدر الدين، ميان عبدالقادر، ميان غلام قادر، وڏيري الهڏي خان ٽپي، ميان عبدالحق، رئيس فقير محمد، ۽ ٻين عزيزن ۽ دوستن کي صبر جميل جي توفيق عطا فرمائي. (آمين) - غ. م. گ

حضرت پير عبدالستار جان سرهندي.

هيءَ خبر سنڌ جي علمي ۽ ادبي مذهبي ۽ ديني حلقن لاءِ نهايت روح فرسا آهي ته "خاندان مجدد" جي لکن مريدن ۽ عقيدتمندن جي پيشوا، لنڊي سائينداد جي مشهور بزرگان دين، حضرات سرهندي خاندان جي مشهور عالم ۽ فاضل، اديب ۽ شاعر، حضرت پير الحاج سائين عبدالستار جان سرهندي، ۱۷-۱۰-۱۹۶۶ع مطابق ۱-جمادي الثاني ۱۳۸۶ھ، داعي اجل کي ليڪ جهوندي، وفات فرمائي اناالله وانااليه راجعون.

سائين عبدالستار جان سرهندي پنهنجي انفرادي ۽ ذاتي وضعداريءَ جي حيثيت سان سرهندي بزرگن ۾ شهره آفاق جو مالڪ هو. مرحوم علوم ظاهره جي تڪميل ۽ تحصيل سان گڏ، علوم باطنيه ۾ به وڏي مقام تي فائز هو. وضعدار، ليڪ طينت، ديندار ۽ مرنج - مرنجان شخصيت جو مالڪ هو. ديني علوم ۽ روحاني معارف ۾ وڏو درڪ حاصل هوس. هميشه

خوش پوشاڪ ۽ خوش خوراڪ رهيو. عالمن ۽ اديبن جو جلسو، شاعرن ۽ سٺن صنف حضرات جو سرپرست، مريدن ۽ عام ماڻهن جو همدرد ۽ خبرخواه، ليڪ-صورت ۽ ليڪ-سیرت، اهڙو نر ٿيو ته ٿيندو!

سندس صورت نوراني، سیرت فقیراني، پوشاڪ امیراني ۽ باطن روحاني، هر خیال سان مجمع اوصاف هو. سندس ڪلام شیرین، گفتگو دلنشین، لب و لہجو نرم ۽ جاذب، طبیعت ۾ رقت، مزاج ۾ وسعت. اهي اهڙيون وصفون آهن جي مشڪل سان ڪنهن هڪ هنڌ نظر ٿيون اچن. پیر صاحب هڪ روشن ضمیر، جلوت پسند، سیاح، معاملہ فہر ۽ نڪتہ صنف شخص هو جنهن جي وجاهت ۽ شہرت کان هڪ طرف افغانستان جو شاہ ۽ عمود بہ جو بادشاہ، مصر جو شاہ فاروق متاثر ٿيا، ته ٻئي طرف ہندستان جا وڏا وڏا نواب ۽ ریاستن جا مالڪ راجائون ۽ رحوڙا بہ سندس صورت ۽ سیرت، معاملہ فہمی ۽ دور رس فیصلن کان متاثر ٿيا.

هڪ طرف شاہ ایران ۽ شاہ شرق اردن، حضرت پیر سائينءَ جي رهاڻ کان مستفید ٿيا، ته ٻئي طرف ہندستان جا عظیم دانشور ۽ سیاسي لیڈر، قائد اعظم، مولانا آزاد، مولانا محمد علي، مولانا شوکت علي، سہاتما گانڌيءَ جهڙا جلیل القدر ملڪي پيشوا بہ حضرت پیر سائينءَ سان متعارف رہيا.

جہان بینی ۽ زبان دانی، جيئن ته حضرات مجدد بہ جو خاص رنگ آهي، حضرت پیر سائين ان جامع ۽ هر رنگ وصف جو واحد نمائندو هو. پاڻ سنڌي، اردو، فارسي، عربي، پشتو، بلوچي ۽ سرائڪي ٻوليءَ جا ڄاڻو ۽ ماہر بہ هئا ۽ شاعر بہ هئا. سندن ڪلام زياده تر عشقہ شاعريءَ تي مشتمل آهي. ان سلسلي ۾ بہ پاڻ پنهنجن قدیم بزرگن ۽ سلف صالحن کان جدا ڪاله رنگ جا حامل رہيا.

حضرت پیر سائين ڪيئي ڀيرا ہندستان، ایران، افغانستان، عرب، عراق ۽ مصر جا سفر ڪيا، ان فڪري مسر ملڪن جي حالات ۽ سياسي معاملات تي سندن نگاهہ نہایت وسیع بہ هئي ۽ عمیق بہ هئي. سندن حلقہء احباب ۾، بادشاہن ۽ امیرن، وزیرن ۽ عالمن، شاعرن ۽ اديبن جو وسیع حلقو اچي ٿو وڃي. اهڙي مقبولیت هن کان اڳ ڪنهن بہ سنڌيءَ کي مشڪل ملي آهي. سندن گفتگو زياده تر سست ۽ شائستہ، پر ڪجهہ ظرافت ڏانهن مائل رهندي هئي. بذل صنف ۽ حاضر جواب بہ هڪڙائي هئا. ڪانئن ڪنهن بہ ظریف ۽ دانشمند، گفتگو ۾ ڪا ڳالهہ نہ ڪڍڻ آهي. پاڻ مجلس جا مور هئا ۽ سندن شخصیت وڏن وڏن عالمن ۽ ٻين جي موجودگيءَ ۾ بہ نمایان رهندي هئي. وڏا وڏا فرعون ۽ هامان بہ سندن اڳيان جھڪندي ڏٺا ويا. پاڻ دہني حمیت ۽ اخوت جي سلسلي ۾ بہ پنهنجو مٿ پاڻ رہيا.

پیر صاحب جن حرمین جا خادم ۽ محب هئا. ذکر جي حالت ۾ پاڻ هزارين من اناج ۽ لکين رپيا، تحفظزدہ ماڻهن لاءِ حرمین پہچائي چڪا هئا.

سندن شاعري به نهايت لذت آهي. شاعريءَ جي فن ۾، پاڻ روايت جا ابترا ٻاند ز رهيا. هن فن ۾ سندن جدت ۽ ثروت اها هئي جو پاڻ تشبيهات جو اهو حصو، جنهن ۾ شاعر سگهرا، معشوق کي ڪافر، چنگيز، ظالم، ستمگر، بت-بيپر، رهن-ايمان، بيولا، ڪڇ ادا سڏين ٿا، سو رد ڪري ڇڏيائون. فرمائيندا هئا:

”هي عجيب ستمگري آهي! محبوب ۽ معشوق کي ستمگر ۽ چنگيز، بيولا، ڪڇ ادا چون ڪو مناسب آهي؟ محبوب ۽ معشوق جي هر ”ادا“ محبوب آهي! محبوب سرتاها محبوب آهي! اهو عاشق ناهنجار ڪتاخ آهي، جو محبوب مان عيب ٿو ڪڍي، ۽ کيس مشهور سفاڪ ۽ ظالم چنگيز سان تشبيهه ٿو ڏئي! ”برهن“ جي ٻار جي، مڙني مائٽي! ڏسو ته سنڌ جي عارف جي ڪيڏي نه گهڙي نگاهه آهي! ٻاها، مون ته ڪڏهن به پنهنجي ”محبوب“ کي ستمگر نه سڏيو آهي!“

مون کي ياد آهي ته سائين ميران محمد شاهه وٽ هڪ رهاڻ ۾ جڏهن اها گفتگو ٿيڪتي، تڏهن مون کين عرض ڪيو، ”حضرتا! ڀلا ڪو اهڙو ڪلام ته سڻايو، جنهن ۾ ”محبوب“ سان خطاب به عجب ڪيو ويو هجي!“ پاڻ فوراً فرمايائون: (ڪڙڪ آواز ۾، گلاب تي زهر ڏيندي، ۽ ڪلندي).

”گرامي صاحب، اوهان اسان جا ٻارا دوست ۽ سخن منج آهيو. اوهان جي تعريف حضرت حافظ هاشم خان صاحب کان ٻڌي اٿم. امدالله شاهه ۽ ٻيا ٺڪڙائي سادات اوهان جو گهڻو ذڪر ڪندا آهن. حضرت مخدوم صاحب جي خاص احباب ۾ شمار ٿيو ٿا. اسان شاعري به جوانيءَ ۾ ڪئي. بهرحال، تفنن طبع لاءِ ڪافي ٻڌائيندس ۽ نه امتحاناً.“ سائين ميران محمد شاهه جي هڪ خوشگوار ٺهڪ کان پوءِ، سائين ستارچان هيءَ ڪافي ٻڌائي:

له ستم مهڻا سنڀار، نينهن ٿو مون کي نهوڙي!

قول جي مون سان ڪها تو، روت سان ٻيمان ٻار،

وصل جا وعا ڪري پوءِ، تون وري سي لاوسار... ماريو مون کي وڇوڙي!

آخري شعر آهي:

آءُ نه هڪ آهيان اڃايل، عشق ۾ عاجز اٻار،

منجهه انهيءَ ميدان ماري، برهه بيحد بيشمار... ”پير“ جهڙا ڪئين ڪروڙي!

اها ڪافي پنهنجي اسلوب ۾ فن جي لحاظ مان نهايت لذت به آهي ۽ معياري به آهي.

سندس زبان سادي ۽ سٺي سنڌي آهي. ان ۾ نجيس حرفي جي مراعات به آهي. ان کي ڏسي،

انهن ڪوبه نه سمجهندو ته هيءَ ڪافي هڪ اهڙي شخص جي آهي، جنهن کي هڪ نه پر ست

زبانون آهن! جنهن وٽ رات ڏينهن عربي، فارسي، پشتو زبانن ۾ گفتگو هلي ٿي!

اها ڪافي پوري ٿي ته سائين ميران محمد شاھ فرمايو: ”اھو‘ ڪلام ٻڌايو!“ ”اھو“ ٻڌي مون ڪٿي ڇپ ڪئي. ٻيو سائين فرمايو: ”گراسي صاحب، هاڻي جواب ترڪي به ترڪي! رنج نه ٿيندو!“ مون عرض ڪيو: ”نه ئي ارشاد!“ فرمايائون:

محبوب ماه صورت ڪو بي وفا نه آهي،
مائتا ميني جا آهن، ليڪن جفا نه آهي.

شاعر شڪايتون ٿا بهجا بکن گراسي، دراصل دلبرن ۾ ڪافي خطا نه آهي.
تشبيه تنهنجي قد جي شمشاد سان ڪن ٿا، شمشاد ۾ ٿلڻ جي توصيف ڪانه آهي.
تنهنجي منن ۾ ڇهن کي مرجان پيا چون ٿا، مرجان ۾ لطافت، ميناج سان نه آهي.
ڪنهن دم چون ته آهي، پيارو پريءَ جو پيڪر، ليڪن پريءَ ۾ اهڙو نازو ادا نه آهي.

ان کان پوءِ فرمايائون ته ”پهرئين شعر ۾ مون هيئن: ”گراسي“ چئي اوهان کي مخاطب ٿيو آهيان، ورنه اتي ”مدامي“ آندو اٿم.“ ان کان پوءِ به ڪافي وقت تائين رهاڻ هلندي رهي.
هڪ ڀيري رهاڻ ۽ صحبت ۾ وحدت الوجود تي گفتگو ٿيڪي. مون کين ڪجهه دلائل پيش ڪيا. پاڻ اڪيون پوئي ٻڌندا رهايا. مون جڏهن ڇپ ڪئي، تڏهن پاڻ اڪيون ڪولي، ڪيلي ڏنائون. فرمايائون، ”مولوي صاحب، شيخ ابن عربي کان ڪافي متاثر آهيو. ڇا؟“ ”مکتوبات مطالع ڪن ڪئي اٿو؟“ حضرت مجدد فرمائي ٿو:

مارا نص“ درڪاراست، نه ڪ نص“!

ائين چئي، پاڻ وحدت الشهود جا دلائل پيش ڪرڻ شروع ڪيائون. ان رهاڻ ۾ پاڻ قرآن، حديث، اقوال سلف، بالخصوص حضرت مجدد رحم جي مکتوبات مان، شواهد ۽ دلائل پيش ڪندا رهيا. ان تقرير دلپذير ٻڌندي، ائين معلوم ٿيو ته ڪو علم ڪلام جو استاد، شاگردن کي درس پڙهائي رهيو آهي. سندن دلائل ۾ ڪابه سختي ۽ ڪجھه بعني نه هئي. ڪلندي ۽ مڙڪندي بحث ڪندا رهيا. سندن دقيق نگاهه ۽ وسعت مطالع ڪي ڏسي، آڱ ته دنگ رهجي وڃي. مون سائين حافظ هاشم جان کان سواءِ ٻيو ڪوبه ان ٻاڄ جو متڪلم ۽ عالم دين نه ڏٺو آهي!

سائين ميران محمد شاھ جي چهلر تي، دسترخوان تي ويٺي، فرمايائون:

”گراسي صاحب، اوهان جو ميران محمد شاھ ني لکيل وفات پڙهيم. تمنا ٿو ڪريان ته مان به جلدي مري پوان ته منن مون تي به لکوا.“

ان تي، قاضي علامه مصطفيٰ، رٿائڻڊ ڪاڪٽر ۽ عزيزم محبوب علي چنا صاحب، ٺهڪ ڏيئي ورائيو:

سائين، اوهان اڄ ڪٿي پاڻ کي مرحوم سمجهو ته گراسي صاحب لکي! فوراً فرمايائون:

”تڪلف سان ٻڌا ٿيل تحرير ۾ روح نه رهندو.

روح تڏهن ٿيندو جڏهن منهنجو روح نڪري!“

پهر دل، اهي عجب غريب لطائف ۽ طرائف آهن، جي هن وقت دل تي ٿري آيا آهن. سندن شعر و شاعريءَ جي سلسلي ۾، چند اشعار پيش ڪرڻ مناسب ٿو سمجهان. سندن جهان ٻئي ۽ مشاهدي ۽ تجربن جو شاهڪار ملاحظه ڪريو:

جڏهن ڇاڇي ڏٺو، ساري خدائي،
نظر مون کي فقط هڪ ڳالهه آئي.

ڪميٽين ۾ وفاداري نه آهي، اصيلين ۾ نه آهي بيوفائي.
۽ ڇيرون، ٻن ۾ خالق ڪن خلقيون، چڱن ۾ بدر ۽ بچڙن ۾ چڱائي.
ڪميٽيا قرب ڪن، ظاهر زباني، اندر هڪڙي، پهر ڪن، ٻي ٻيائي.
ڪميٽين سان نه رکجي قرب قلبي، ڪرڻ گهرجي نه تن سان آساني.
پري رهجي، نه رکجي بهار تن سان، نه آهي چال ۾ هن جي چڱائي.
ڪجي قربان پنهنجي جان، تن تان، رکن جي صاف سڃاڻي.
بچائڻ تجربي، هي شعر جوڙيو، زماني رهبر جي چڱائي چڪائي.
محبوب کي ٿا چون:

مشتاق ٻار، موهين، بالڪن ٻنن ۾ ڇا ٿئي؟
ونسڳو وٺڻ ويچارا، ڪارڻ ڪنڊن ۾ ڇا ٿئي؟

آب حيات ناهين، ڪوثر به ڪين، ليڪن، بخشين ٿو زندگاني، لمان ٻن ۾ ڇا ٿئي؟
ظاهر ۾ باه وانگر، گرچ ٻن ٿا ليڪن، ٺارن هيون سيليءَ سان، ڳاڙهن گلن ۾ ڇا ٿئي؟
اسرار عشق وارا، محبوب سان ڄاڻي، هو 'پير' چو پيڻ ٿو، اهڙن ڪمن ۾ ڇا ٿئي؟
بهار جي آمد تي، حضرت پير سائين، هن طرح ٿو محبوب سان خطاب فرمائي:

آيو بهار ٿيڙو تازو هن دوباره،
سیراب ٿيا بخوبي، سروسمن دوباره.

چوڌار اڃ چمن ۾، ڪيا چهجهت ڇهن،
بلبل، گلن ڦلن تي ٿي نغم زن دوباره،
ست ڪونڊ آه ڪو گل، محبوب سان منهنجي،
ٿاڙيو گلاب جي گل، ڏس پهرن دوباره.
سامان ٻيا نظارا، تو لشي ٿيا نڪارا،
اندهن ڪڏهن بهارا، پنهنجي وطن دوباره.

هي آهي پير سائينءَ جو سڌي ڪلام. هتي فارسي، عربي ۽ پشتو ڪلام ڏيڻ طوالت جو سبب ٿيندو. سندن ڪلام جي رنگيني ۽ پختگي، سندن قادرالڪلام ۽ مشتاق استاد هجڻ جي شاهد آهي. آخر ۾ سندن هڪ عجب غريب واقعو بيان ڪريان ٿو. سائين عبدالستار جان سرهندي رهه جي زندگيءَ ۽ ان جي عجائبات ۾ هي واقعو شمار ڪيو وڃي ٿو ته پاڻ، ٽڪڙائي سادات جي بزرگن جي 'وفات' تي هميشه موجود رهيا. حالانڪ پاڻ سياح ۽ سيلاني هئا. ڪڏهن ڪراچي

ٽي ڪڏهن لاهور، ڪڏهن طهران ٽي ڪڏهن بغداد، ڪڏهن بروت ٽي ڪڏهن قاهره، ڪڏهن دهليءَ ۾ ڪڏهن ڪوئيٽا! پر اها عجب حقيقت آهي ته ٽيڪڙائي سادات جي اهڙي غم والدود، جي موقعي تي پاڻ لازمي طور هٿ ٿي موجود هوندا هئا. ۸۵ سالن جي عمر تائين، سندن اها روايت قائم رهي. اها به گویا سندن هڪ زندهه ڪرامت چئي!

پڻ حضرت خواجہ حسن جان سرهندي رح حا پيو لمبر فرزند هئا ۽ ۱۳۱۱ھ ۾ ٽڪڙ ۾ حاو. حضرت سائين وڏي، خواجہ عبدالرحمان جان رح کين ڪلھن تي ڪڏايو، ۽ ناز سان ٻالھو.

پڻ آخري وقت ۾، ڪابل مان آيا هئا. کين اوچتو دل جي شڪايت پيدا ٿي. باوجود علاج جي، پاڻ صحتمند نه ٿيا ۽ حيدرآباد، ميمڻ اسپتال ۾ وفات ڪيائون. کين پنهجي بزرگن جي ڀرسان، ”مقبره شريف“ ٽڪڙ ۾ آرامي ڪيو ويو. سندن عمر ۸۵ سال هئي. هن جا ڪهه صدمي ۾، اسان حضرت شاه آغا، حضرت حافظ هاشم خان سائين، ۽ سندن فرزندن فاروق جان ۽ صديق جان ۽ سندن عزيزن مريدن سان شريڪ غم آهيون. دست به دعا آهيون ته رب ڪريم شل کين مڙهي، ۽ جنت ۾ جاء نصيب ڪري، ۽ سندن پسماندن، بزرگن، ڀائرن، اولاد ۽ مريدن کي صبر جميل جي توفيق عطا فرمائي. -غ. م. گ

علامہ آقاي سعید نفیسی

علمي دنيا لاءِ هيءَ خبر نهايت اندوھناڪ آهي ته ايران جي وڏي محقق ۽ عالم، نقاد ۽ ماهر تعليم، علامہ سعید نفیسیءَ ۱۴-نومبر ۱۹۶۶ع تي وفات ڪئي آهي! اللھ وانا اليھ راجعون. علامہ سعید نفیسی، پنهجي جامع خصوصيات جي لحاظ سان، بين الاقوامي شهرت حاصل ڪري چڪو هو. جديد ايران جي علمي ۽ فڪري ارتقا جي سلسلي ۾ علامہ مرحوم جون علمي ۽ ادبي خدمتون بلند مقام حاصل ڪري چڪيون آهن.

علامہ مرحوم ابتدائي تعليم پنهجي وطن ۾ حاصل ڪئي ۽ اعليٰ تعليم طهران، پارس ۽ سترلشيد ۾ مڪمل ڪئي، ۽ انهن يونيورسٽين ۾ وڏي امتياز سان پنهجي علمي تحقيق کي تڪميل تي پهچايائين.

يورپ مان واپس اچڻ کان پوءِ طهران يونيورسٽيءَ ۾ تاريخ، جاگرافي، فارسي ادب ۽ لسانيات جو پروفيسر مقرر ڪيو ويو. ان سان گڏ ”ڪاليج آف لا“ ۾ به پروفيسر جي حيثيت سان ڪم ڪندو رهيو.

ڪجهه وقت کان پوءِ ڪابل يونيورسٽيءَ جي تقاضا تي پاڻ ڪابل ۾ آيو، ۽ اتي به پروفيسر ٿي ڪم ڪندو رهيو.

علامہ سعید نفیسیءَ جي عالمي شهرت کان متاثر ٿي، دنيا جي وڏن علمي مرڪزن ۾ کيس وقت بوقت دعوت ڏيئي گھرايو ويو. علامہ مرحوم ان علمي سفر ۾ لندن، برلن، پارس، ميونيخ، روم، واشنگٽن کان سواءِ، اله آباد، بمبئي، بنارس، پاٽنا، ٿروينڊرم، حيدرآباد دکن، دهلي، علي ڳڙھ، ڪلڪتي، مدراس ۽ ناگپور يونيورسٽين ۾ به عالمان ۽ فاضلان ليڪچرس ڏنا.

ان سلسلي ۾ پاڪستان ۾ ۴-۵-ٽي ڀيرا آيو. ڪراچي، حيدرآباد سنڌ، لاهور، پشاور،
 ڊاڪا، راج شاهي، يونيورسٽين ۾ به علمي ۽ ادبي تقريرون ڪيائين.
 ان کان پوءِ ڪميس بروت جي سينٽ جوزف ڪاليج ۾ پروفيسر ٿي ڪم ڪرڻو پيو.
 سندس تصنيف ۽ تاليف ۽ درست ڪيل ڪتابن جو نه فقط معيار بلند آهي، پر تعداد به
 ڪافي آهي. سندس تصنيفات جو انداز ۱۹۴۰ آهي. سندس مقالات، جي فارسي زبان ۾ شايع ٿي
 چڪا آهن، تن جو انداز ۹۰۰ کان وڌيڪ آهي. سندس علمي ۽ محققانه مقالات ڪيترن حندن
 ۾ شايع ٿي چڪا آهن.

ان کان سواءِ، يورپ ۽ ايشيا ۾ فرينچ، انگريزي، عربي، روسي، اردو، آرميني ۽ ترڪي
 زبانن ۾، سندس ۵۰ کان وڌيڪ مقالا شايع ٿي چڪا آهن.

سندس علمي ۽ فني خدمتن جو اعتراف نه فقط جديد ايران جي محققن ڪيو آهي؛ پر
 ان کان ٻاهر يورپ جي مشرقيين به سندس تحقيق مان استفادو ڪيو آهي. يورپ جا وڏا وڏا
 محقق، سندس مقالات ۽ تحقيقي ڪتابن مان گهڻو ڪجهه حاصل ڪري چڪا آهن. علامه جي ذات
 هڪ علمي سائنس جي حيثيت سان علمي دنيا ۾ وڏي مقام تي فائز تصور ڪئي وئي آهي.
 علامه مرحوم نهايت سادو دل، اهل نظر، صوفي منش ۽ مزاج سرنگان شخصيت جو مالڪ
 هو. کيس ايراني ثقافت ۽ تهذيب جو نمايندو ڪري تسليم ڪيو ويو هو.

علامه مرحوم ۱۳۰۵ ٽي ڀيرا سنڌ يونيورسٽيءَ جي دعوت تي پڻ آيو هو، ۽ هتي سنڌ
 يونيورسٽيءَ جي فارسي شعبي جي اهتمام هيٺ سندس تقريرون پڻ ٿيون.

علامه مرحوم کي هت حيدرآباد يونيورسٽيءَ ۾ ۴-ٽي ڀيرا ڏسڻ ۽ ٻڌڻ جو شرف پڻ
 حاصل ٿيو. علامه صاحب هڪ طرف علامه اقبال جي فلسفي ۽ نظريات کي متاثر نظر آيو ۽ ٻئي
 طرف سنڌي ادب ۽ تصوف متعلق به متعارف هو.

علامه صاحب جي خدمت ۾ جڏهن منڍوي مولانا روم جي مڪمل ترجمي جو سٽ پيش
 ڪيو ويو، تڏهن حيران رهجي ويو. مولانا دين محمد ”اديب“ فيروز شاهيءَ کي تحسين ۽ انهن
 چونڊي فرمائين:

”سنڌي زبان جي اها سعادت آهي، جنهن ۾ منڍويءَ جو ترجمو، مڪمل ٿي سگهيو آهي.
 ان مان ثابت ٿو ٿئي ته سنڌي زبان، سرمايهءِ العاط ۽ تسويع جي لحاظ سان، اهڙي شاهي
 ۽ شاهوڪار زبان آهي، جنهن ۾ منڍويءَ جا دقيق ۽ فلسفيانه مسئلا، ترجمو ٿي
 سگهيا آهن.“

ان کان پوءِ فرمائين:

”مولانا صاحب! اوهان مون سان گڏجي، ايران هلو، آئي اوهان جو وڏو قدر ٿيندو...!“
 علامه سعيد نفيسيءَ، اهو ذڪر، پنهنجي هڪ فارسي مقالي ۾ پڻ ڪيو آهي. بهرحال، علامه
 جي وفات نه فقط فارسي ادب لاءِ، پر پوري علمي دنيا لاءِ هڪ دڪدانگ حادثو آهي. سندس
 علمي شخصيت تي پوري دنيا جا عالم ۽ فاضل اشڪبار آهن.

سندس پسماندن مان ٻه ٻٽ ۽ ٻه نياڻيون آهن. دعا آهي ته رب ڪريم شال کيس مرهي
 ۽ جنت نصيب ڪري. — آمين — غ. م. گ.

علمي، ادبي ۽ ثقافتي سرگرميون

اعزازي ڊگريون

(سنڌ يونيورسٽي نوڪميس، ڄامشورو: ۴- مئي ۱۹۶۶ع)

گذريل ۴- مئي ۱۹۶۶ع تي، سنڌ يونيورسٽيءَ جي ڪائونڪشن جي شاندار تعليمي تقريب ۾، واديءَ سنڌ جي پن جليل القدر فرزند- حضرت علامہ آءِ. آءِ. قاضي ۽ ستر ذوالقدر علي پٽي- جي خدمت ۾ سندن ملڪي، ديني، ادبي، علمي ۽ تعليمي خدمتن جي اعتراف طور، ”ڊاڪٽر آف لاءِ“ جون اعزازي ڊگريون، وائيس چانسلر سنڌ يونيورسٽي، پروفيسر حسن علي عبدالرحمان، هدايت لا پيش ڪيون.

ان تقريب ۾ اعليٰ تعليمي ماهرن، پروفيسرن، ڊاڪٽرن، ليڪچرارن، شاگردن، معزز شهرين، عالمن، اديبن ۽ شاعرن شرڪت ڪئي.

جڏهن علامہ صاحب ۽ پٽي صاحب کي تعليمي سربراهن جي جلوس ۾ ڊائيس تي آندو ويو، تڏهن سڀني ماڻهن بهي، سندن آجيان ڪئي.

ان موقعي تي علامہ صاحب جن هڪ بصيرت افروز تقرير ڪرڻ فرمائي، جنهن ۾ اسلام ۽ نظريه تعليم متعلق عالمان ۽ فلسفيان انداز ۾ گفتگو ڪئي ويئي آهي. (اها تقرير، هن ئي پرچي ۾ شايع ڪئي وئي آهي).

اسان سندن خدمت ۾ دلي خلوص ۽ محبت سان تهنيت پيش ڪريون ٿا.

لطيف جي ۲۱۴ ساله ورسي

(پنجاه: ۴، ۵- جون ۱۹۶۶ع)

سنڌ جي مداحيات صوفي شاعر، شاه عبداللطيف ڀٽائي رحه جي ۲۱۴ ساله ورسيءَ جون مختلف تقريبون، مشاعرو، سيمينار، راڳ ۽ مقالن جي نشست نهايت خوش اسلوبيءَ سان منعقد ٿيون، جن ۾ هزارها ماڻهن ذوق شوق سان حصو ورتو.

هن ورسيءَ جو افتتاح، ڊويزنل ڪمشنر، جناب سرور حسن خان ڪيو، ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب، علامہ آءِ. آءِ. قاضيءَ جو پيغام پڙهيو. ڪمشنر صاحب فرمايو ته:

”شاه هڪ عالمگير امن ۽ صلح جو پيغامبر آهي. سندس ڪلام، اسلام جي صحتمند ۽ ترقي پذير قدرن جو حامل آهي، ان کي دنيا جي مکيه علمي زبانن ۾ ترجمو ڪرڻ گهرجي.“

ان سلسلي ۾ ڏاکڻي ڏينھن هڪ سمنڊ، 'شاھ' ۾ اسلامي قدر، هي موضوع تي، پروفيسر غلام مصطفيٰ شاھ ڏورڪوڻ تعليمات سنڌ جي صدارت ۾ ٿي گذريو. ان ۾ محترم محبوب علي چا، عبد رحيم ڏسو، عبد علي قسائي، مسٽر شفيع محمد ايڊيشنل ڊپٽي ڪمشنر ۽ آغا عبدالسي ۽ بهرو ورتو. صدر تي تقرير ۾، صدر صاحب، شاھ ۽ سندس ٻن متعلق بصيرت افروز تقرير ڪئي ۽ ٻڌايو ته "عبد جي ٻي، انسٽيٽ جا قدر، اسلامي نظام جي مانت پيش ڪيا آهن." رڳ ۽ رڳ جي محفل ۾، ريڊيو پاڪستان جي مڪارن ۽ ٻي اهل دوى فنڪارن حصو ورتو. هيءَ نشست رات جو چئن بجي تائين هلندي رهي. ڪارروائي جناب ڊاڪٽر بلوچ صاحب، سيڪريٽري پيشاھ ڪيچرل سينر هلائي، ۽ سيشن جي عسي ۽ فني خدمتن تي روشني وڌي.

مرزا قليچ بيگ جي ورسي

(ٽنڊو ٺوڙھو، حيدرآباد؛ ۳-جولاءِ ۱۹۶۶ع)

سنڌي زبان جي عظيم محسن، اديب، شاعر، ڊرامه نگار، مترجم مرزا قليچ بيگ جي ياد ۾، گه ريل ۳-جولاءِ ۱۹۶۶ع تي، 'لطيف لئبرري سوسائٽي' ۽ 'لطيف لئبرري' جي گڏيل ڪوشش سان شاندار ورسي منھائي ويئي، جنهن جي صدارت، مسٽر قطب علي شاھ حسيني، چيئرمين ميونسپل ڪميٽي حيدرآباد ڪئي.

شام جو مرحوم جي مزار تي گلن جي چادر چاڙھڻ ۽ فاتح خواني کان پوءِ، 'هاب-ڊنچ' (ٽنڊي ٺوڙھي) جي اسٽيج تي ادبي ڪانفرنس شروع ٿي. جلسي ۾ شهر جا ڪافي عالمن، اديبن، شاعرن، پروفيسرن، شاگردن ۽ ادب ذوق موجود هئا. تقريرن جي سلسلي ۾، مولانا غلام محمد "گرامي" ميان الله غلام علي، پروفيسر محبوب علي چٽا، پروفيسر خواجا غلام علي الانا، جان محمد جمالي ۽ عبدعلي قسائي، مرزا قليچ بيگ جي سوانح ۽ خدمت تي ڪافي روشني وڌي.

ان بعد شاعري جي محفل ۾ - شمشير الحيدري، مرزا قمبر علي حيدري، مرزا اسد بيگ، مرزا اجمل بيگ، مرزا اڪمل بيگ، عباس علي بيگ، سلطان حيدر ۽ قمر ڪوهستانيءَ بهرو ورتو. راڳ جي محفل ۾ فقير عبدالغفور ۽ ٻلاول بيلچر، مرزا صاحب مرحوم جون ڪييون پيش ڪيون. آخر ۾ فوجي ڊراما ۽ ٽيبلو اسٽيج ڪيا ويا.

سوسائٽي ۽ لئبرريءَ جي ڪارپردازن - قاضي غلام نبي ۽ نثار حسيني - جي سرجوشيءَ سان ورسيءَ جو اڪتمار ٿيو.

سنڌي ادبي رھان

(هالا نوان؛ ۹-جولاءِ ۱۹۶۶ع)

"هالا اسٽوڊنٽس فيڊريشن" جي اڪتمار سان، سروري اسلامي ڪاليج هالا جي آڊيٽوريم ۾، گڏيل ۹-جولاءِ ۱۹۶۶ع تي هڪ "سنڌي ادبي رھان" رچائي ويئي، جنهن جي صدارت

محترم شمشيرالحيدريء ڪٿي ۽ ٻين جي تقرير ۾، سرزمين هالا جي بزرگن، عالمن، شاعرن جي علمي خدمت جي ذڪر سان گڏ، شاگردن جي ههڙين ادبي رهائين جي انعقاد کي سارايو. سلمان شيخ ۽ چار صاقي جي مضمونن پڙهڻ بعد، شاعري جي محفل ۾ - شمشيرالحيدريءَ، 'پرواني' پٺي، 'پرو' 'ناشاد'، چار 'صاقي'، جهامراه نثرائي، رفيق ميمڻ، 'شاد' هالائي، محڪم 'بسمل'، يوسف حفيظي، خان محمد 'خان' ۽ ٻين ڪيترن مقامي شاعرن حصو ورتو ۽ رات جو ۱۱ بجي رهائ پوري ٿي.

فيڊريشن جي ڪارڪنن - علي محمد ميمڻ، محمد اسماعيل ميمڻ ۽ رفيق ميمڻ ۽ سندن دوستن جي سرچوشيءَ سان رهائ ڪامياب رهي.

۲- سنڌ ثقافتي ڪانفرنس

(پڊاپور، ضلعو دادو: ۱- آگسٽ ۱۹۶۶ع)

"بزم صوفيائي سنڌ" جي ثقافتي ڪانفرنس جي سلسلي جي "۲- سنڌ ثقافتي ڪانفرنس"، گذريل ۱- آگسٽ ۱۹۶۶ع تي، داد شهيد عليه الرحمت جي مهلي ۽ عرس جي موقعي تي، درگاه (نزد پڊاپور، ضلعو دادو) تي اعليٰ پئماني تي منعقد ڪئي ويئي، جنهن جي صدارت سيد غلام حيدر شاھ ڪريمي، سجاده نشين درگاه شاهه ڪريم بلڙي شريف ڪئي. (۱- ثقافتي ڪانفرنس، ٺٽي ۾ ۲۳- جون ۱۹۶۶ع تي ملهائيل)

تربت تي گل چاڙهڻ کان پوءِ، اڳڻ ۾، رات جو ۹- بجي ڪانفرنس شروع ٿي. سيد يارمحمد شاھ لڪياريءَ جي مرحبائي تقرير کان پوءِ، محترم جي. ايم. سيد (بزم جي روح روان) افتتاحي خطبو پڙهيو.

شاعري ۾ شيخ اياز، شمشيرالحيدري، پرواني پٺي، فتاح ملڪ، الطاف عباسي، سيف هنوي ۽ ٻين بهرو ورتو.

هن ڪانفرنس ۾ ڪافي عالمن، اديبن ۽ شاعرن موجود هئا - محترم جي. ايم. سيد، شيخ اياز، محمد ابراهيم جوڻيجو، شمشيرالحيدري، غلام رباني، پروفيسر الانا، قاضي فيض محمد، حفيظ قريشي، رسول بخش هليجو، حميد سندي، محمد عثمان ڏيپلائي، جمال رند، پروانو پٺي، فتاح ملڪ، الطاف عباسي، پرو ناساد، معصوم هالائي، نور عباسي، حيدر علي ٽالپر، پٿر فقير ۽ رشيد صابر وغيره.

ماني ڪالڙ کان پوءِ راڳ جي محفل شروع ٿي. فقير عبدالغفور ۽ زرين بلوچ کان سواءِ، مقامي فنڪار رت جو ۳ بجي تائين محفل مڄائيندا رهيا ۽ هزاره ڏيڍ سامعين ڪانفرنس ۾ موجود رهيا.

اردو - سنڌي مشاعرو

(ٽنڊو محمد خان: ۱۴- آگسٽ ۱۹۶۶ع)

پروم "زاديءَ جي سلسلي ۾" بزم - ادب " ٽنڊي محمد خان ۾ ۱۴- آگسٽ ۱۹۶۶ع تي، سٺين ڪتاب ۾ هڪ اردو-سنڌي مشاعرو، شاندار نموني منعقد ٿيو، جنهن جي صدارت مسٽر يوسف جمال، استنت ڪمشنر ٽنڊو ڊويزن ڪئي.

محفل ۾ "پرواني" پٽي، "فدا" سرهڻي، شوق سنڌي، "سڪين" ملاڪاڻياري، پير بخش "پسي"، "پرواز"، "سيف" پنوي، مشهود "انور"، "برگ" يوسف، محمود صديقي، شاد بهنوي ۽ مقامي شاعرن بهرو ورتو.

۵- ڪلاڪن جي يادگار محفل کي هزار کن شهرين ٻڌو، جن ۾ ايسر، پروفيسر، شاگرد، ادب ذوق وغيره هئا.

ٻيو ڪل سنڌ پار ڪنوئشن

(بنت هال، حيدرآباد: ۱۴- آگسٽ ۱۹۶۶ع)

گذريل ۱۴- آگسٽ تي، بنت هال ۾، سنڌي پارڙن جو هڪ دلچسپ ڪنوئشن، زيراهتمام، روزانه "عبرت" حيدرآباد جي ٽي گذريو، جنهن ۾ شهر جي نئين پارڙن ۽ سنڌ جي مختلف ڳوٺن ۽ شهرن مان بهتل پارڙن جي وڏي تعداد کان سواءِ، ڪافي عالم، اديب، شاعر ۽ شاگرد موجود هئا.

صبح جو ۱۰ بجي، سجايل ۽ سينگاريل بنت هال ۾، جناب پروفيسر حسن علي عبد الرحمان، وائيس چانسلر سنڌ يونيورسٽي، "۱- ڪل سنڌ پار ڪنوئشن" جو افتتاح ڪيو. پهرين بينڪ "ادبي رهڻ" جي صدارت سنڀالڻ کان پوءِ، پير مظهرالحق "گن" ("ماما مارجي" - پارڙن جي ٻاري - روزانه "عبرت") وائيس چانسلر کي مرحبا چونڊي، استقباليه حضو پڙهيو. ان بعد ڪمي پارڙن، دلچسپ ۽ معصومانه انداز ۾ مضمون ۽ افسانا پڙها. عبدالڪريم ٻوڄ، پارڙن کان ڪافي سوال پڇيا، جن جا پارڙن جواب ڏئي، پروگرام دلچسپ بڻايو.

آخر ۾، محترم حسن علي عبدالرحمان، پنهنجي تقرير ۾ پارڙن جي اجتماع ۽ ڪنوئشن جي انعقاد تي خوشي، جو اظهار ڪيو ۽ پارڙن کي مفيد مشورا ڏنا.

ساڳئي ڏينهن، شام جو ۴ بجي، ڪنوئشن جي ٻي نشست "مذاڪرو" شروع ٿي، جنهن جي صدارت مولانا غلام محمد گرامي صاحب ڪئي. ڪامي پارڙن، رئيل عنوان "تعليم جو ذريعو، مادري زبان هنڌ گهرجي" تي دلچسپ تقريرون ڪيون. آخر ۾، گرامي صاحب پنهنجي روح پرور تقرير ۾ نونهالن کي ڪيترائي ڪارگر مشورا ڏنا.

ان بعد ٻارڙن جي دستڪارين ۽ ڊرائنگ جي امتحانن تي، جنهن جو اوساخ مقرر
 مقرر ڪيو. سڀني حاضرين، ٻارڙن جي دستڪارين کي ساراهيو ۽ همدان
 رات جو ۱ بجي تفریحی پروگرام جي آخري نشست هئي. بئڪم عهده، سڀني
 دستڪارن، هن پروگرام ۾ مهيا ڪيل خصوصي هئي. ٻارڙن، فيچر، ڊراما، موسيقي، دستي
 مسرور ۽ محفل رنگا رنگ پروگرام پيش ڪيا. محمد مسخوري ۽ هادي مسخوري، ٻارڙن
 تي وڌايو آخر ۾ بئڪم رها، ٻارڙن ۾ انعام تقسيم ڪيا ۽ سرٽيفڪيٽ ڏنا.

پهر ڏينهن جي شهرت ۾ شهر جا ڪافي، عالم، اديب، شاعر، صحافي، فنڪار ۽ معزز
 موجود هئا. مثلاً: مولانا غلام محمد گرامي، شيخ علي محمد (ايدڀٽو عبرت)، سعيد قاضي، محمد
 ابراهيم، غلام رباني، شمس الدين، احسان علي شاھ، عبدالغفور انصاري، آفتاب سروي،
 مصفي ترين، شيخ عزيز، ڪريم بخش خالد، عبدالڪريم بلي، راج محمد پٽي، وني محمد
 وب، غلام محمد ڪوڪر، خير محمد ڪوڪر، ناصر، علي بابا، شوڪت راهي، حميد سدي،
 پير، شاد، عبدالنور، سومار علي، سومرو، قاضي حادر، محمود يوسفاني، محمد يعقوب مين،
 صر ڪسي، بلاول پودي، ۽ رشيد صابر.

۳۔ سنڌ ثقافتي ڪانفرنس

(پير پور پٿورو: ۳-سيپٽمبر ۱۹۶۶ع)

”زم صوفياي سنڌ“ جي اهتمام سان گذريل ۳-سيپٽمبر ۱۹۶۶ع تي، پير پور پٿوري ۾
 ’سنڌ ثقافتي ڪانفرنس‘ منعقد ٿي. ٽام جو ۶ بجي دٻن ۽ ٻانين سان سجايل شاندار اسٽيج
 تي، محرم جي ايم سيد صاحب، خطبو پڙهي ڪانفرنس جو افتتاح ڪيو. ارباب نور محمد پٽي،
 رحمتي تهر، سان سڀني اهل مهمانن ۽ سامعين جو شڪر پو ادا ڪيو.

”سنڌ“ جي پهرين نشست جي صدارت سجاده نشين درگاه شاھ عايت صوفي، جهوڪ شريف
 جي ۳ بجي، مڪر سندن عدم موجودگيءَ ۽ مقالن ۽ شاعري، ٻنهي بينڪن جي صدارت
 محرم شيخ اياز ڪئي.

مولانا غلام محمد گرامي، عالم ادب ۽ سنڌ جي تصوف تي روح پرور تقرير ڪئي.
 محمد جان محمدي، هدايت اوس، غلام حسن، ڊڪٽر ٻيڙ ۽ سرويچ سجاوئيءَ مالا پڙهيا. ٻن هزارن
 ٽان، ٻئي سامعين، جن ۾ اديب، شاعر، وڃاڙ، شاگرد، معزز شهري ۽ هاري ناري هئا،
 رات جو ۱۲ بجي تائين ڪانفرنس پڌندا رهيا.

عبدالفتاح عبد جي اناتو سنگ ۾ مشاعرو سرويچ ٿيو. اول شيخ اياز نظم ۽ وايون پڙايون.
 ان بعد تنوير عباسي، امداد حسيني، ’شمس‘ جعفراني، حبيب الله ’سائل‘، عزيز جعفراني، ماسٽر احمد خان،
 محمد صالح مهيري، غلام حسين ڊڪٽر، محمد يوسف ’سيف‘، ’ملڪو‘، لڪياري، ’سرويچ‘

مخدوم، عبدالرحيم، اڪبر شاه، غلام رسول، مسرور، عبدالحميد، شاهين، محسن، عباسي، محمد حسن مجيدي، پروا، پني، مومن، مليرائي، سائينداد نوحائي، رجب علي، ضيا، شعر، رحيم، نوج، رحيل، رند، لولي، ٻڌائي.

رنگ جي محفل ۾ قبر عبدالغفور ۽ علي محمد سروري ۽ ٻين مقامي فنڪارن حصو ورتو. سروري جا باهت نوجوان—عبدالفتاح عبدالحئي پليجو ۽ ٻيا ڪانفرنس جي اعليٰ ائهر رڪڙ ۽ سرجوش رهيا.

ڊاڪٽر ائيمري شميل جي آجيان

(حيدرآباد سنڌ: ۲۵ ۽ ۲۶-سيپٽمبر ۱۹۹۶ع)

اولهه جرمنيءَ جي هون يونيورسٽيءَ ۾ شعبو مشرقي علوم ۾ خاتون پروفيسر ۽ مشهور مستشرق، ڊاڪٽر ائيمري شميل هن سال مشرق جي دوري جي سلسلي ۾، ٻن ڏينهن لاءِ حيدرآباد سنڌ ۽ ٻه اُتي. هوءَ ايران مان ٿيندي پاڪستان پهتي، جتي موصوف، ۸-سيپٽمبر تي نهران ۾ مسجد ٿيل بيرالاقواسي هسٽري ڪانفرنس ۾ اولهه جرمنيءَ پاران شرڪت ڪئي. ايران سرڪار، سڪ جي تاريخ لکڻ لاءِ هڪ بين الاقواسي مستشرقين جي ڪانفرنس ڪوٺائي هئي، جنهن ۾ موصوف حصو ورتو هو.

۸-سيپٽمبر کان محترم، امانتڻان سرڪار جي دعوت تي، ٻارهن ڏينهن جي دوري ڪرڻ بعد، ڏهن ڏينهن جي پاڪستاني دوري لاءِ ڪراچي پهتي، جتي محترم جي اعزاز ۾ ڪافي ادبي ۽ تعليمي تقريرون منعقد ٿيون.

۲۵-سيپٽمبر تي موصوف حيدرآباد پهتي، ۽ الهيءَ شام، پبلڪ اسڪول حيدرآباد ۾ ٻارن جي ميوزم جو معائنو ڪيائين.

سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي طرفان محترم کي دعوت استقباله ڏني وئي ۽ محترم ٻئي ڏينهن سنڌي شعبي جي مهمان وهي.

۲۶-سيپٽمبر، صبح، موصوف عالمن اديبن مان گڏ، بلڙي شريف ۽ جهوڪ شريف وٺي، جتي شاھ ڪرم رح ۽ صوفي شاھ عنايت شهيد رح جي روضن جي زيارت ڪيائين.

شام جو چيھن يعني ”سنڌي ادبي بورڊ“ طرفان، محترم شميل جي اعزاز ۾ آفيس جي پرفضا لان تي، هڪ شاندار دعوت استقباله ڏني وئي، جنهن ۾ شهر جي ڪافي عالمن، اديبن، شاعرن، پروفيسرن ۽ شاگردن شرڪت ڪئي، جن مان مولانا گرامي، محمد ابراهيم جويو، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، ڊاڪٽر نبي بخش قاضي، سيد قمرالزمان شاھ، احسان علي شاھ، صوفي، جمال ابڙو، غلام رباني، نياز همايوني، علي نواز جتوئي، الياس عسقي، رحيم بخش ميمڻ، ڊاڪٽر هاديونس، پروفيسر غلام علي الانا، عبدالغفور انصاري، تيرٿداس هوتچند، شمشيرالحيدري،

مهران

مسز فاضلي نبي بخش، وشيده شيخ، ع. ق. شيخ، زيب ڀٽي، جمال ولد، مقبول ڀٽي، پروانو ڀٽي،
عبدالحق عالمڻي، مرزا اجمل بيگ، زرينه بلوچ، رسول بخش بلوچ، قاضي خادم، مولوي ماعود
پرو "ناشا" ۽ ٻيو مظهرالحق وغيره قابل ذڪر آهن.

موصوف سنڌي ادبي ۽ شاعرن جي ميڙ ۾ انتهائي مسرت محسوس ڪري رهي هئي.
اول، مسٽر علام ربانيءَ موصوف کي گلن جا ٻار ٻارائي، ڀاڻڪار ڪئي. ان بعد ڊاڪٽر
شميل صاحب پنهنجي ٻياري ۽ عالمانه نوع ۾ تصوف ۽ سنڌي ادب تي انگريزيءَ ۾ تقرير
ڪندي فرمايو:

"سنڌي ادب کي يورپ ۾ متعارف ڪرائڻ لاءِ هوءَ ان جا يورپي ۽ خاص ڪري ترڪي
زبانن ۾ ترجما ڪندي."
موصوف وڌيڪ فرمايو:

"قديم خواه جديد سنڌي ادب، مشرق جي عظيم ادب جو شاندار مثال آهي. سنڌ جي
صوفي شاعرن جي عارفانه ڪلام ۾ اهاڻي جاديت ۽ اهوئي تاثير آهي، جيڪو فارسيءَ جي مشهور
صوفي شاعرن، مولانا رومي، جامي، عطار، حافظ ۽ سعديءَ جي شعر ۾ ملي ٿو."
سنڌي ادبي بورڊ متعلق فرمايائين:

"اها خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو سنڌي ادبي بورڊ، انهن ڪلاسيڪي صوفي شاعرن جو
ڪلام نهايت اعليٰ پئماني تي شايع ڪيو آهي. مون کي يقين آهي ته يورپي ۽ آمريڪي عالم،
بورڊ جو شاندار ڪم معلوم ڪري حيرت ۾ پئجي ويندا."
تصوف متعلق فرمايائين:

"اسلام هٿ ٻن طرفن کان آيو. هڪ باب الاسلام سنڌ جي فتح سان، محمد بن قاسم
جي معرفت، ۽ ٻيو هندستان ۾، وچ ايشيا کان عالمن ۽ درويشن ۽ صوفين جي اچڻ سان.
سنڌ ۾ اسلام تصوف جو عالمگير نظريو حيات پيش ڪيو."

موصوف جي تقرير کان هوءَ محترم جي لاءِ خاص راڳ جو بندوبست ڪيل هو. فقير
عبدالمغور، حسين بخش خادم ۽ زرينه بلوچ، لطيف، سچل، مين عنايت ۽ اباز جو ڪلام ڳائي،
محفل کي روائي وٺائي. موصوف راڳ ٻڌي ڏاڍو سرهي ٿي.

ريڊيو پاڪستان طرفان محترم جو انٽرويو رڪارڊ ڪرڻ کان پوءِ، ڪانئس موڪلايو ويو.
محترم جو شمار، دنيا جي برڪ مستشرقين ۾ ٿئي ٿو. هوءَ دنيا جون ۱۸ زبانون ڄاڻي ٿي،
جن ۾ "سنڌي" به شامل آهي. تصوف ۽ اسلام جي مطالعي سان خاص انس اٿس. هن
مشرق جي سڀني صوفي شاعرن جو ڳوڙهو اڀياس ڪري، مشهور صوفين جي ڪلام جا يورپي
زبانن ۾ ترجما ڪري، وڏي خدمت ڪئي آهي. محترم جا ڪيترائي مقالا، آمريڪي رسالن ۾
ڇپيل آهن. هوءَ ۱۹۶۰ع ڌاري مشرقي دوري وقت عتي سنڌ ۾ هنڌي کن لاءِ ترسي هئي،
۽ سڄي سنڌ گهمي ويئي هئي. تازو محترم جو هڪ ڪتاب "پاڪستان" جرمن زبان ۾ ڇپيو
آهي، جا شاهڪار تاليف آهي.

[illegible]

۴۔ سند ثقافتی کانفرنس

(پت شاعر : ۲۹-۷۷۷۷۷۷۷۷ ع . م)

”بزم صوفياي سر“ جي ”چوٿين-هند ثقافتي ڪانفرنس“، ۲۰-سيپٽمبر-۱۹۹۰ع تي، سدا حيت پٽ تي، شاندار آئينور ۾ وڏي پئماني تي منعقد ڪئي ويئي، جنهن جي صدارت محترم پير جڙيل شاھ سجاد بخش درگاه، پٽ شاھ، ڪئي.

٧- بجي، محترم هي. ايمر. سيد، انتاھي خطبو پڙھيو. ان بعد مولانا گرامي، پير حسام الدين راشدي، فاضل فيض محمد، حيدر بخش حوتوئي، رسول بخش پليجي، حفيظ قريشي ۽ صاحب خان چ. تفريرون ڪيون.

۹ بجي مشاهري جي محل رچائي وئي، جنهن ۾ شمشيرالحيدري، حيدر بخش جتوئي، برگه علي آزاد، نور عباسي، پروانتي پٽي، الطاف عباسي، انور هالائي ۽ سيف بنوي بهرو ورتو. ان بعد جمال وند لولي پڌائي، مسرور ڪيو.

سڀني مهماني جي ماني ڪاٺڙ کان هوءَ، ”راڳ رهاڻ“ جي يادگار محفل شروع ٿي. تصنيف جي روسي ٽي خاص راڳيندڙ ڀڃڻ جو ٿولو موجود هو ته ريڊيو فنڪار فقير عبدالغفور، حسين بخش خادم، زرينه بلوچ ۽ مصري فقير بهتيل هئا. رات جو ۲ بجي ٽائين راڳ جي محفل هسدي رهي.

سنڌي ادبي ڪانفرنس ڪراچي

(غلام حسین خالقدادہ ہال: ۲- اکتوبر ۱۹۶۹ء)

ڪراچيءَ ۾ ۲۰ آڪٽوبر ۱۹۶۶ع تي، اني هس ”سنڌي ادبي سنگت“ جي اهتمام سان، هڪ يادگار ”سنڌي ادبي ڪانفرنس“ پي ڪڍري، جنهن ۾ سڄي سنڌ مان بهس عالمن، اديبن، شاعرن، سنڌي ادبي سنگت جي ڪارڪنن ۽ شهر جي معرزين، شاگردن، ادب ذوق وڏي انداز ۾ شرڪت ڪئي، ۽ ڪارروائي تاج بلوچ هلائي.

مدلي جي پهرين نشست، محترم شمس الدين عرسائيءَ جي صدارت ۾ شروع ٿي. سندس عرسائيءَ جي مضمون کان پوءِ، محترم ويگم دالوڊ پوٽي، ريس. سلطان، سندس سنڌي ۽ اله. بچائي لغاريءَ، مختلف ادبي مسئلن تي مضمون پڙهيا.

۱۶. بحال جي ورائندي ۾ تصويرن جي نمائش ۾ گل محمد گذري، علي اڪبر، اصف شيخ ۽ افضل گل جون تصويرون رکيل هيون. سڀني مهمانن ۲-۲ ڪلاڪ نمائش ۾ ۽ ان جي ساراهه ڪئي.

پروگرام مطابق ”سنڌي ادبي سنگت، سنڌ“ جي جنرل ڪائونسل جو ڪوٺڻ رٿيل هو، جنهن لاءِ سنگت جي ڪافي شاخن جا سيڪريٽري ۽ ۲-۳ ڊيلگيٽ، نمائندگيءَ لاءِ سڄي سنڌ مان پهتل هئا.

اورنگزيب مارڪيٽ ۾ ڪائونسل جو اجلاس، محترم عبدالڪريم گدائيءَ جي صدارت ۾ شروع ٿيو. ايجنڊا مطابق ”سنڌي ادبي سنگت، سنڌ“ جي واڌاري ۽ تنظيمي مسئلن تي اجتماعي طور غور و عرض ڪرڻ کان پوءِ، چونڊون ڪيون ويون. نمائندن جي ووٽن سان، محترم تنوير عباسيءَ کي جنرل سيڪريٽري، محترم پروان پٽيءَ کي جوائنٽ سيڪريٽري، محترم حميد سنڌيءَ کي خزانچي ۽ محترم تاج بلوچ کي ايڊيٽر منتخب ڪيو ويو. سڄي سنڌ جي عالمن، اديبن، شاعرن، اجلاس ۾ سنڌي ادب تي سوچ ويچار ڪرڻ کان پوءِ ڪيترائي بهراءَ پاس ڪيا.

ٻهراءَ

- موجوده وقت ۾، سنڌي زبان کي تعليمي توڙي سرڪاري ادارن ۾ اها حيثيت نه مليل آهي، جنهن جي هوءَ حقدار آهي. ان ڪري مطالبو آهي، ته تمام قوت سنڌ جي عوام طرفان ڪيل انهيءَ مطالبي کي تسليم ڪيو وڃي.

- سنڌ جي تاريخي جاين، شهرن، ۽ مکيه مرڪزن جا نالا ڳاڙها رکيا وڃن، جيئن ”ڪينجهر“ جو نالو بدلائي ”ڪلري“ رکيو ويو آهي.

- حيدرآباد جي بادگار قلعي جي صفائي ڪئي وڃي، ۽ ان کي محڪم آثار قديمه جي حوالن ۾ ڏنو وڃي.

- ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ تان سنڌي پروگرام کي مناسب جڳهه ڏني وڃي.

- ڪراچي ريلوي جي سنڌي اسڪولن کي نه صرف بند نه ڪيو وڃي، پر انهن جو تعداد به وڌايو وڃي.

- سکر ۾ ريڊيو اسٽيشن تمام جلد قائم ڪئي وڃي.

- حيدرآباد ريڊيو اسٽيشن جي قوت وڌائي وڃي، جيئن هن علائقي ۾ هر هنڌ اسٽيشن ٻڌي سگهجي.

- ڪراچي پبليڪيشنيز ۾ سنڌي ادبي سنگت جي حيثيت برقرار رکندي، 'سنڌي شعبي' کي وڌيڪ وڌي.

- لوڪن، ڏيڙن ۽ مڪاني خودمختيار ادارن، 'سنڌي ادبي سنگت' کي گرانٽون ڏئي، 'سنڌي ادبي بورڊ' کان مطالبو ڪيو ويو ته 'مهراڻ' رسالي ۾ بدڪين حصي ۽ نثر ۽ حصي افسانن کي جاري ڪيو وڃي.

شام جو ۴ بجي، ڪانفرنس جي ٽين، افسانن جي بينڪ لاءِ، حال ۾ ڪافي سامعين جمع ٿي چڪا هئا. محترم نديم ڪرل جي صدارت ۾، امير جليل، آغا سليم، اقبال جتوئي، غلام نبي بخش ۽ ٻين افسانن وڙهيا.

ان بعد شام جو ۶ بجي محترم امداد حسينيءَ جي صدارت ۾ شاعري شروع ٿيو. عبدالڪريم 'گدائي'، شمشيرالحيدري، 'هر دو' سنڌي، تنوير عباسي، نياز همايون، علي محمد 'مجنون'، 'انور' هالائي، 'پروانو' پٽي، تاج بلوچ، مصطفيٰ جتوئي، محمد حسن 'ساز'، 'رند' ڪمي، 'لور' عباسي، الطاف عباسي، 'سب' بنوي، 'عطا' سرهندي، 'مجرم' لغاري، 'نصر' سنڌي، عبدالرشيد 'شور'، رشيد 'ارشد'، عبدالخالق 'شهيد'، عبدالڪريم 'ارشاد'، نثار شمع 'لار'، 'بدر' فريشي، اقبال جتوئي، سيد اڪبر شاھ، صالح شاھ، 'بادل'، 'مجنون' شيخ، هري سولائي 'سائي'، مومن ملهائي، 'پرو' 'ناشاد' ۽ آخر ۾ امداد حسينيءَ ڪلام پيش ڪيو.

ان کان پوءِ راڳ جي محفل شروع ٿي، جنهن ۾ غزال شاهين ۽ ٻين ڪيترن ئي ريڊيو فنڪارن بهرو ورتو.

سڀني مهمان دوستن جي رات جي مانيءَ جو بندوبست، محترم پير حسام الدين راشديءَ وٽ هو. رات جو ۹ بجي پير صاحب جي رهائشگاهه 'بيت الضياءَ' عامل ڪاٺواڻي ۾ ۵۰-۶۰ کن مهمان اديب، شاعر ۽ مقامي معزز موجود هئا.

ڪراچيءَ جي 'سنڌي ادبي سنگت' جي نوجوان ڪارڪنن جي سرموشيءَ سان هي يادگار 'سنڌي ادبي ڪانفرنس' ڪاميابيءَ سان ٿي گذري.

شمشيرالحيدريءَ کي الوداعي پارٽي

(حيدرآباد، سنڌ: ۲۰-۲۱ آڪٽوبر ۱۹۶۶ع)

سنڌي ادبي بورڊ جي اورچ ۽ مخلص ڪارڪن، ساهي اسسٽنٽ ايڊيٽر رسالو 'مهراڻ'، مسٽر شمشيرالحيدريءَ کي، 'نئين زندگي' رسالي جي ايڊيٽر ٿيڻ تي، مقامي 'سنڌي ادبي سنگت' طرفان گذريل ۲۰-۲۱ آڪٽوبر ۱۹۶۶ع تي، سنڌي ادبي بورڊ جي لاءِ ٿي، شالدار الوداعي پارٽي ڏني وئي.

تقريرون ۾، مولانا غلام محمد گرامي، محمد ابراهيم جويي، پروفيسر غلام علي الان، ۽ محمد عثمان ڏيپلائي، سڌس خدمتن کي ساراڻيو. ان محفل ۾ پروفيسر عبدالجبار شام، پروفيسر محرم خان، ع. ق. شيخ، پروانو پٽي، طفر کاظمي، پروفيسر مشاوي، مظهر الدين ميمڻ، عبدالواحد بروهي، نور محمد بايجو، رسول بخش پليجو، حميد سدي، جمال زند، حسن علي مڙي، زيب پٽي، الهه ڀڳايو لعاري، ۽ عبدالحق عالمائي، ڀڙيو ناشاد وغيره موجود هئا. آخر ۾ مسٽر شمشيرالحيدريءَ سڀني دوستن جو شڪريو بجا آندو.

۵- سنڌ ثقافتي ڪانفرنس

(ڊنڙو، ضلعو سانگهڙ: ۲۳-آڪٽوبر ۱۹۶۶ع)

گذريل ۲۳-آڪٽوبر تي، ڊنڙي، ضلعي سانگهڙ ۾، سائين حسن بخش چيلاني عايد الرحمت هي ميلي هي موقعي تي، ”بزم صوفياي سنڌ“ طرفان، ’د-سنڌ ثقافتي ڪانفرنس‘ منعقد ڪئي وئي، جنهن جي صدارت، پير ڏبل شاھ چيلاني، سجاده نشين، درگاه ڊنڙو شريف ڪئي. سڀني لاءِ سڄي سنڌ مان پهتل ڪافي خلق موجود هئي ۽ ڪيترائي شاعر ۽ اديب، ادبي ڪانفرنس لاءِ اچي پهتا هئا. ميلو ڏاڍي ڌام ڌوم سان لڳل هو، بازاريون، دڪان، سرڪس، تفريحي نمائشون وغيره- جهنگل ۾ منگل هو!

شام جو ۷ بجي، مزار تي گلن جي چادر ڇاڙهن کان پوءِ، اڳڻ ۾ ڪانفرنس شروع ٿي. اول، محترم شاهنواز شاھ ”عارف المولا“، مرحبائي تقرير ڪندي، سڀني آبهان جي آبهان ڪئي. ان بعد، محترم جي. ايم. سيد خطبو پڙهي، ڪانفرنس جو افتتاح ڪيو. ڏيڍ هزار جي سامعين اڳيان مولانا غلام محمد گرامي، حيدر بخش جتوئي، حفيظ قريشي، قاضي فيض محمد ۽ ٻين، سنڌي ادب، تصوف، زبان، تهذيب ۽ ثقافت تي روح پرور تقريرون ڪيون.

شاعري جي محفل ۾ حيدر بخش جتوئي، عارف المولا، پروانو پٽي، نتاج ملڪ، نور عباسي، چام ساقي، مومن مليرائي ۽ ڀڙيو ناشاد بهرو ورتو. رات جو ۱۰ بجي ڳائڻ وڃائڻ جي روح آفرين مهفل شروع ٿي، جيڪا صبح ۴ بجي تائين چوي رهي. ڦوٽي فقير، اسام علي، رشيد علي، جوييل شاھ، دين محمد شيخ، استاد منظور علي خان، محمد يوسف، حسين فقير، الهرکمي، مٿي خان، استاد خورشيد عليءَ سامعين کي مسرور ڪيو.

يوم لطيف

(نوابشاھ: ۲۶-سيپٽمبر ۱۹۶۶ع)

بزم ’مهراڻ‘ نوابشاھ جي سھاري هيٺ، ۲۶-سيپٽمبر ۱۹۶۶ع تي ’يوم لطيف‘ ماهايو ويو. ان جي صدارت، سڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر، پروفيسر حسن علي عبدالرحمان ڪئي. سامعين هزارن جي انداز ۾ شريڪ رهيا، جن ۾ عالم ۽ قامل، استاد ۽ شاگرد، مقامي اديب،

شاعر ۽ اديب جهڙي انداز ۾ هئا. سڀ کان اول بزم ’مهراڻ‘ ٻارڻ، ايڇ ايم. خوجا صاحب، وائيس چانسلر جي ادبي ۽ تعليمي خدمت جو ذڪر ڪيو.

صدر صاحب، لطيف جي فن ۽ تعليم متعلق فرمايو:

”هر اديب ۽ شاعر، پنهنجي دؤر جو ترجمان هوندو آهي. ان جو ڪلام ۽ تعليم، پنهنجي پنهنجي دؤر جو عڪس ۽ آئينه ڏار ٿئي ٿو. ”وقت جو شاعر“ ئي صحيح معنيٰ ۾ پنهنجي دؤر جو نبض شناس ٿئي ٿو. ’شاھ لطيف‘ انهن سڀني خوبيون جو مددڪار آهي. شاھ صاحب، هڪ اعليٰ معلم هو، جنهن هڪ قابل حڪيم ۽ بيمس ساس وائڪر، پنهنجي قوم جي علاج لاءِ، ايڪه نقطا ۽ بيشمار نسخا، قيمتي مول ۽ بي انداز بول پيش ڪيا آهن. اهي سڀ هڪ طالب لاءِ رهڻا جي حيثيت رکن ٿا.“

ان ’بزم لطيف‘ جي موقعي تي، مقامي شاعرن ۽ اديبن کان سواءِ، ڪيترن ملڪن، پڻ پنهنجي فن جو مظاهرو ڪري، ’لطيف‘ جي ورسيءَ کي رنگ وڻايو، ۽ استادن ۽ شاگردن پڻ صيب جي ڪلام تي ڪيترا علمي مضمون پڙهيا.

۴۔ گل سنڌ ٻار ادبي ۽ ثقافتي ڪانفرنس

(دادو: ۲۶ ۽ ۲۷-آڪٽوبر ۱۹۶۶ع)

اداره ”سچر-ادب“ دادو، جي اهتمام سان، گذريل ۲۶ ۽ ۲۷-آڪٽوبر تي، دادو ۾ ”گل سنڌ ٻار ادبي ۽ ثقافتي ڪانفرنس“ منعقد ٿي، جنهن جو افتتاح پروفيسر اسحاق حيد ڪلام مصطفيٰ شاھ، ڊائريڪٽر آف ايجيوڪيشن، حيدرآباد ريجن ڪيو.

۲۶-آڪٽوبر شام جو ”طالب المولا“ هاءِ اسڪول جي ميدان تي، شاندار اسٽيج تي، افتتاح ٿيڻ بعد، ڪانفرنس جي پهرين نشست ”ادبي ڪچهري“ منعقد ٿي. ان پبلڪ جي صدارت ۾ شاھ صاحب ٿي. وڻهي وڻي، اداري جي صدر، مسٽر اعجاز دريشي، سرگودھا ٽي وي ڪري سٽي، حارين جو شڪارو ادا ڪيو. ان پبلڪ ۾ ڪرن ٽي ٻارڙن، مضمون، افسانا، شعر، نيجر ۽ ڪهاڻيون پڙهي، خوب ولدڙايو. سامعين ۾ ڪافي مذهبي ماهر، معزز شهري، اديب، شاگرد ۽ ٻار موجود هئا؛ مثلاً: مسٽر رحيم بخش ميمڻ، مسٽر غلام رضا ڀٽو، مسٽر علي احمد قريشي، پروفيسر اڪرم انصاري، پروڊيوسر محبوب علي چان، مسٽر راهو خان، مسٽر بهاءُ محمد قريشي، مسٽر نعماندين، آخوند شيخ محمد، مسٽر راج ميمڻ، حافظ احسن خان، احمد خان اصف، وٽا لائشاهي، غياث جوڻيجو، ڀرپو لاشاد، شوبڪ سدي ۽ تعليم ميمڻ وغيره.

۲۷-آڪٽوبر، صبح ۾ بهي، ”طالب المولا“ هاءِ اسڪول ۾ بي ترتيب هئي ”ثقافتي نمائش“، محترم نور محمد سال. اي. ڊي. بي. ڊي نمائش جو اسٽيج ڪيو. ڪافي ماڻهن، دستڪاري، هنر، ڊرائنگ، ڪتاب وغيره ڏنا ۽ ساراهيا.

منجهند جو ڪانفرنس جي ٽي نشست، ”مذاڪرو ۽ مشاعرو“ گورنمينٽ ڪاليج جي آڊيٽوريم ۾ منعقد ٿي، جنهن جي صدارت پروفيسر محبوب علي چنا ڪئي. ٻارن، وڏيل موضوع تي، ڪافي مضمون پڙهيا ۽ مشاعري جي مهل رچائي.

شام جو طالب المولا هاءِ اسڪول جي اسٽيج تي آخري نشست، ”محفل تفریح“ منعقد ٿي، جنهن جو مهمان خصوصي پروفيسر اڪرم انصاري هو ۽ صدارت محترم تاج صديقي ڪئي. نيڙن ٻارڙن ڪيترائي ڊراما، ڊائلاگ، فيچر، فئسي ڊريس ۽ تفریحي پروگرام پيش ڪري رات جو ۲ بجي تائين سامعين کي سرور ڪيو.

آخر ۾ انعام کٽندڙ ٻارن ۾ انعام تقسيم ڪيا ويا. اداري جي باهمت ڪارڪنن، خصوصاً اعجاز قريشيءَ جي سرجوشيءَ سان ڪنفرنس ڪامياب رهي.

ڪل پاڪستان اردو-سنڌي مشاعرو

(نوابشاہ: ۳- نومبر ۱۹۶۶ع)

ڊسٽرڪٽ ڪلچرل انسوسيشن جي زیر اہتمام، نوابشاہ ۾ گذريل ۳- نومبر تي، هڪ شاندار ”ڪل پاڪستان اردو-سنڌي مشاعرو“ منعقد ٿيو، جنهن جي صدارت مسٽر اختر حسين، سابق گورنر مغربي پاڪستان ۽ صدر انجمن ترقیءَ اردو، ڪئي.

صدارتي تقرير ۾ مسٽر اختر حسين چيو ته ”سنڌي زبان، اسان جي ملڪ جي ٻياري زبان آهي، ۽ هن ۾ تمام گهڻو علمي ۽ ادبي ذخيرو موجود آهي.“ هن شاہ عبداللطيف ڀٽائيءَ ۽ سچل سرمست جي شاعريءَ جو حوالو ڏيندي چيو ته ”انهن شاعرن جي ڪلام مان اسان کي استفادو ڪرڻ گھڻو آهي.“

مسٽر بشارت رسول، ڊپٽي ڪمشنر نوابشاہ، جي تقرير کان پوءِ، مشاعري ۾ سگ جي چوڻيءَ جي شاعرن بهرو ورتو، جن مان جوش ملیح آبادي، فيض احمد فيض، نمر جلالوي، ذوالفقار علي بخاري، احمد نديم قاسمي، قتل شفائي، اهارالقادري، شان الحق حقي، شورو عليگ، صهبا اختر، منظر اڀوي، سلطان مهر، خالد عليگ، عبدالڪريم گدائي، برڪت علي آزاد ۽ اروالو ڀٽي قابل ذڪر آهن.

مشاعري جي انعقاد ۾، مسٽر رضوي، چيئرمين ميونسپل ڪميٽيءَ جون دلچسپيون نمايان رهيون.

۴۴- سنڌي ادبي ڪانفرنس

(لاڙڪاڻو: ۵ ۽ ۶- نومبر ۱۹۶۶ع)

”حميت الشعراء سنڌ“ جي سهاري هيٺ، ”۲۲- آل سنڌ ادبي ڪانفرنس“ لاڙڪاڻي ۾، ۵ ۽ ۶- نومبر ۱۹۶۶ع تي شاندار نموني ۾ ٿي گذري.

۵- نومبر شام حرم يحيٰ، جناح باغ لاڙڪاڻي ۾ عظيم ادبي اجتماع ۽ ڪانفرنس جو افتتاح، مسٽر رفيق عنايت مرزا، ڪمشنر حيدرپور ڊويزن ڪيو. تلاوت قرآن مجيد ۽ لغت شريف کان پوءِ محمد علي جوهر، پيئرس استقبال ڪميٽي، خطبہ استقبال پڙهيو.

ان بعد مولانا غلام محمد گرامي جي تقرير کان پوءِ ۶ کان ۸ تائين مانيءَ لاءِ اجلاس ٿيو. ٻي نشست، رات جو ۸ کان ۱۲ تائين ”سنڌي طرحي مشاعرو“، زير صدارت پروفيسر سيد غلام مصطفيٰ شاهه، ڊائريڪٽر آف ايڊوڪيشن جي ”حزان ڪٿي ته بهارن جو انتظام ٿئي“ جي طرح تي ٿي گذري. ان ۾ مشهور شاعرن - فيض بخشاوري، عبدالفتاح عبد عظيم، عبدالڪريم گدائي، نورالدين نور، محمد علي جوهر، استاد بخاري، لشتر نائشاهي، ساجد مرشاري، امير قريشي، خادم سروري، اظهار ڪيلاني، پنهنجا طرحي غزل پڙهيا ۽ داد حاصل ڪيو. ان ۾ غير طرحي شاعرن کي پڙهڻ نه ڏنو ويو.

جناپ صدر صاحب شاعرن کي قومي شعور وڌائڻ جي سلسلي ۾ هدايت ڪئي. سنڌي مشاعري کان پوءِ ٽين نشست غير طرحي اردو مشاعرو، ۱۱ بجي کان شروع ٿي، جنهن جي صدارت مسٽر محمد رفيق صاحب، ڊپٽي ڪمشنر لاڙڪاڻي ڪئي. ان ۾ لاڙڪاڻي جي مشهور مقامي شاعرن کان سواءِ حسن حميدي، منظر ابويءَ جي ڪلام کان داد حاصل ڪيو. ان کان پوءِ رانگ جي محفل شروع ٿي. ان ۾ ريڊيو فنڪارن - ثريا، محمد يوسف، خادم سروري، ۽ مصري فقير نمايان طور حصو ورتو. اتي جي مقامي راڳپندڙن مان رسول بهمن پٽ به سٺي فن جو مظاهرو ڪيو. مصري فقير، جناب مخدوم محمد زمان ”طالب المولا“ جو ڪلام سامهون جي تقاضا تي، بار بار پيش ڪندو رهيو. سندس ادائگي ۽ فن کي بعد ۾ سنڌ ڪيو ويو. رات جو ۳ بجي پروگرام ختم ٿيو.

ٻئي ڏينهن، ۶- نومبر تي صبح جو ”جمعيت الشعراء“ سيد جي حدرل هادي جو اجلاس، زير صدارت عبدالفتاح عبد عظيم جي، پندال ۾ ٿيو. ان ۾ سنڌي ادب جي ٻين مشن تي گفتگو ۽ مادل حالات ٿيو. مولانا غلام محمد گرامي، ميٽنگ کي خطاب ڪندي، تفصيل سان مشن تي روشني وڌي. ان بعد چوڌون ٿيون، جن ۾ هيٺيان عهديدار چونڊيا ويا:

صدر: مخدوم محمد زمان صاحب ”طالب المولا“.

نائب صدر: عبدالفتاح عبد عظيم ۽ فيض بخشاوري.

جنرل سيڪريٽري: محمد علي جوهر.

جائنٽ سيڪريٽري: لشتر نائشاهي.

آڊيٽر: دوست محمد اڙو.

خزانچي: جمال الدين بخاري.

پروپنگنڊا سيڪريٽري: ساجد سرشاري.
ان کان پوءِ ضلعيوار ۲-۲ نمائندا ڪٿيا ويا.

ٺهراءُ

- ”اديب-سند“ رسالي کي دوباره جاري ڪرڻ لاءِ تقابلي ڪئي وئي.
- ”مورچ“ رسالي ۾ حصہ نظر ۽ افسانن جي اشاعت لاءِ استدعا ڪئي وئي.
- سنڌي ادب جي خدمت جي سلسلي ۾ سنڌي ادبن ۾ اتفاق ۽ يڪجهتي پيدا ڪرڻ جي استدعا.
- وفات يافتہ اديبن لاءِ تعزيت جو ٺهراءُ.

ڪل سنڌ ٻار ڪتابچي

(هالا پراڻا: ۶- نومبر ۱۹۶۶ع)

ٻارن جي ادبي تنظيم ”ٻارڙن جي ٻاري“ (شاخ هالا پراڻا) طرفان، گذريل ۶- نومبر تي ”ڪل سنڌ ٻار ڪتابچي“ ٿي گذريو، جنهن جو افتتاح سان محمود ڀٽيءَ هالائي صاحب ڪيو. ڪتابچي جي پهرين نشست ”ادبي ڪچهري“ جي صدارت مسٽر عبدالوحيد صديقي، ٻي نشست ”مجلس قرأت“ جي صدارت مسٽر عبدالرشيد ”صابر“، ٽين پينل ”مباحثه“ جي صدارت مسٽر غلام مرتضيٰ ڀٽي، ۽ چوٿين ”مجلس موسيقي“ جي نشست جي صدارت مسٽر مقبول احمد ڀٽي ڪئي. تصويرن ۽ ميڪن جي نمائش جو افتتاح پير مظهرالحق ڪيو. سڄي سنڌ جي مختلف حصن مان پهتل ٻارڙن، هر نشست جي پروگرام ۾ حوش حروش سان حصو وٺي، ڪتابچي کي ڪامياب بنايو. ’ٻارڙن جي ٻاري‘ جي سرگرم ڪارڪنن، مسٽر عبدالرشيد قريشيءَ جي دلچسپيءَ سان هيءَ ڪتابچي منعقد ٿي.

الخالق ادبي اداري جو سالگرهه

(هالا نوان: ۱۳- نومبر ۱۹۶۶ع)

هالا نوان جي ”الخالق ادبي اداري“ جو ٽيون جشن سالگرهه، گذريل ۱۳- نومبر تي ڌام ڌوم سان ملهائيو ويو، جنهن جي صدارت محدود زاده محمد امين ”نهمر“ صديقيءَ ڪرڻ فرمائي. اول، اداري جي چيئرمين، مسٽر الور هالائي، سالار ڪارگذاري جي رپورٽ پيش ڪري، جناب محدود محمد زمان صاحب ”طالب المولا“ جن جو پيغام پڙهي ٻڌايو، جو پاڻ، ڪنهن سونپيل صدارت نه ڪري سگهڻ سبب، اداري ڏي موڪليو هئائون.

ڊاڪٽر محمد سليمان شيخ، محمد سومار 'غمدل'، محمد حسن 'ساز'، غلام قادر 'گوهر'،
 'مخمور' نظاماڻي، عبدالستار 'عبد' مختلف موضوعن تي مضمون پڙهيا. ان بعد شاعري جي
 محفل ۾، 'انور' هالائي، حسن بخش 'خادم'، 'شهشاهه' هالائي، 'غلام' هالائي، عبدالقادر
 'منور'، عبدالقادر 'زحمي'، هاشم 'پياسي'، رفيق احمد 'رفق'، خليل 'زيرڪ'، يوسف حفيظي،
 عبي محمد 'ناز'، عبدالخالق 'ناظم'، ولي محمد 'ويچارو'، انيس 'اختر' بهرو وريو ۽ راڳ
 جي محفل ۾ حسين بخش خادم، محمد خان نظاماڻي ۽ ٻين حصو ورتو.
 آخر ۾ "دهم" صاحب، اداره جي ڪارڪردگيءَ کي ساراهيندي، تعاون جو ٻئين ڏياريو.
 رات جو ۲ بجي هي جشن اداره جي ناظم اعليٰ، غلام هالائيءَ جي شڪر ۽ ادبيءَ سان ختم ٿيو.

۶- سنڌ ثقافتي ڪانفرنس

(سن، ضلعو دادو: ۱۸ ۱۹۴- نومبر ۱۹۶۶ع)

"بزم صوفياي سنڌ" طرفان ثقافتي ڪانفرنس جي سلسلي ۾ ڇهين ڪانفرنس، شاھ حيدر
 عليہ الرحمۃ جي مياڻي جي مدني تي گذريل ۱۸ ۱۹۴- نومبر ۱۹۶۶ع تي، ۲ روزه پروگرام
 هيٺ، سن ۾ شاندار نموني منعقد ٿي، جنهن ۾ سڄي سنڌ مان ٻهٽل عالمن، اديبن، شاعرن ۽
 فنڪارن شرڪت ڪئي.

۱۸-نومبر شام جو، هڪ شاندار ۽ ڪشادي پيڊل ۾ محترم جي. ايم. سيد، ڪانفرنس
 جو افتتاح ڪيو. سيد بقادر شاھ (مٿيارين واري) صدارت ڪئي ۽ سندس اڻي وڃڻ تي، سيد
 گل محمد شاھ جاءِ والاري.

اول، بزم جي جنرل سيڪريٽريءَ، رسول بخش پليجي مرحبائي تقرير ڪري، جي. ايم.
 سيد پاران افتتاحي خطبو پڙهيو. (محترم جي. ايم. سيد جي وقتي لاساڙيءَ سبب) ان بعد محترم
 شيخ عبدالحميد سنڌي، مولانا غلام محمد ڪراچي، حيدر بخش جتوئي ۽ جمال لدن بهاريءَ تقريرون
 ڪيون ۽ شيخ اياز مقالو پڙهيو.

شاعري محفل ۾، ٽن هزار سامعين اڳيان، سنڌيءَ جا چوڻيءَ جا شاعر—شيخ اياز،
 عبدالڪريم گدئي، تيز همايوني، رشيد پي، نور عباسي، پروانو پي، پروو، راشد، عبدالحق
 شهيد، محمد خان محيد، غلام حسين وسڪريز، عبدالحي پليجو، گلدار پليجو، اسد بهري،
 مومن مليرائي، عبدالفتاح غند ۽ ٻيا—پيش ٿيا.

ان بعد راڳ جي روح آخرين محفل صبح جو ۵ بجي تائين هلندي رهي. ساڻن آخر حسين،
 فقير عبدالغفور، زير بلوچ، محمد علي-منج علي، صادي علي ۽ اسد منظور علي خان سڄي
 رات سرور ڪندا رهيا.

۱۹-نومبر صبح جو ساڳئي ۾ "بزم صوفياي سنڌ" جي تنظيمي مسئلن لاءِ ميٽنگ ٿي،
 جماعت جي تشڪيل لاءِ سوچي، نوان عهددار چونڊيا ويا.

شام جو ٻئي ڏينهن لاءِ ڪائرس شروع ٿي. علام محمد لغاري، حيدر بخش جتوئي ۽ حمد فرشيءَ جي تقريرن کان پوءِ محفل شاعري ۾ شيخ اياز، لياري همايوني، بردي سدي، عبدالڪريم گدائي، محمد خان مجيدي، عارف المولا ۽ بيڙي فقير سگهڙ پورو ورتو. سامعين ٻئي ڏينهن ۾ ججهي انداز ۾ موجود هئا.

ان بعد راڳ جي محفل ۾ نثار عبدالغفور، فتح علي، حبيب علي، استاد منظور علي خان کان سواءِ ڪيترن ئي فنڪارن پاڻ منڀايو.

۲۰- ومبر ٻي، سن جي ڀرسان مشهور تاريخي قلعي ”رني ڪوٽ“ جو ادب ۽ شاعرن کي سڌر ٻڌ ڪرايو ويو.

جشن هالا

(هالا نون ۱۹، ۲۰ نومبر ۱۹۶۶ع)

انجمن ”پروغ-ادب“ هالا وان ۾ ۱۹، ۲۰ نومبر تي شاندار پيماني تي ”جشن-هالا“ منڀايو ويو.

هالا جي متعلق سمجهڻار جي صدارت، پروغ-ادب ڪاروبار جي نيشنل صاحب ڪئي، ۽ ”طالب المولا“ سان شام جي تقريب جي صدارت، محدود (۲۰) محمد اسين ”ديوم“ صديقي ڪرڻ فرمائي. ٻنهي نشتن ۾ پروفيسر محبوب علي چٽا، ”انور“ هالائي، عبدالعادر ”مور“ احمد خان ميوڻ ۽ ٻين حصو ورتو.

شاعري ۽ محفل موسيقيءَ جي صدارت، صاحب محدود محمد زمان صاحب ”طالب المولا“، ”تمذع ڀاڪستان“ ڪرڻ فرمائي، جنهن ۽ ”انور“ هالائي، عبداللطيف ”سافي“ منور، بيدل، پروان ٻئي ۽ حضرت ”طالب المولا“ جن شعر زمين راڳ رهاڻ ۾ حسين بخش خادم، نور محمد محمد خان، علي محمد ۽ ٻين ڪيترن ئي فنڪارن، مخفف شاعرن جو ڪلام ڳائي، سرور ڪيو. ”جشن هالا“ جي سلسلي ۾ هڪ نمائش به لڳائي وڃي هئي، جنهن ۾ تاريخي خط، قرآن مجيد جا نسخا، قلمي ڪتاب، تصويرون، حدي ۽ ڪاشي، جو گهر ۽ برت وغيره معايل هئا. محمد سلحان شيخ، انور هالائي، يونس ايڙو ۽ ٻين اداري جي ڪارڪنن جي سرچوشيءَ سان، هي جشن شاندار نموني منڀايو ويو.

بدين ۾ ادبي ڪچهري

(بدين: ۶-نومبر ۱۹۶۶ع)

عرسال جي دستور مطابق، ۶-نومبر تي بدين ۾، شاه قادري رحه جي سالاني عرس جي موقعي تي، هڪ ادبي ڪچهري ٿي، جنهن جي صدارت پير ملوڪ شاهه جيلاني، سجاده نشين ڪئي ڪائرس ۾ حال محمد جمالي، خواجا نديم حسن حذري، ڊاڪٽر منظور خواجا، محمد صديق ملاح، تيريرون ڪيون ۽ مقالا پڙهيا.

ڳاڻڻ وڃائڻ جي محفل ۾ حاجي پريو فقير ۽ ساٿي، غلام قادر چوهاڻ، ولي محمد شاهه، مير محمد خان لد، محمد صالح جان محمد ريڊيو فنڪار، علي فقير سو هو، حاجي صديق واڍو، سڃاڻل خاصخولي ۽ ٻين ڪيترن فنڪارن پاڻ ملهائون.

سگهڙ ٻڙي فقير ڪير ۽ نامي الهه ورائي، اوڪ ادب جا ڪٽا پيش ڪري ڪچهري ڪي رونق وٺائي.

محمد مير مسخري ۽ عيسيٰ فقير شيدائيءَ پوک چرچي جي دؤر ۾، سامعين کي خوب ڪلائي وٺندڙ هو.

رات جو ڊهر تائين هيل ڪچهريءَ کي سگهڙ ٻڙو فقير، سگهن جي ڪٽڻ جي انداز سان هلائيندو رهيو.

ڪچهريءَ جو انعقاد، پير ملوڪ شاهه جي دلچسپين سان وابستہ هو.

قلندر لال شهباز جي ۷۱۳ ساله ورسي

(موهن: ۲ ۽ ۳ - ڊسمبر ۱۹۶۶ع)

سنڌ جي مشهور بزرگ حضرت لال شهباز قلندر جي ۷۱۳ ساله ورسي سالڻاڻ مهلي جي موقعي تي، شهباز ميڊوريل ڪميٽيءَ جي اهتمام هيٺ نهايت شاندار نموني ۾ سنهائي وئي ان ادبي ڪانفرنس ۾ مقالن ۽ تقريرن جي نشست سان گڏ، راڳ ۽ شاعري جي رهند ٻڌ ڪئي وئي ۽ آخر ۾ انعام پڻ تقسيم ڪيا ويا.

جناب مسرور حسن، ڪمشنر حيدرآباد ڊويزن ادبي ڪانفرنس جي صدارت ڪندي چيو:

”بي غرضيءَ جي جذبي مقصد جي صداقت ۽ اسلام جي اصولن سان محبت جهڙين قلندري خصوصيتن جي جيتري اڄ ضرورت آهي، اهڙي اڳ ڪڏهن نه ڪا هئي. قلندر جو اصل مقصد، سماج جي اصلاح آهي قلندر ج ڪاڻ ۷۰۰ ورهيه اڳ اصلاح ۽ تبليغ جو ڪم ڪيو اڄ به ضرورت آهي ته پاڻ ۾ قلندري جذبو پيدا ڪريون.“

”ان سلسلي ۾ سنڌي ڏا سردار قلندر“ کي ريڊيو حيدرآباد جو شان مقرر ڪيو ويندو ان عوامي ڏن سان ئي ريڊيو جي ابتدا ٿيڻ گهرجي“

جناب مخدوم محمد زمان طالب المولا تقرير ڪندي چيو:

”سدر لال شهباز جي باري ۾ حڪمي ۽ اٽل ۽ پراڻا ڪتاب وٺڻ آهن، سي تحقيقي ڪم لاءِ يادگار ڪمڻيءَ کي ڏنا ويندا.“

جناب محبوب علي چٽو، استقبالي خطبي ۾ ٻڌايو ته ”حضرت سدر جي ڪلام ۽ اهم بي تصنيف ۽ ترتيب جو ڪم، لائق عالمن ۽ محققن جي تعاون سان جلد شروع ڪيو ويندو.“

مشهور شاعرن ۽ خط احسن چن، استاد بخاري، پروائي پني ۽ ڪلام پڙهيو ۽ فنڪارن
روپنڻ، صادق علي، محمد جمن، محمد يوسف، محمد ابراهيم، امير بخش، خادم، عبدالغفور،
محمد طميل، نذير بيگم، خورشيد بيگم، ربحاء ياسمين، اقبال جوگي، عبدالحميد الغوزه نواز
راڳ رهاڻ ۾ حصو ورتو.

سالانه تعليمي ڪانفرنس

(ٽريننگ ڪاليج فارمين، حيدرآباد: ۲ ۽ ۳-ڊسمبر ۱۹۶۶ع)

ٽريننگ ڪاليج فارمين، حيدرآباد طرفان گذريل ۲ ۽ ۳-ڊسمبر تي، ۲ روزه پروگرام
نيٺ هڪ سالانه تعليمي ڪانفرنس ٿي گذري، جنهن ۾ مقامي تعليمي ماهرن، استادن ۽ شاگردن
ڪن سواءِ سنڌ جي مختلف ٽريننگ اسڪولن جي آيل نمائندن شرڪت ڪئي.

پهرئين ڏينهن صبح مينارام هال ۾ مسٽر غلام رضا پٽي، انسپيڪٽر آف اسڪولس، هن
ڪانفرنس جو افتتاح ڪيو، ۽ ڊاڪٽر سيد اطهر حسن رضوي، پرنسپال ٽريننگ ڪاليج مرحبان
تقرر ڪندي، سڀني آيلن جي آجيان ڪئي. مسٽر بخاري، ”شبري“ تي تقرير ڪئي ۽ ڪنج
جي ڪافي شاگردن تعليمي مسئلن تي ڳالهايو، بهانن کي ڪاليج جو ميوزم ۽ لائبريري
ڏيکاريا ويا. آخر ۾ مسٽر پٽي صاحب صدارتي تقرير ڪئي.

ڪانفرنس جي ٻي نشست، شام جو ٽين بجي شروع ٿي، جنهن جي صدارت محترم
اي. ڪي. شيخ صاحب ڪئي. ان نشست ۾ به ڪافي شاگردن تعليم ۽ تربيت جي مسئلن تي
تقريرون ڪيون.

ٻئي ڏينهن، ڪانفرنس جي ٽين نشست ۾ استادن، ٽيڙن شاگردن کي اسٽيج تي مثالي
سبق پڙهيا. حاضرين ان ”پڙهائڻ“ جي مسئلن تي مڃتندڙ تنقيدون ڪيون ۽ پنهنجا خيال
ظاهر ڪيا. آخر ۾ پرنسپال صاحب، مغربي ملڪن ۾ ”پڙهائڻ“ جي طريقن جي اڻڌار ڪئي.
ڪانفرنس جي آخر ۾ شام جو چوٿين نشست کي خطاب ڪندي، مشهور تعليمي ماهر،
محترم ڊاڪٽر غلام حسين جعفري، تعليمي ۽ تربيتي مسئلن تي سیر حاصل تقرير ڪري، شاگردن
کي ڪئين مفيد مشورا ڏنا، جعفري صاحب فرمايو:

”اسان وٽ پرائمري استادن لاءِ موجوده ٽريننگ جو سرشتو غلط ۽ تمام اڻڀرو
اهي ۽ انهيءَ ڪري پرائمري استادن جي تعري ۽ معيار ۾ ڪوبه واڌرو نٿو
ٿي سگهي“

جعفري صاحب وڌيڪ چيو:

”ٻين ملڪن ۾ جي ائيني عرصو ٽن کان پنج سال ٿئي ٿو، اتي اسان وٽ فقط
هڪ سال جو عرصو رکيو ويو آهي. ٻين ملڪن جي استادن کي ماستري ڪرڻ کان

ڳ ڳهت ۾ ڳهت چوڏهن سال تعليم حاصل ڪرڻي پوي ٿي، ليڪن هتي ۶۰ سال پڙهائي بعد ماستري اختيار ڪئي وڃي ٿي.

تعليم کاتي جي تربيتي طريقهڪار تي تنقيد ڪندي جعفري صاحب فرمايو: ”اسان جي پرائمري استادن لاءِ ”تربيتي ڪورس“ هو رڳو نالو آهي: ڇڻ ته ڪا ’فئدرل مشور‘ هجي جو هڪ سال جي مختصر عرصي اندر ماسترن کي حاصل ٿي وڃي ۽ پوءِ هو سڄي عمر وري تربيت حاصل ڪرڻ کان چند چئن محسوس ڪندا پيا رهن.“

جعفري صاحب اظهار ڪيو ته: ”تعليم کاتي کي ڪور احساس ڪونهي ته آخر غلط ۽ اڻپوري تربيت ورتل استاد نور جي ترقي لاءِ ڪهڙو ڪارآمد ٿي سگهي ٿو؟“

جعفري صاحب مشورو ڏنو ته: ”تربيت جي عرصي ۽ نموني تي بصر فاني ڪرڻ جي ضرورت آهي، پرائمري استاد جي تعليم جو معيار ڳهت ۾ ڳهت مشترڪ مقرر ڪيو وڃي.“ آخر ۾ فرمائين:

”تعليم سڀڪارڻ دراصل هڪ زبردست فن آهي، جنهن تي عبور حاصل ڪرڻ لاءِ اعليٰ مهارت، تعليم ۽ محنت درڪار آهن.“

ٻارن جي ادب تي مذاڪرو

(۲۹- آڪٽوبر کان ۱۰- نومبر ۱۹۶۶ع: لاهور)

لاهور ۾ ”نئشنل بوڪ سينٽر آف پاڪستان“ جي اهتمام سان، سڙو هڪ ٻارن جو ميلو ٿيو، جنهن جو افتتاح ۲۹- آڪٽوبر تي اولهه پاڪستان هاءِ ڪورٽ جي جسٽس سجاده ڪيو. اهو ميلو ڏهه ڏينهن هيو. ميلي جي موقعي تي نئشنل بوڪ سينٽر آف پاڪستان جي انتظام هيٺ ٻارن جي ڪتابن جي نمائش ڪئي وئي، جنهن ۾ اردو ۽ بنگاليءَ سان گڏ سنڌي ڪتاب پڻ رکيا ويا. اڪثر اهي ٻارن جا سنڌي ڪتاب، سنڌي ادبي بورڊ ۽ سنڌ جي ٻين مختلف ٻارن جي ڪتابن جي ادارن جا ڇپايل هئا. انهيءَ سان گڏ هن موقعي تي نئشنل بوڪ سينٽر آف پاڪستان، ٻارن جي ادب متعلق هڪ مذاڪري جو بندوبست پڻ ڪيو، جنهن ۾ ماهرين فن، ماهرين زبان ۽ ماهرين اشاعت شريڪ ٿيا. هي مذاڪرو ۲۹- آڪٽوبر کان ۸- نومبر تائين جاري رهيو. مذاڪري ۾ جيڪي اردو جا عالم ۽ اديب شريڪ ٿيا، تن ۾ احمد نديم قاسمي، انتظار حسين، ابن اش، عبدالحميد ڀٽي، سيد سبط حسين، عشرت رحمان، رحمان ’مذنب‘، ڊڪٽر وحيد قريشي، محترم خالده شيخ، شيخ نياز احمد ۽ مقبول دهلوي جا لالا قابل ذڪر آهن. سنڌي ادبي بورڊ طرفان

مسٽر غلام رباني، مذاڪري ۾ شريڪ ٿيو. مذاڪرن جي سمورين مجلسن جي صدارت، ڊاڪٽر بيگم ستنام محمود ڪئي. هن مذاڪري ۾ ٻارن جي ادب سان متعلق موضوع ۽ ڪتابن جي طباعت ۽ اشاعت جي مسئلن بابت مقالا پڙهيا ويا ۽ انهن تي تنقيد تبصري بعد نشنل ٻوڪ سينٽر آف پاڪستان کي ٻارن جي ادب کي فروغ ڏيارڻ جي سلسلي ۾ مفيد مشورا ۽ سفارشون ڏنيون ويون.

جشن - لطيف

(لطيف هال، نوابشاھ: ۱۱-ڊسمبر ۱۹۶۶ع)

”سنڌي ادبي سنگت“ نوابشاھ جي اهتمام سان، ۱۱-ڊسمبر ۱۹۶۶ع تي صداڪيات لطيف جي ياد ۾ هڪ ”جشن لطيف“ شاندار لموني ملهايو ويو، جنهن جي صدارت مولانا غلام محمد گرامي صاحب ڪئي.

رات جو ائين ٻڃي، شهر جي شاندار آڊيٽوريئم ”لطيف هال“ ۾، مسٽر الطاف عباسي جي سنگت جي مختصر تعارف، ڪارنامن ۽ مقصدن تي روشني وجهڻ سان، جشن شروع ٿيو، هزارن ڏيڍ سامعين، ان بعد، منير احمد جو مقالو پڙو ۽ محترم قاضي فيض محمد، پروائي پتي ۽ محترم ايڇ. ايم. خواجا، پٺاڻي ڀلاري جي ڪلام ۽ ٻارن تي روشني وجهندي، تقريرون ڪيون. آخر ۾ مولانا گرامي صاحب، هڪ زوردار صدارتي تقرير ڪئي، جا ڏاڍو پسند ڪئي ويئي. ان بعد رات جو نوين ٻڃي، محترم تنوير عباسي، جي صدارت ۾ شاعري شروع ٿيو، جنهن ۾ ’بشير‘ بگهيو، محمد ’طالب‘، ’شوڪت‘ بروهي، قادي بخش ’حزون‘، رحيم بخش ’قمر‘، ’نظر‘ سنڌي، ’سيف‘ ٻنوي، عبدالڪريم ’ارشاد‘، ’الطاف‘ عباسي، ٻريو ’ناشاد‘، رشيد پٺي، ’نور‘ عباسي، ’بردي‘ سنڌي، ’پروائي‘ پتي، ’نياز‘ همايوني ۽ ’تنوير‘ عباسي شعر پڙهيا. آخر ۾ واکڻ رهائڻ جي محفل مڃائي ويئي، جنهن ۾ انبال جوگي، مصري خان جمالي، محمد يوسف، مصري فقير، علي خان، غلام حيدر ۽ ٻين مشهور فنڪارن بهرو ورتو.

نوابشاھ سنڌي ادبي سنگت جي نوجوان ڪارپردازن بردي، نور، الطاف، منظور، منير وغيره جي ڪوشش سان جشن ڪامياب رهيو. — ٻريو ”ناشاد“

سنڌي ادبي بورڊ جي پڪ اسٽال، ۳- سول لائينز، حيدرآباد (سنڌ) وٽان هٿيان ڪتب

مٿي سڳهڻ تڙ ڪتب دروڻ وٺڻ ۽ ايڇسٽن کي ۲۵ ٽي صدي ڪميشن ڏني ٿي ۽ جي.

۱-۲۵	۳۳- سنڌي گرامر (پاڻو ۱)	۲-۲۵	۱- آفتاب ادب
۱-۶۵	۳۴- سنڌي گرامر (پاڻو ۲)	۳-۵۰	۲- حيات النبي
۲-۲۵	۳۵- سنڌي گرامر (پاڻو ۳)	۴-۰۰	۳- سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ
۲-۰۰	۳۶- سنڌي گرامر (پاڻو ۴)	۵-۵۰	۴- قديم سنڌ
۴-۰۰	۳۷- غلاميءَ مان مٿي چاڙهو	۲-۲۵	۵- غازي صلاح الدين
۲-۵۰	۳۸- شهزادو بهرام	۳-۰۰	۶- گل شڪر
۲-۲۵	۳۹- عجيب ڳالهائون	۱-۲۵	۷- گل
۴-۵۰	۴۰- ابرڪ	۵-۰۰	۸- هدايت الانشاء
۴-۰۰	۴۱- جولئن هوم	۷-۰۰	۹- ديوان قليچ
۲-۰۰	۴۲- سائين سنواريا مصيبت ماريا	۹-۰۰	۱۰- چندن هار
۴-۲۵	۴۳- حاجي بابا اسمعائي	۵-۰۰	۱۱- موتين جي دٻلي
۰-۳۷	۴۴- عجيب طلسم	۱-۰۰	۱۲- دلارام
۰-۵۰	۴۵- نيلو ٻڪي	۲-۵۰	۱۳- زينت
۰-۵۰	۴۶- لباخان درزي ۽ خليفو ڪهنڱ	۲-۲۵	۱۴- گلن جي ٺوڪري
۰-۴۴	۴۷- ۴ جاڙا پائر	۳-۵۰	۱۵- ٽي گهر
۰-۶۲	۴۸- شهزادي محبوب جي آڪائي	۲-۵۰	۱۶- سچي محبت
۰-۷۵	۴۹- دستم	۱-۵۰	۱۷- نيڪي ۽ بدِي
۰-۳۷	۵۰- پٽل ۽ پوريل اکيون	۲-۰۰	۱۸- شاه ايليا
۰-۵۰	۵۱- قديم برگ شهزادي	۱-۵۰	۱۹- فيروز دل افروز
۰-۶۲	۵۲- پائي وائي ۽ پائي وڙو	۱-۵۰	۲۰- گامور جو سير ۽ سير
۱-۰۰	۵۳- اخلاق حميده	۲-۰۰	۲۱- تحفة النسوان
۵-۰۰	۵۴- ڪليات امين	۲-۵۰	۲۲- مقالات الحڪمت
۶-۰۰	۵۵- رسالو سچل سرمست (سنڌي)	۵-۵۰	۲۳- قديم سنڌ (ان جا شهر ۽ ماڻهو)
۶-۵۰	۵۶- رسالو سچل سرمست (سرائڪي)	۳-۵۰	۲۴- خوديادوري
۲-۵۰	۵۷- سيف الملوك	۴-۰۰	۲۵- دلپسند قصا
۱۲-۵۰	۵۸- مين شاه عنات جو ڪلام	۵-۰۰	۲۶- باغ ۽ باغباني
۵-۰۰	۵۹- ڪليات حمل	۰-۵۰	۲۷- شينان جي ناني
۱۰-۰۰	۶۰- سنڌي لغت (پاڻو ۱)	۰-۳۷	۲۸- ٽي ديوانا راکاس
۱۰-۰۰	۶۱- ڪيچ	۰-۳۷	۲۹- وامق عذرا
۴-۵۰	۶۲- پروليون، ڏئون ۽ معما	۵-۰۰	۳۰- ساڻو پن يا ڪارو پنو
۶-۵۰	۶۳- سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (پاڻو ۱)	۱-۰۰	۳۱- انڪواري آفيسر
۴-۰۰	۶۴- سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (پاڻو ۲)	۱-۵۰	۳۲- حسنا دلدار

۴-۰۰	۱-۰۰	۴-۵۰	۶۵- سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (۲ ڀاڱو)
۱-۵۰	۱-۰۱	۴-۰۰	۶۶- سڌي لوڪ ڪهاڻيون (۳ ڀاڱو)
۲-۰۰	۱-۰۲	۵-۵۰	۶۷- سڌي لوڪ ڪهاڻيون (۵ ڀاڱو)
۲-۰۰	۱-۰۳	۴-۵۰	۶۸- سڌي لوڪ ڪهاڻيون (۶ ڀاڱو)
۱-۲۵	۱-۰۴	۴-۰۰	۶۹- سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (۷ ڀاڱو)
۲-۵۰	۱-۰۵	۶-۵۰	۷۰- سداحون ۽ مناجاتون
۱-۵۰	۱-۰۶	۲-۵۰	۷۱- معجزا
۱۰-۰۰	۱-۰۷	۵-۰۰	۷۲- سافا
۸-۰۰	۱-۰۸	۶-۰۰	۷۳- ٽيهر اڪريون (۱ ڀاڱو)
۹-۰۰	۱-۰۹	۶-۰۰	۷۴- ٽيهر اڪريون (۲ ڀاڱو)
۵-۰۰	۱-۱۰	۷-۵۰	۷۵- مناظرا
۱۰-۰۰	۱-۱۱	۵-۵۰	۷۶- مولود
۳-۰۰	۱-۱۲	۵-۰۰	۷۷- هفتا ڏينهن ۽ راتيون
۸-۰۰	۱-۱۳	۶-۵۰	۷۸- واقعاتي بيت
	۱-۱۴	۵-۰۰	۷۹- سنڌ جا عشقيه داستان
۱۰-۰۰	۱-۱۵	۱۰-۰۰	۸۰- سنڌي ٻاهران قصا (۷ ڀاڱو)
	۱-۱۶	۵-۵۰	۸۱- لوڪ گيت
۸-۰۰	۱-۱۷	۱۲-۵۰	۸۲- خليفي نبي بخش جو رسالو
۴-۰۰	۱-۱۸	۴-۰۰	۸۳- ديوان بيدل
۲-۲۵	۱-۱۹	۲-۵۰	۸۴- ديوان بڪس
۴-۰۰	۱-۲۰	۳-۰۰	۸۵- ڪنڊڙي وارن جو ڪلام
۲-۲۵	۱-۲۱	۳-۵۰	۸۶- ڪليات خادم
۲-۰۰	۱-۲۲	۲-۵۰	۸۷- چار درويش
۱-۰۰	۱-۲۳	۱-۰۰	۸۸- ڪلام حسن بخش
۳-۰۰	۱-۲۴	۲-۵۰	۸۹- سنڌ جو سينگار
۲-۷۵	۱-۲۵	۲-۵۰	۹۰- ايسپ جون آڪائيون
۴-۵۰	۱-۲۶	۲-۰۰	۹۱- سيا جو سينگار
۲۴-۰۰	۱-۲۷	۳-۰۰	۹۲- بلو ڪوڪر
۲-۰۰	۱-۲۸	۴-۰۰	۹۳- رهاڻ
۱۸-۰۰	۱-۲۹	۳-۵۰	۹۴- ڪشمير جو مسئلو
۳-۰۰	۱-۳۰	۲-۵۰	۹۵- پاڪستان جي پرڏيهي پاليسي
۱۵۰	۱-۳۱	۲-۷۵	۹۶- مون ورليون دليون
۱-۷۵	۱-۳۲	۱-۵۰	۹۷- وڻهتي ڪوش
۳-۰۰		۲-۷۵	۹۸- رامپلاس
۱-۵۰		۵-۰۰	۹۹- تاريخ رپڪستان

۱۵۰۰	۱۵۸- تكملة مقالات الشعراء
۳۰۵۰	۱۵۹- مثنوي چنبرنامہ
۳۰۵۰	۱۶۰- مثنوي مظهرالانار
۵۰۰۰	۱۶۱- مثنوي قصائد قانع
۱۰۰۰۰	۱۶۲- تاريخ مظهر شاهجهالي
۶۰۰۰	۱۶۳- ترخان نامہ
۵۰۰۰	۱۶۴- منشور الوصيت
۶۰۰۰	۱۶۵- هشت بهشت
۶۰۰۰	۱۶۶- ديوان عظيم
۳۰۵۰	۱۶۷- تحفة الطاهرين
۵۰۰۰	۱۶۸- مجموعہ مثنويات هرو و رانجہا
۲۰۰۰	۱۶۹- تاريخ تازه نواي معارف
۱۱۰۰۰	۱۷۰- کلیات مائل
۱۵۰۰۰	۱۷۱- ديوان محسن تنوي

عربي

۱۲۰۰۰	۱۷۲- دراسات النيب
۱۵۰۰۰	۱۷۳- ذب الذبات الدراسات (حصہ اول)
۱۵۰۰۰	۱۷۴- " (حصہ ثانی)
۳۰۰۰	۱۷۵- ديوان ابي عطا
۱۲۰۰۰	۱۷۶- المتانة في مرآة الغزاة
۱۵۰۰۰	۱۷۷- بذل القوة في حوادث سني النبوة

انگریزي

178-	Persian Poets of Sind	15/00
179-	A Physical & Economic Geography of Sind	20/00
180-	A General Introduction to History of Sind	20/00
181-	Shah Abdul Latif an Introduction to his Art	2/50
182-	Risalo Shah Abdul Latif (Selection)	10/00

۲۰۵۰	۱۳۲- كنوار جو آئينو
۱۰۷۵	۱۳۳- دنيا دورليكي
۲۰۰۰	۱۳۵- كلام محمود فقير كتيان
۵۰۰۰	۱۳۶- کلیات گدا
۲۰۰۰	۱۳۷- شڪنتلا
۳۰۰۰	۱۳۸- تل دمينتي
۲۰۵۰	۱۳۹- گلشن بهار
۱۵۰۰۰	۱۴۰- شاه جو رسالو (پڪو جلد)
۱۲۰۵۰	" (ڪچو جلد)
۳۰۵۰	۱۴۱- دنيا جا عظيم انسانا
۲۰۵۰	۱۴۲- جنرل سائنس
۷۰۰۰	۱۴۳- مهران سوانح لمبر
۷۰۰۰	۱۴۴- مهران (ذہ سال لمبر)

رسالا

۲۰۵۰	۱۴۵- مهران (سامي) (في ڪاپي)
۱۰۰۰۰	" (ساليانو چندو)
۰۰۵۰	۱۴۶- ڪل ٿل (پ- سامي) (في ڪاپي)
۳۰۰۰	" (ساليانو چندو)

اردو

۱۰۰۰۰	۱۴۷- تاريخ سنڌ (ڪلهوڙا)
۱۰۰۰۰	" (حصو بهريون)
۱۰۰۰۰	۱۴۸- " (حصو ٻيو)
۱۰۰۵۰	۱۴۹- تاريخ معصومي
۱۵۰۰۰	۱۵۰- تحفة الڪرام
۱۲۰۰۰	۱۵۱- چچنامو
۶۰۰۰	۱۵۲- برهانپور ڪي سنڌي اولياء

فارسي

۲۰۵۰	۱۵۳- ديوان غلام
۸۰۰۰	۱۵۴- لب تاريخ سنڌ
۸۰۰۰	۱۵۵- تاريخ طاهري
۸۰۵۰	۱۵۶- ديوان عطا
۲۰۰۰۰	۱۵۷- مقالات الشعراء

● هندستان مي ميرس رائٹرس، ايڊورس، پبلس بلڊنگ، سر فيروز شاھ مھتا روڊ، بمبئي وٽان، رسالو مهران ۽ پورڊ جا سڀ ڪتاب ملي سگھن ٿا.

نالو : صاحب خان ميراني

ولد : بهادر علي

ادبي نالو : سوره ميراني

جنم : 08.04.1975

جنم هنڌ : ڳوٺ ڪپڙو، تعلقو

رتوديرو، ضلعو لاڙڪاڻو.

حال التدريس : غريب آباد محلہ

نئون ديرو، تعلقو رتوديرو.

تعليم : M.A سنڌي

ڪرنت : اسٽنٽ سب انسپيڪٽر آف سنڌ پوليس

ان ڇپيل ڪتاب

ڌرتيء جا رڪوالا (ٻارن لاء ناول) 1990 ع

سائر سهرس ڪجن (شاعري) 2021 ع

برہ منجهارا بوند (شاعري) 2022 ع

صاحب ديوان سنڌي شاعر (تحقيق) ان مڪمل

موبائيل نمبر : 3919786 - 0344

3404488 - 0300

اي ميل : sahibkhanmirani0@gmail.com

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488